Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Λεο
678

1999

ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВѢДѢНІЮ,
издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ Языковъ.
Выпускъ XIV.

Г. Халатьянцъ.

АРМЯНСКІЕ АРШАКИДЫ

ВЪ „ИСТОРІИ АРМЕНІИ" МОИСЕЯ ХОРЕНСКАГО.

ОПЫТЪ КРИТИКИ ИСТОЧНИКОВЪ.

Часть II. Матеріалы.

МОСКВА.
Типографія Варвары Гатцукъ.
1903.

Оглавленіе.

Глава I. Объ Аршакидахъ. Стр 1—4.

Глава II. О Вах̆аршакѣ, родоначальникѣ армянскихъ Аршакидовъ.—Объ Аршакѣ I. Стр. 5—8.

Глава III. Объ Арташесѣ I. Стр. 9—13.

Глава IV. О Тигранѣ II и Артаваздѣ I. Стр. 14—21.

Глава V. Объ Аршамѣ и Абгарѣ. Стр. 22—34.

Глава VI. О Санатрукѣ. Стр. 35—37.

Глава VII. О потомкахъ Арташеса II—Тиранѣ I, Тигранѣ III и Вах̆аршѣ. Стр. 38—41.

Глава VIII. О Хосровѣ I. Стр. 42—46.

Глава IX. О Трдатѣ Великомъ:—1) Стр. 47—54.

Глава X. О Трдатѣ Великомъ:—2) Стр. 55—70

Глава XI. О Хосровѣ Маломъ. Стр. 71—77.

Глава XII. О Тиранѣ II. Стр. 78—85.

Глава XIII. Объ Аршакѣ II. Стр. 86—102.

Глава XIV. О Папѣ и Вараздатѣ. Стр. 103—109.

Глава XV. Объ Аршакѣ III и раздѣленіи Арменіи. О Хосровѣ III и Врамшапухѣ. Стр. 110—118.

Глава XVI. О Врамшапухѣ и просвѣтительной дѣятельности свв. Саака и Маштоца. Стр. 119—130.

Глава XVII. Объ Арташирѣ и паденіи Аршакидской династіи въ Арменіи. Стр. 131—143.

ГЛАВА I.

Объ Аршакидахъ.

Хоренскій. II, 1.	Хроника Евсевія.	Анонимъ.	Библія.	Ан. Шир.	Бесѣды Григ. Просв.
Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով գիրս, սկսեալ ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի մինչև ցթագաւորութիւնն սրբոյ և քաջի առն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ գործ քաջութեան և արութեան, իմաստից և կարգաց միոյ միոյ ուրուք ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից Արշակայ և Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, որք մերոյ ազգիս թագաւորեցին. և ինչ որ յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն՝ անուանեցան Արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ի բազմութիւն անցեալք, և միայն ըստ կար-	I, p. 141. Պտղոմէոս ի Մակեդոնացւոց տասներեքերորդ և առաջին թագաւորեաց Արշակ, ուստի և Արշակունիք։ I, p. 153. Ի Կարանայ, որ զառաջինն միախումբ կալաւ զՄակեդոնացւոց հարստութիւնն, մինչև զԱղեքսանդրոս, որ զԱսիացւոց աշխարհն վկանդեաց, համարին տասն և չորք թագաւորք... I, p. 155. Պիւռոս ընկենու զնա՝ արքայ Եպիրացւոց տասներորդ երրորդ յԱքիլլեայ, որդւոյ Թետայ, որպէս թէ նմա իսկ էր անկ իշխանութիւնն յետ Փիլիպպեայ ազգին՝ վասն Ողոմպեայ՝ մօր Աղեքսանդրի... I, p. 91. Եւ յետ նոցա (Պարսից) հրէայք) Մակեդոնացւոց ծառայեցին՝ որ յետ Աղեքսանդրի տիրեցին մինչև ցԵրիփանէս...	с. 10. Եւ այսեն թագաւորք Արշակունիք, որք թագաւորեցին Հայաստան երկրի զկնի Արշակայ Մեծի. Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ... ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մըրծուին քաղաքի եղբօրբ իւրով Վաղարշակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս ամս ԻԲ։ с. 6. Եւ ապա յայնմհետէ Բաբելացւոց և Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացին, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն մինչև ցապստամբութիւնն Պարթևաց և (я читаю: ի) Մակեդոնացւոց և ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն։	I кн. Мак. 1, 1-10. Եւ յետ հարուածոցն Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց որդւոյ Փիլիպպեայ... զաշխարհս ամենայն ի հարկի կացուցանէր։ Եւ յետ այսր անկանէր ի մահիճս իւր և զախտ մահու ճանաչէր. և իբրև ետես եթէ մեռանիմ, կոչեաց նա զծառայսն դայեկորդիսն իւր... և բաժանեաց և ետ նոցա զարքայութիւնն իւր, մինչդեռ ինքն կենդանի էր. և թագաւորեաց Աղեքսանդրոս ամս երկոտասան և մեռաւ։ Յետ նորա զատեալ հաս-	*Географ.* изд. Сукри с. 41—42. ...Բայց Պարսիկք կոչեն այժմ (զ«Պարթևաց աշխարհըն»)յաղագս Բահլ քաղաքի զնա Բահլի-Բամիկք, որ է Բահլ-առաւօտին. և աստուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխարհն Պարթև կոչէ, ինձ թուի վասն թագաւորութեան ի նոցանէ լինելոյ։ Բայց Պարսիկք կոչեն	с. 238 Эчм. изд. Եւ այս յայտնի է, չի ոչ տոհմից փառաւորութիւն փառաւոր առնի առ Աստուծոյ, այլ առաքինութեան բարետոհմութիւն։ Զի ի Հայս ոչ ինչ մեծագոյն և ի Պարս քան զԱրշակունեաց ազգս և տոհմս որ և յԱբրահամու սերեցան աստ, նաև

Хоренскій.	Хроника Евсевія.	Анонимъ.	Библія.	Шир.	Бес. Григ. Прос.
դի հետևանաց ի թագաւորութիւն։ Բայց գրեմ կարճ ի կարճոյ որ ինչ մեզ անկ է, և զաւելորդն թողում։ Քանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ի բազմաց ասացեալ եղև։ Յետ մեռանելոյ ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ողիմպիադայ, որ էր քսան և ութերորդ յԱքիլլեայ, բազմաց տուեալ զտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն Մակեդոնացւոցն անուանեսցի, ինքն մեռանի։ Զկնի որոյ թագաւորեալ Բաբելոնի Սելևկոս, կալեալ կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ աղագաւ։ Սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի, թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ անուանեցելոյն Սոտեր ամս ինն և տասն։ Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թէոս, ամս տասն. և ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն։ Ուստի և թագաւորեաց Արշակ Քաջ որ ի զաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական ծննդոց առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն։	I pp. 163, 164. Իսկ Սելևկոս իբրև չոգաւ ի մէջ բարբարոսաց (այն է Պարթևաց) և յաղթեաց, թագաւորէր. և անտի կոչէր Նիկանովր՝ որ է յաղթող, և ունէր զթագաւորութիւնն ամս ԼԲ... [II, p. 128. Ասորւոց և Բաբելոնի և վերնոց կողմանցն թագաւորեաց Սելևկոս Նիկանովր ամս ԼԲ.] Զսա պայազատէ նորին որդի Անտիոքոս յԱպամայ՝ որ լեալ ի Պարսկաստանէ. և կոչեցաւ Սոտեր՝ որ է Փրկիչ, տիրեալ ամս ԺԹ... ի վախճանել ճառեալ Անտիոքայ Սոտերի, յաջորդէ զիշխանութիւնն Անտիոքոս, որոյ կոչեցաւ անուն յորջորջանաց Թէոս... և ձգեալ ամս ԺԹ [1] խօթացաւ և վախճանեալ յԵփեսոս... II, p. 130, подъ 3-мъ годомъ 132-й олимпіады и 1766 г. отъ Авраама, что соотвѣтств. 11-ому году царствованія Антіоха — ամ մետասաներորդի Անտիոքայ, — значится: Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք։	c. 7. Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոյ ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ։ Քանզի թագաւորեաց Սելևկոս Նիկանովր ի Բաբելոն ամս ԼԸ [2]։ Անտիոքոս Սոտեր ամս ԺԹ։ Անտիոքոս Թէոս ամս Ժ։ Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ Արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց։ Եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ...	տատեցան կացին յիւրաքանչիւր տէրութեան դայեկորդիքն իւր, թագ կապեցին իւրաքանչիւր յետ մահու նորա... кн. Быт., XVII, 5-7 ...այլ եղիցի անունքո Աբրահամ, զի հայր ազգաց բազմաց եդի զքեզ։ Եւ աճեցուցից զքեզ, և եդից զքեզ յազգս. և թագաւորք ի քէն ելցեն. և հաստատեցից զուխտ իմ ընդ իս և ընդ քեզ... Ib. XVII, 17. Թագաւորք ազգաց ի նմանէ եղիցին. Ср. также Ib. XXV, 1-7. (Եմրան, Յեկտան, Մադան...) ամենեքեան սոքա էին որդիք Քետուրայ... և որդւոց հարճիցն իւրոց, որ էին Աբրահամու, ետ Աբրահամ պարգևս և արձակեաց... ընդ արևելս՝ յերկրին արևելից...	զկողմանքս զայս Խորասան, այսինքն Արևելեայ։	յամենայն ազգս թագաւորք երկրի ըստ անսուտ բանին Տեառն ամենեցուն.[3]

[1]) Очевидная описка, вм. ԺԵ (15), какъ и стоитъ въ двухъ случаяхъ въ *Хроникѣ* (I, p. 170, II, 130). У *Анонима* это число образуется изъ 10-ти лѣтъ (Ժ) царствованія Антіоха *до* возстанія пароянъ и 5-и лѣтъ (Ե) *послѣ* этого событія.

[2]) Здѣсь по ошибкѣ, какъ я полагаю, стоитъ ԼԸ (38), вм. ԼԲ (32), вслѣдствіе сходства Ը съ Բ; у Евсевія показано вѣрно.

[3]) Ср. также у *Григорія Нарекаци* (x в.): Похвальное слово апостоламъ, стр. 436 (Полн. собр. соч.). Եւ իբր զմի հնազանդ պատանի՝ զաշխարհս ամենայն աշակերտեցին, սկզբնաւորեալ յԵրուսաղեմէ... զԻնկորոյն դրամբքն Պարսից, տոհմին Եմրանայ որդւոց Քետուրայ սերմանն Աբրահամու...

Ib. Похвал. слово Св. Якову Низиб., стр. 442. Ի հեռաւորաց խուժային պարսկական ազանց դիւցազանց՝ շառաւեղ լուսոյ աստուածպաշտութեան, ի հովուէ որդւոց Քետուրայ որ յԱբրահամէ...

Хоренскій. II, 2.	Анонимъ.	Хр. Евсевія	Библія.	Procop.	Ан. Шир.
Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահլ Ահաւատին, յերկրին Քուշանաց։ Եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ, թափելով յինքն զամենայն Արևելեայս. հալածէ և զԲաբելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն։ Լսէ զքաջութիւնն Հռոմայեցւոց ի վերայ արևմտից և ծովու, և թէ ի Սպանիացւոց թագաւորեն զնոսին, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զԳաղատացւոց հարկաւորեալ հարկս տալոյ, և զթագաւորութիւնն Ասիացւոց։ Հրեշտակս առաքեալ, խնդրէր զդաշնաւորութիւն, զի մի օգնեսցէ Մակեդոնացւոցն. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ։ Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս	c. 7. Եւ եղև յետ վաթսուն ամին Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս վաթսուն և մի (ԿԱ.)... Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց։ Եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ որդի արքային Թետալացւոց ի Բահլ Շահաստանի յերկրին Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արևելից ի հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն։ Զուեաց խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարևելից երթալ ի Բաբելոն... c. 8. Եւ եղև յամին հարիւր և տասներորդի չորրորդի Արշակայ արքայի Պարթևաց, ի չորրորդում ամի թագաւորութեան Դե-	II, p. 130. Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք։ I, p. 166... Եւ ի միւսում ևս ամի գումարէ (Դեմետրիոս) զօրս և խաղայր ի վերայ Արշակայ ի Բաբելոն և ի վերին աշխարհսն։ Եւ ի միւսում ևս ամին... ի Դեմետրիոսն ըմբռնեալ յԱրշակայ, զոր ետ տանել ի Պարթևս պահել. ուստի և կոչեցաւ Սիդերիտէս [1]), քանզի դերի չոգաւ, յերկաթս կապեալ կայր ի պահեստի։ Եւ Դեմետրի եղբայր կրտսեր՝ որ կոչէր Անտիոքոս ի Սիդէ քաղաքի	I кн. Мак., VIII, 1-4, 6-9, 17-29. Իբրև լուաւ Յուդա զանուն Հռոմայեցւոց, եթէ են նոքա հզօրք զօրութեամբ իւրեանց, և նոցա բարւոք թուի թէ որք թիկունս առնէ զնոսա և դաշնաւոր լինի նոցա. և զի պատմեցին զօրութեամբ ի վերայ երկրի, և վասն մարտից պատերազմի, զի հարկանէին քաջութեամբ իւրեանց զկողմանս Գաղատացւոց, զի զօրացան ի վերայ նոցա և կացուցին զնոսա ի հարկս. և որ ինչ միանգամ արարին նոցա ընդ կողմանս Սպանիացւոց, և տիրեցին ի նոցանէ զքաղսն՝ ուստի ոսկի և արծաթն հատանի... և զԱնտիոքոս մեծ արքայն Ասիացւոց, որ եկեալ էր ի վերայ նոցա մեծաւ պատերազմաւ... և պարտեցաւ ի նոցանէ, զի ձերբակալ արարին զնա կենդանւոյն, և կացուցին զնա ի տեղի մի հարկ հարկանել. և զթագաւորսն որ ըստ նմանէ էին՝ տալ պատանդս և գրաւականս, և զաշխարհն Հնդկաց և Պարթևաց և Լիդացւոց, զընտիր ընտիր գաւառաց նոցա, և առին զայնս ի ձեռս Եւմենեայ արքայի.	De Bello Gothh. IV, 6. Ὁ τοίνυν Ἀλικαρνασεὺς Ἡρόδοτος ἐν τῇ τῶν ἱστοριῶν τετάρτῃ φησὶ μίαν μὲν εἶναι τὴν γῆν ξύμπασαν, νομίζεσθαι δὲ εἰς μοίρας τε καὶ προσηγορίας τρεῖς διῃρῆσθαι, Λιβύην τε καὶ Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην φημί.	*Географія*, изд. Сукри Венеція, стр. 41. ...Կրմանապատ, զոր Պարսիկ[ք] զուրտ Կրման կոչեն. որոյ ի հիւսիսոյ Պարթևաց աշխարհն, առէ Պտղոմէոս՝ ընդ մէջ զուրտ Կրմանայ և Վրկանայ. բայց Պարսիկք կոչեն այժմ յաղագս Բահլ քաղաքի զնա Բահլի Բամիկք, որ է Բահլ Ահաւատին. և աստուածային գիրն զամենայն Արևաց աշխարհն Պարթև կոչէ. ինձ թուի վասն թագաւորութեան ի նոցանէ

[1]) У *Синкелла* (ed. Bonn, p. 552), пользовавшагося Евсевіемъ, есть, между прочимъ, слѣдующій варіантъ этого слова: Σιριππίδης, приближающійся къ чтенію Хоренскаго.

Хоренскій.	Анонимъ.	Хр.Евсевія	Библія.	Pr.	А. Шир.
քսան և վեց. զսա պայազատէ Նորին որդի Արշակ (всѣ рукоп. Արշական), որ կոչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետր և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոն Մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ ի Փերուքինի ընդ Պարթեւս. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթեւս երկաթակապ, վասն որոյ և Սիդերիտէս (var. Սերիպիդէոն) կոչեցաւ: Այլ հասուցեալ եղբօրն Դեմետրեայ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ, գայ առնու զԱսորիս: Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրու անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ի սաստիկ ձմերայնոյ հերքեալ, պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղիս, և կորնչի համօրէն զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յԻրականացն (var. յերականացն, յիւրականացն, յերիկայցն) Պտղոմէոս Հերմոդորեայ է ուսանել ի գործէ, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիր ի չորս մասունս, կոչէ զմին Եւրոպէ, և զմին Լիբէէ, և զմին Ասիա, որում և տիրեաց Արշակ:	մեռրեաց ի վերայ Ասիաստանի և Ասորւոց, մինչ Արշակ արքայ գնաց յարևելս, զաւրաժողով լեալ և Դեմետրիոս չոգաւ կալաւ զԲաբելոն... Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. հարկանեն և սրոյ ցունց առնեն զզաւրն Դեմետրեայ, և ձերբակալ առնեն զԴեմետրիոս. կապէ զնա Արշակ արքայ ոտիւք և ձեռաւք, և առնու գնայ յարևելս ի Բահլ Շահաստան: Իբրև ետես Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ, եթէ ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի, ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց և Ասիաստանի. զաւրաժողով լինի և գնայ ի Բաբելոն... Ապա խաղաց Արշակ ի Բաբելոն երեք հարիւր բիւրուք... իբրև մաւտ եղև ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկարծակի ի ձմեռն ժամանակի ի նեղ վայրի. և ոչ կարեն զաւրքն սպառել ըզզաւրքն. զարկանեն և ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ և սպանանեն... c. 7-8. Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս որ ըստ Անտիոքայ, և զԲաբելացիս, և զՊարսիկս, և զՄարս, և զերկիրն Հայոց...	անեալ, որ յայնմ ասխ և Սեդետայ կոչէր, ինացեալ թէ եղբայրն Դեմետրիոս յանցեաւ և ի կալանս է, գնայր ի Սիդէ քաղաքէ և գայր առնէր զԱսորիս... Իսկ ի չորրորդ ամին հարիւրերորդի վաթսներորդի երկրորդի Ողոմպիադին՝ երկրորդ ամին քրորդ հասանէր Արշակ. և սա խորհէր գործել. արձակէր զեղբայրն նորա զԴեմետրիոս՝ որ ի գերութեանն էր յԱսորիս: Բայց Անտիոքոս՝ քանզի ձմեռնեկն եհաս ի վերայ յանձուկ տեղիս անկեալ ի վերայ բարբարոսացն և սաստկացուցանէր պատերազմն, խոցեալ անկեալ մեռանէր...	...Ապա կարգեաց արս ընտիրս Յուդա յիւրաքանչիւր գնդէ անտի... և առաքեաց զնոսա ի Հռոմ քաղաք, հաստատել ի նոսանէ բարեկամութիւն և թիկունս, և զի բարձցեն զլուծն ի պարանոցէ նոցա. քանզի ծանրացուցեալ էր Յունաց զլուծ ծառայութեան ի վերայ պարանոցին Իսրայէլացւոց... եկին հասին հրեշտակքն յանդիման նոցա ի տաճարին խորհրդոց. Ib. XIV, 1–4. Յամին հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի, զօրաժողով լինէր Դեմետր արքայ, և անցանէր ի կողմանս Մարաց և Պարթևացն խնդրել իւր անտի թիկունս, զի եկեսցէ տացէ մարտ պատերազմի ընդ Տրիփոնեայ: Իբրև զայն լսէր Արշակ արքայ Պարսից և Պարթևաց՝ թէ եկն եմուտ Դեմետր ի սահմանս աշխարհի նորա, արձակեաց նա մի յիշխանաց իւրոց՝ երթալ ձերբակալ առնել զնա: Գնաց նա՝ եհար սատակեաց զզօրսն Դեմետրեայ, և արար զնա ձերբակալ. եկն ած՝ կալաւ զԴեմետր առաջի Արշակայ. և հրամայեաց կապել զնա ի կալանս ոստիկանս և դնել ի բանդի:		լինելոյ: Բայց Պարսիկք կոչեն զկողմանքս զայս Խորասան, այսինքն Արևելեայ. Ib. стр. 12. Նոյնպէս և զերկիր բաժանեալ յերիս. յԵւրոպէ, ի Լիբիա, յԱսիա: См. также изд. К. Патканова, стр. 7.

ГЛАВА II.

О Вахаршакѣ и Аршакѣ I.

а) Вахаршакъ назначается царемъ въ Арменіи.

М. Хоренскій. II, 3.	Библія.	Анонимъ.	А. Шир.	Себеосъ.
Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ (Արշակ Մեծ) զեղբայր իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, զհիւսիսի և զարևմտեայ կողմն նմա սահմանս: Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթ էր, սահմանեաց աշխարհիս. եւ նախարարութիւնս, եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ եւ յայլոց: Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս եւ դադարելոյ պատերազմացն, սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթեւն քաջ. նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէից՝ Շամբայ Բագարատ. տալ նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա կոչմամբ Բագրատունի,	IV кн. Цар. XVII, 29–30. Եւ արարին ազգք ազգք աստուածս իւրեանց... եւ արք Քութայ զՆերգեղ... кн. Неем. VII, 6, 30, 38, 48, 51, 59, 63. Այս են անուանք որդւոցն Իսրայելի, որք ելին ի գերութենէն, զորս պանդխտեցոյց Նաբուքոդոնոսոր Բաբելացւոց, և դարձան յԵրուսաղէմ ի Հրէաստան, այր իւրաքանչիւր ի քաղաք իւր... Որդիք Արամայ և Գաբայ... որդիք Անա-	c. 6. ...Եւ տիրէ ի վերայ նոցա (Հայոց՝ յետ Սենեքերիմայ) Զարեհ որդի որդւոց Արամանեկայ... ապա Շաւաշ: ապա Փառնաւազ: Սա ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ, եւ Բագարատ ծնաւ զԲիւրատ, եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ, եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այսինքն է Անգեղտուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին: Այս Փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ապա յայնմհետէ Բաբելացւոց եւ Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ Աղէքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւնն... c. 7. Եւ յամի միտասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Եւ Թագաւորեաց Արշակ Մեծ որդի արքային Թէտալացւոց ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արեւելից և հիւսիսոյ հնազանդեցան	*Географія*, изд. Патк., стр. 22. Արուաստան, որ կոչի Ասորեստան՝ այս ինքն Մուծղ, յելից կալով Միջագետաց առ երի Հայոց. ունի լերինս և գետս, եւ քաղաք Նինուէ: *Измѣреніе* разстояній между городами въ миляхъ, приписываемое Ан. Ширакаци, издан. Венец. 1752, стр. 48.	c. 79–80 (изд. *Паткан.*). Սա (Ծոռ Վէհան) հետամուտ լեալ ըզհետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս մինչեւ ի սահմանս Ասորեստանի, մինչեւ եղեւ պատերազմ մեծ ի Նինուէ՝ յորում անկաւ ինքն եւ ամենայն զաւրք իւր: См. также стр. 23 и 94 c. 45. Եւ իւր (Խոսրով Ապրուէզ) չու արարեալ յԱտրպատականէ՝ գնաց յԱսո-

М. Хоренскій.	Библія.	Анонимъ.	Шир.	Себеосъ.
որ եւ այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս։ Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց Տարօնոյ զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն, եւ սա ի դրան արքունի։ Իսկ ի ծայրս Հայերէն խօսից կողմնակալ նշանակ Բիւրատոյ և Տարօնոյ յԱրշակունեաց կոչէ։ Բայց դարձցուք անդրէն ի վեր պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ Պոնտացիս եւ որ ի Փռիւգիա եւ վասն յաղթութեանն։	նայ... որդիք Սարիաս... որդիք Գեղամ... որդիք Սափատիայ, որդիք Եռեմ, որդիք Փառաւոնի, որդիք Սալաթիէլ... որդիք Տուբիայ...	ի ծառայութիւն։ Զուեայ խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարեւելից երթալ ի Բաբիլոն... Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս, որ ըստ Անտ-(8)-իոքայ, եւ զԲաբելացիս եւ զՄարս, եւ զերկիրն Հայոց մինչեւ ցլեառն մեծ Կապկոհ, եւ ի յեզր ծովուն մեծի արեւմտից... Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի թագաւորութեան իւրոյ իբրեւ մաւտ եղեւ (Արշակ) ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս... զարկանեն եւ ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ և սպանանեն... c. 9. Յայնժամ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի։ Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց եւ առ երկրաւն Ասորւոց։ Եւ զԿապուտկեայ առ Կիւլիկեաւ՝ մինչեւ ցեզր ծովուն մեծի արեւմտից. եւ ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արեւելից, եւ անցանէ առ սահմանաւ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց եւ հասանէ ի լեառն Զարասպ եւ անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն։ Եւ յուղարկէ զնա ի Մծբնայ ընդ արեւմտից զաւրու մեծաւ ւեթանասուն հազարաց սպառազինաց. եւ մեծամեծ իշխանաւք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ որ կարէ զդէմ ունել պատերազմաւ։ Սմա ընդ առաջ ելանէր Բագարատ Փառազեան, յորդւոցն Արամանեկայ, նախարար մեծ հանդերձ զաւրու։ Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի եւ արծաթ, եւ զարդարէ զնա ի սնդր եւ ի վակաս, պսակէ	Դարձեալ՝ ի Գանձակայ մղոն հարիւր ի Նինուէ։	րեստան՝ ի բնիկ թագաւորական կայանս իւր... c. 56. Եւ հասեալ նոցա (նախարարացն Հայոց) յԱսորեստան ի տեղի արքունական տանն և յանդիման եղեն թագաւորին (Պարսից)։ c. 58. Եւ թագաւորին (Պարսից Խոսրովու Ապրուէզի) հրաւարեալ յԱսորեստան՝ հասանէր ի բուն կայանս իւրոյ արքունական
[I, 8. Արշակ Մեծ արքայ Պարսից և Պարթևաց, որ եւ ազգաւ իսկ Պարթեւ, ապստամբեալ ասեն ի Մակեդոնացւոց, եւ թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արևելից եւ Ասորեստանեաց, եւ սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւորն ի Նինուէ, հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ. սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել։ Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին, եւ սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ եւ զամենայն Միջերկրեայս և զԹիտալիայ, ի ծովէն	I кн. Мак. XIV, 2. Իբրեւ լուաւ Արշակ արքայ Պարսից և Պարթեւաց՝ թէ եկն եմուտ Դեմետր ի սահմանս աշխարհի նորա...			

М. Хоренскій.	Библія.	Анонимъ.	Шир.	Себеосъ.
Պոնտոսի մինչեւ ի տեղին, ուր Կովկաս յարեւմտից յանդի ծով. եւ զԱտրպատական, եւ այլ որչափ միտք քո եւ քաջութիւն հատանեն (var. հասանեն). զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի...] [I, 9. Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից... Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբայ Կատինայ, մեծաւ լրջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի՝ որ ի Նինուէ... Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանսն, գտանէ մատեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի...] [II, 8. Բայց Վաղարշակ... մեռանի ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսան և երկուս]։		զնա ի թագ հայրենի, եւ նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյից եւ տայ նմա զդուստր իւր ի կնութիւն։ Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան եւ հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ եւ հայր արքայի եւ եղբայր, որում էր իշխանութիւն տէրութեան այնորիկ։ Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ զաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորւոց... c. 10. Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի թագաւորութեան Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի՝ ի Մծբին քաղաքի եղբօր իւրով Վաղարշակաւ. զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհին ամս քսան և երկուս...		

b) Вахаршакъ, собравъ въ одно храбрѣйшихъ изъ армянъ, идетъ войною на союзниковъ македонянъ.—c) Вахаршакъ занимается устройствомъ западной и сѣверной странъ нашей земли.—d) О нашемъ Аршакѣ и его дѣяніяхъ.

М. Хоренскій. II, 4, 6, 9.

...Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զաւացեալ կողմանս զայսոսիկ, և գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ. Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակաւն մեծ Բլրով կոչեցեալն, որ այժմ ասի Կողոնիա...

II, 6. ...Եւ ինքն (Վաղարշակ) արձակեալ զարեւմտեայ բազմութիւնն, իջանէ ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահմանն Տաւրայի, զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վղընդուրաց Բուլղարայ Վնդայ բնակելոյ ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ...

II, 9 [1]).—Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան [2]) Նախանձաւոր և հետեւող հայրենի առաքինութեանցն լեալ, բազում կարգս ուղղութեանց գործեաց, պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, և նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի. զնիզակն իւր զբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ, ձգեալ ի հետեւակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզերն։ Զայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք, որպէս զառ ի յաստուածոց գործ. Իսկ ի գալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնտացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով։—Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր և բնակեցան ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդ և ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս...

Прок.

De Aedif., III, 1. „...ἐν ἀκρωνυχίᾳ λόφῳ καταχρήμνου πεποιημένον ...φρούριον Κολώνεια...“

Ананія Ширакаци.

Измѣр. разстояній въ миляхъ, Венец., 1752, стр. 46. Անտի (ի Դունայ) մղոն իննսուն է Կողոնեայ բերդն. — *Географ. изд. Сукри*, стр. 25. (Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց)... Որ ըստ հիւսիոյ են ազգ Թուրքաց և Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցն կոչեցեալ՝ Կուփի Բուլղար, Դուչի Բուլղար, Ողխոնդոր Բլկար եկն, Չդար Բոլկար. օտար այժմ ի Պողոմէականէն են այս անուանք։ Եւ ի Զիական լեռնէն փախեաւ որդին Խուդբադրայ...

Ib. с. 17. (Թրակացւոց աշխարհ) ...և լերինք երկու, և գետս մի է Դանոբ, որ բաժանի ի վտակս վեց, և առնէ լիճ մի և կղզի, որ կոչի Պիւկի. ի կղզիս այս բնակեալ է Ասպար-Հրուկ, որդի Խուբրաաթայ, որ փախեաւ ի Խազրաց ի Բուլխարաց լեռնէն, և գնաց հալածեաց ի մուտսկոյս զԱւառն ազգ, և բնակեցաւ անդ...

Себеосъ.

с. 30. Եւ եղև ի ժամանակին յայնոսիկ Վահրամ ոմն Միհրևանդակ իշխան արևելից կողմանց աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ իւրով զզաւրս Թետալացւոց և բռնութեամբ ունէր զԲահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց՝ մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի, որ կոչի Վեհռոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Կազբիոն։ Քանզի զանց արարեալ յայնկոյս Ներքին բաջին Սպանդիատայ, զորմէ ասեն բարբարոսքն եթէ «Հասեալ նա պատերազմաւ մինչև ցայս վայր ցցեալ զնիզակն իւր ի գետնի։»

---

[1]) Объ источникахъ 8-ой главы см. мое изслѣд. объ „Арм. эпосѣ“, ч. II, стр. 77—78.

[2]) Ср. у *Анонима* (стр. 10): „Ապա (զկնի Վաղարշակայ թագաւորէ) Արշակ ամս երեքտասան։“

ГЛАВА III.

Объ Арташесѣ Первомъ.

a) Откуда заимствуетъ авторъ матеріалъ для своей Исторіи послѣ книги Маръ-Абаса Катины.—b) Походъ Арташеса на западъ.

М. Хоренскій. II, 10, 12.

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդէ գրոցն Աֆրիկանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսեպոս և Հիպողիտոս և այլք բազումք Յունաց։ Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց և որ ինչ է դիւանին Եդեսիայ՝ որ է Ուռհայ, որ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմէր. որ տարեալքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր. և ի Սինոպայ Պոնտոսէ ի մեհենական պատմութեանցն։ Մի՛ ոք անհաւատասցի, քանզի մեզէն իսկ ականատես եղաք այն դիւանին։ Եւ վկայ քեզ է տեառն երաշխաւորեալ Եկլեսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զորս եւ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի Հայ լեզու։ Խնդիր արասցես ի Գեղարքունի ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես յառաջին հաղներգութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յԵդեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին

Евсевій.

Хроника, I, 75. „...Նաև զայսու իսկ նախ չէ պարտ առանց բըննութեան անցանել, որպէս և Աֆրիկանոս է հինգ ժամանակագրութեան գիրս կարգեաց։ Եւ թուի ինձ՝ թէ կարի իսկ մեծամեծս սխալէ յայսոսիկ, որ առաջիկան։ Քանզի յԵլիցն Մովսիսի մինչև ցՍողոմոն...“

II, 164. „Ուռհայէ թագաւորեաց Աբգարոս այր ազնիւ, որպէս Աֆրիկանոս պատմէ։“

Ц. И. vi, 31. „Յայնմ ժամանակի Աֆրիկանոս էր յայտնի օրինակագիր գրիչ. իսկ թուղթ մի նորա զոր գրեաց առ Որոգինէս վասն պատմութեանն Շուշանայ, որ է ի Դանիէլ անդ... Բայց սորին իսկ զԻփրիանոսի (զԱփրիկանոսի) ընկալաք մեք հինգ դպրութիւն ժամանակաց, զոր եդ նա բազում փութով և պընդութեամբ... Բայց է և այլ միւս թուղթ Աւփրիկանոսի զոր գրեացն առ Արիստիդէս վասն երկմտութեանն որ կարծի բազմաց, թէ է ի դպրութիւն ծննդոց, որ վասն Քրիստոսի զոր գրեցին Մատթէոս և Ղուկաս...“

vi, 22. „Հիպողիտոս ի ժամանակին յայնմիկ իբրև գնէր խօսս բազումս ընդ նոսին և վասն Զատկաց արար նա խօսս մի, զի ի նմա եդ նա զհամարս ժամանակաց և զտասնամեայ կանոնն և մինչև յամին առաջնում ինքնակալ Աղէքսանդրեայ բովանդակեաց զհամարն զամենայն զոր եդ։“

Фавстъ.

III, 7. Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զարտմութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին՝ Խոսրովու արքային Հայոց և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց... Եկն անց ընդ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին։ Եւ չըգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գնդացն, և ոչ համարք շերտաւոր հետեւակ զօրուն. զի և ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թուել ոչ կարէին։ Բայց ուր լինէր հանգէս, ի նշանաւոր տեղիս՝ գնդի գնդի, դրօշու

М. Хоренскій.

Թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ։ Որ այժմ կարծեմ գտանել պահեալ ի նոյն քաղաքի“

II, 12. „Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս (որ Թագաւորէ Հայոց փոխանակ Արշակայ հօր իւրոյ) մեծ յարուցանել յարեւելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև ոչ գիտել նմա զթուն, այլ յանգս և յիշեանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ նշան թողուլ թագաւորութեանն...“ [1]).

Евсевій.

I, 89—90. „...Բայց մինչև ցԴարեհի երկրորդ ամին եօթանասներորդի աւերածոյ տաճարին ձգելոյ՝ վճռոյ է տեառն երկրորդ մարգարէութեանն Զաքարիա մարգարէ...“

I, 13. (Պատմութիւն վասըն Թագաւորին Ուրհայի։) „...Ունիս դու քեզ գրով վկայութիւն սոցա, որ առեալ լինին ի դիւանէ անտի յիշատակաց, որ են յՈւրհայ քաղաքի. զի յայնմ ժամանակի ցայն վայր կայր արքայութիւնն նորա անդ՝ է դպրութեանս որ կային անդ. զի էր գրեալ ի նոսա մատենան ինչ որ միանգամ գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչև ցԱբգար։ Նաև սոքա մինչև ցայսօր ժամանակի պահեալ գտանին անդ. բայց չիք ինչ արգել լսել զնոյն թուղթս, զոր առեալ է մեր ի տանէ անտի դիւանին...“

Фавстъ.

դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերեկլի երեկլի տեղեաց՝ մէն մի բանակ առ այր հրամայէին, զի բերցեն ընկեսցեն՝ շեղջ կուտել. զի որչափ լիցի, այնու երևեսցի նշանակ թագաւորութեանն, առ իմանալ առ վաղիւ անցելոց իրացն աչաւորութեան նշանակ։ Եւ ընդ որ միանգամ անցանէին, այսպէս թողուին յամենայն ճանապարհակիցս՝ ի վերայ անցից պողոտայից...“

---

[1]) Объ источникахъ остальной части этой главы (о вывозѣ Арташесомъ изъ Эллады статуй боговъ и пр.) см. мое изслѣд. объ „Армян. эпосѣ“, ч. II, стр. 66.

c) Свидѣтельства о завоеваніяхъ Арташеса по заключеніи Креза въ оковы — изъ другихъ источниковъ.

М. Хоренскій. II, 13.

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք։ Քանզի լսէաք ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիւրոսի սպանեալ զԿրիւսոս և բարձեալ զԹագաւորութիւն Լիւդէացւոց։ Եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիւսեայ (всѣ списки им. Կրիդմեայ) և Ներտանեբայ։ Եւ Նեկտանեբոս այս վերջին թագաւոր է Եգիպտացւոց ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղէքսանդրի ասացին։ Եւ գտանեմք զժամանակս Կրիւսոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զՆերտանեբայ, իսկ զՆերտանեբայ ժամանակս աւելի ևս երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զԱռաջին Արտաշէսի թագաւորել Հայոց։ Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԿրիւսոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ։ Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զՄակեդոնացին Աղէքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեաց Թերայ և Բաբելոնի. և չև ընդ Ալիւսս գետ անցեալ, զԼիւդական սատակեաց զզօրս, և կալաւ զԿրիւսոս. և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յՕտիկէ դշխէին բարուկեցաւ։ Աւաղ բախտին.

Ан. Шир.

Географ., изд. Сукри, с. 17.

„...Բնաշխարհ Եւրոպա... Ունի կղզիս բազումս և չորս, յորոց է Կրիտն. ի նմա է Ծանթական լեառն և Ելևսինա քաղաք։ Եւբիա մեծ կղզի, և Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զորս ասեն գտեալ զօրացն Արտաշէսի Հայոց արքայի, զի մի նաւք ոտնկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զԵւրոպա Զարմանալի, զի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. և ասեն

Каллисѳенъ.

с. 58. „...Եւ ոչ այլ ինչ էր անդ (ի պատերազմին Աղէքսանդրի ընդ Դարեհի) տեսանել, բայց միայն ի վայր անկելոցն, զի ոչ դոյր որոշել ոչ զպարսիկս և ոչ զմակեդոնացիսն, ոչ զզօրագլուխ և ոչ զնախարար, ոչ զհեծեալ և ոչ զհետևակ ի բազում փոշւոյն. քանզի ոչ երկինք երևէր և ոչ երկիր տեսանէր մարդ ի բազում եղելոյ ապաժուժին։ Եւ ինքըն իսկ արեգակն վրշտակից եղեալ ընդ անցեալ իրս՝ չկարացեալ տեսանել զայնքան հեղումն արեանց տարաբերացեալ ամպով ծածկեցաւ...“

Іос.

Малала.

ed Bonn. p. 155—156. „Κροῖσος Ἅλυν ποταμὸν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει“.

Епиѳаній Кипрск.

Въ предисловіи къ венеціан. рукописи „Исторіи императоровъ“, стр. 386.

„...Աշխարհակալն առ թագաւորութեամբն Արտաշէսի համարէր զիմաստասէրն ուստի և Նեկտանեբոս վերջին թագաւոր Եգիպտոսի, որ Փարաւոն կոչիւր, գերծեալ զհեր գլխոյ յայլակերպս փախեաւ...“

Фил.

Библ.

М. Хоренскій.	Ширак.	Каллисѳ.	Іосифъ.	Мал	Еп. Кип.	Фил	Библія.
միայն թէ ի տէրութեանն եւ ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ։ Հանդոյն դմին ասէ Նաւագարոս. Փոքր Աղէքսանդրի եւ Գոբեաց պատերազմ առ Արտաշիսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ծովային մարտք եղեն լոյս դադարեցուցին, այլ սա ծածկեաց նետաձգութեանն եւ ամպաբերոյն լուսեղէնն, յետոյ գործ գիշեր զմիջօրէիւ արարեալ։ Ոչ փախստեայ համբաւաբեր Լիւդացւոյն թողեալ, այլ եւ զթագաւորն զԿրիսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել։ Վասն սորա եւ ոչ ումեք[1]) չքեղ ստուարագոյն՝ արժանաբերն ի յոյնդայոյն նուաղութիւն խնուցանելով. վասն զի և զթուոցն եցոյց տկար՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առնուլ քան զհամարոյ։ Ընդ այս ոչ հպարտացեալ, այլ արտասուեաց ասելով. Աւաղ փառացս անցաւորի։ Գրէ եւ (вар. և ս) Կամադրոս այսպէս. Խարկանք լինէին հպարտացելոցն Լիւդացւոց, Կրիսեայ Պիւթեայ (всѣ списки им. Թեւտիայ) հարցուկն պատասխանելով. Կրեսոս անցեալ ընդ Ալիոս գետ քակեսցէ զիշխանութիւնս։ Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ, զիւրն քակէ. քանզի կալեալ զնա պարթեւին Արտաշիսի (4 списка им. Արշակայ), հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ։ Իսկ Կրիսոսի յիշեալ զբան Սողոնի, Աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. Ո՛վ Սողոն, Սողոն, գեղեցիկ բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան։ Եւ լուեալ որ մերձն կային պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրիսոս։ Եւ գթացեալ Արտաշիսի հրամայեաց ածել, եւ հարցեալ եւ ուսեալ, թէ զինչ	անդ մեռեալ Արտաշէսի. եւ Արիստոտէլ անդ եղև խորասոյզ…“	с. 104-105. „Եւ սկըսան ոմանք բարբառել լինել և ոմանք նետս առաքէին մինչև յերկինս, իբր այն թէ ծածկել և ամպաբերացուցանել զսպիտակ որակութիւն լուսինն կենական ճառագայթիյն…“	A. J. XI, 6,1. Τελευτήσαντος δὲ Ξέρξου τὴν βασιλείαν εἰς τὸν υἱὸν Κῦρον, ὃν Ἀρταξέρξην Ἕλληνες καλοῦσι, συνέβη μεταβῆναι.				II кн. Мак. v, 21. „Այլ Անտիոքոս... արագ հասանէր ի բաղաքն Անտիոքացւոց, հպարտացեալ մտօք համարէր զծով ի ցամաք և զցամաք ի ծով փոխել։“ кн. Сир., xi, 30. „Մի ումեք երանէր յառաջ քան զվախճան…“

[1]) Срв. у *Григ. Нисскаго*, въ словѣ его Григорію Чудотворцу: „Գետոյն յորդանալոյն ստուարութեան զայրացելոյ։“ См. Ак. сл. *п. с.* „Ուղխ“.

М. Хоренскій.	Шир.	Каллисѳенъ	Іос.	Мал.	Еп. Кип.	Фил.	Биб.
է որ աղաղակեացն, հրամայեաց ներել զտանջանսն։ Գրէ և Փղեգոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ Պարթեւն Արտաշէս. և ոչ միայն զԼիւդացիս վանեալ և զԿրիսոս կապեալ, այլ յԵլլէսպոնտոս և ի Թրակէ զտարերացն փոխեաց զբնութիւն. ծովացնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր և ընդ ծով հետեւակելով. Թետեղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն։ Կործանեաց զԼակեդեմոնացիս… առ հասարակ Ելլադայ մատուցանէր զահն։ Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մազքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն պահուստ, և ոչ Կամբիւսէս յԵթովպացիս. փոքր եւ Քսերքսին յԵլլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր։ Այս սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ ի յիւրոց զօրացն խողխողի։ Արդ ես համառօտութեան արժան ի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Կրիսոս, որ առ Կիւրոսիւ և կամ Ներսաներաւն պատմին, կամ սուտ լեալ եւ կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն։ [II, 8. „…Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ (Վաղարշակ) առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս եւ յոյժ սիրեցեալ. քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ և հզօր մարմնով, որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ որ ի նմայն աճելոց էին արութիւնք…“]		c. 15. „…Զի զվարսն առիւծոյ ունէր (Աղէքսանդր)… եւ զգիմագրութեան յարձակումն երեւեցուցանէր յինքեան իբրև առիւծու. և քաջայայտ էր բնութիւնն, թէ որպիսի լինելոց էր մանուկն. եւ ի ժամանակս աճեցելոյ ապա յուսմունս թեակոխէր եւ. ի թագաւորել։“				Объ Ессеян. с. 10. „…յերակերտ աղքատութիւն և կարաւտութիւն նոցա կազմեցին…“ с. 31. „…ընդ որ (ծովն կարմիր) ժողովուրդն հետեւակեաց“.	

ГЛАВА IV.

О Тигранѣ II и Артаваздѣ I.

а) Воцареніе Тиграна Средняго. Походъ въ Палестину.

М. Хоренскій. II, 14.

Յետ Արտաշիսի Առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա յիննևտասներորդ ամի Արշանակայ թագաւորի Պարսից։ Եւ ժողովեալ զզօրս Հայոց, ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ եւ ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր։ Որոյ ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ, արգելեալ ի վերջ նահանջէ։ Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք եւ զհօգս միջերկրայցն, եւ զօր բազում թողեալ նմա, դառնայ յաշխարհս մեր... [1]).

Եւ նոյն հետայն դիմէ յաշխարհն Պաղեստի-նացւոց վրէժ պահանջել ի Պտղոմեայն Կղէո-պատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց։ Առեալ գերի բազում եւ ի հրէից, նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ։ Իսկ թագուհի Հրէից Աղեքսանդրա որ եւ Մեսա-ղինա, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յո-վաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ետ նմա գանձս բազումս եւ դարձոյց զնա անտի։ Քանզի էր լուեալ եւ հասանէր թէ Վայկուն ոմն անուն յելու-զակ խռովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ. որ եւ այժմ յանուն յելուզակին կոչին Վայկունիք [2])։

Іосифъ.

A. J. XIII, 16, 4. Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν καιρὸν ἀγγέλλεται Τιγράνης ὁ τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς ἅμα μυριάσι στρατιωτῶν πεντήκοντα ἐμβεβληκὼς εἰς τὴν Συρίαν καὶ επὶ τὴν Ἰουδαίαν ἀφιξόμενος. Τοῦτο, ὥσπερ εἰκός, ἐφόβησε τὴν βασίλισσαν [Ἀλεξάνδραν] καὶ τὸ ἔθνος. Δῶρα δὴ πολλὰ καὶ λόγου ἄξια πέμπουσιν αὐτῷ καὶ πρέσβεις πολιορκοῦντι τὴν Πτολεμαΐδα. Βασίλισσα γὰρ Σελήνη, ἡ καὶ Κλεοπάτρα καλουμένη, τῶν ἐν τῇ Συρίᾳ κατῆρχεν, ἣ καὶ ἐνήγαγε τοὺς ἐνοικοῦντας ἀποκλεῖσαι Τιγράνην. Συνετύγχανον οὖν αὐτῷ καὶ ἐδέοντο χρηστὰ περὶ τῆς βασιλίσσης καὶ τοῦ ἔθνους αὐ-
συγγινώσκειν. Ὁ δὲ ἀποδεξάμενος τοὺς τῆς ἐκ διαστήματος θεραπείας ἐλπίδας ὑπέθετο χρηστάς. Ἄρτι δὲ τῆς Πτολεμαΐδος ἑαλωκυίας, ἀγγέλλε-
ται Τιγράνῃ Λεύκουλλον διώκοντα Μιθριδάτην ἐκείνου μὲν διαμαρτεῖν εἰς τοὺς Ἴβηρας ἀναφυγόντος, τὴν δε Ἀρμενίαν πορθήσαντα πολιορκεῖν. Τιγράνης δὲ ταῦτα ἐπιγνοὺς ἀνεχώρει τὴν ἐπ᾽ οἴκου.

---

[1]) Объ источникахъ слѣдующей за симъ части этой главы см. мое изслѣдов. объ „Армян. эпосѣ“, ч. II, стр. 67.

[2]) *Географія Ширакаци*, стр. 609 изд. венец. „Արցախ՝ յերի կայ Սիւնեաց, գաւառք են ի նմա ժբ… Միւս Հաբանդ, Վայկունիք, Բերդաձոր…“

b) Походъ Помпея въ Арменію. Взятіе Мажака. Смерть Митрадата.

М. Хоренскій. II, 15.

II, 15. Յայնժամ ժամանէ Պոմպէոս հռովմայեցւոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ի միջերկրեայս, զՍկաւրոս զօրավարն իւր յԱսորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ։ Որոյ եկեալ եւ ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեղուզակին, անցեալ Սկաւրոս ի Դամասկոս եւ գտեալ զքաղաքն առեալ ի Մետեղեայ եւ ի Լողեայ, զնոսա հալածեալ անտի, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Արիստաբուղի օգնականութեամբ եղբօր նորա երիցու՝ Հիւրկանոս քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի։ Իսկ Պոմպէոս պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ, տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւնս եւ ահագին մարտս, եւ վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ, փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնտոսի։ Յորժէ իբր թէ զերծեալ Պոմպէոս, որում ակն ոչ ունէր, եւ առեալ զՄաժաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ, նստուցանէ զօր ի քաղաքին. եւ ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ի Հրէաստան փութայ հասանել։ Եւ ի ձեռն հօրն Պոնտացւոյ Պիղատոսի զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք։ Վկայէ այսմ բանիս եւ Յովսեպոս ի ճա-ռին որ վասն Ա[illegible], այսպէս ասելով. Պոմպէի հասեալ յԵրիքով հասանէն աւետիք մա-հուանն Միհրդատայ։

[II, 11. ...Բայց զդուստր իւր զԱր-տաշամայ տայ (Արտաշէս) կին Միհր-դատայ ումեմն Վրաց բդեշխի մեծի, որ էր ի զաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղեք-սանդր ի վերայ գերութեանն Վերի-ացւոց... եւ հաւատայ նմա զկողմնա-կալութիւն հիւսիսային լերանցն եւ Պոնտոս ծովու։]

Іосифъ.

Ib. XIV, 3, 3. Ἐν τούτῳ πέμπει καὶ Σκαῦρον εἰς Συρίαν Πομπήϊος, αὐτὸς ὢν ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ πολεμῶν ἔτι Τιγράνῃ. Ὁ δὲ ἀφικόμενος εἰς Δαμασκὸν Λόλλιον μὲν καὶ Μέτελλον νεωστὶ τὴν πόλιν ᾑρηκότας εὑρὼν αὐτὸς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἠπείγετο... (XIV, 3, 2) Μετ᾽ οὐ πολὺ ἧκον πάλιν πρέσβεις πρὸς αὐτὸν, Ἀντίπατρος μὲν ὑπὲρ Ὑρκανοῦ, Νικόδημος δὲ ὑπὲρ Ἀριστοβούλου... (XIV, 3, 4) ...Καὶ μετ᾽ οἰ᾽ πολὺ Πομπηΐῳ στρατιὰν ἐπ᾽ αὐτὸν ἄγοντι καθ᾽ ὁδὸν ἀφικόμενοί τινες ἐκ Πόντου τὴν Μιθριδάτου τελευτὴν ἐμήνυον, διὰ Φαρνάκου τοῦ παιδὸς αὐτοῦ γεγομένην.

[B. J. I, 6, 6. Ὁ δὲ (Πομπήϊος) εὐθέως εἵπετο, καὶ προσεπέρρωσε τὴν ὁρμὴν ὁ Μιθραδάτου θάνατος, ἀγγελθεὶς αὐτῷ περὶ Ἱεριχοῦντα...]

(XIV, 4. 1). Στρατοπεδευσάμενος δὲ ἐπὶ Ἱεριχοῦντα (οὗ τὸν φοίνικα τρέφεσθαι συμβέβηκε, καὶ τὸ ὀποβάλσαμον μύρον ἀκρότατον, ὃ τῶν θάμνων τεμνομένων ὀξεῖ λίθῳ ἀναπιδύει ὥσπερ ὀπὸς) ἕωθεν ἐπὶ Ἱεροσόλυμα ἐχώρει. Καὶ μετανοήσας Ἀριστόβουλος ἀφικνεῖται πρὸς Πομπήϊον, καὶ χρήματα διδοὺς καὶ τοῖς Ἱεροσολύμοις αὐτὸν εἰσδεχόμενος παρεκάλει παύσασθαι τοῦ πολέμου καὶ πράττειν μετ᾽ εἰρήνης ὅτι βούλεται. Συγγνοὺς δὲ Πομπήϊος αὐτῷ δεομένῳ, πέμπει Γαβίνιον καὶ στρατιώτας ἐπίτε τὰ χρήματα καὶ τὴν πόλιν. Οὐ μὴν ἐπράχθη τι τούτων, ἀλλ᾽ ἐπανῆλθεν ὁ Γαβίνιος, τῆς τε πόλεως ἀποκλεισθεὶς καὶ τὰ χρήματα μὴ λαβών, τῶν Ἀριστοβούλου στρατιωτῶν οὐκ ἐπιτρεψάντων τὰ συγκείμενα γενέσθαι. Ὀργὴ δ᾽ἐπὶ τούτοις Πομπήϊον λαμβάνει, καὶ τὸν Ἀριστόβουλον ἐν φυλακῇ καταστήσας αὐτὸς ἐπὶ τὴν πόλιν (Ἱεροσόλυμα) ἔρχεται, τὰ μεν ἄλλα πάντα οὖσαν ὀχυράν... (XIV, 6, 2). Γαβινίῳ δ᾽ἐπὶ Πάρθους στρατεύοντι καὶ τὸν Εὐφράτην ἤδη πεπεραιωμένῳ μετέδοξεν εἰς Αἴγυπτον ἀποστρέψαντα Πτολεμαῖον εἰς αὐτήν· καὶ ταῦτα μὲν καὶ ἐν ἄλλοις δεδήλωται...

c) Сраженіе Красса. Тигранъ наноситъ ему пораженіе.—d) Кассій противодѣйствуетъ Тиграну. Возстаніе Митридата. Возобновленіе Кесаріи.

М. Хоренскій. II, 16, 17, 18.

II, 16. Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր ի յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ, եւ զյեղուզակն ընաչինչ արարեալ ի լեռնէն, եւ զուգն Միհրդատայ կատարեալ, խաղայ գնայ յԱսորիս ի վերայ զօրացն Հռովմայեցւոց առ ի վրէժս պահանջել։ Ընդդէմ նորա գայ Գաբինոս զօրավարն Հռովմայեցւոց, զոր թողեալ էր Պոմպէոս ի դառնալն իւրում ի Հռոմ եւ Գաբինոս ոչ իշխեաց ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յԵփրատայ յԵգիպտոս, զՊտղոմէոս ունելով պատճառս։ Եւ գաղտնի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ, տայ զքեռորդին Միհրդատայ, զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի Մաժաք, ասելով թէ գաղտ գնաց։

II, 17. Զկասկած առեալ Հռովմայեցւոցն, զԳաբինոս փոխեն եւ զԿրասոս փոխանակ առաքեն. որոյ եկեալ և առեալ զամենայն գանձս գտեալ ի տաճարին Աստուծոյ յԵրուսաղէմ, խաղայ ի վերայ Տիգրանայ։ Եւ անցեալ ընդ Եփրատ, սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմին ընդ Տիգրանայ։ Զորոյ ժողովեալ Տիգրանայ զգանձս, դառնայ ի Հայս։

II, 18. Զչարեալ Հռովմայեցւոց, առաքեն զԿասիոս անթիւ զօրօք։ Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ եւ սպատակել յԱսորիս։ Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատճառս Միհրդատ, չը կարծելով ինքեան քուեր որդի, չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան, այլ և ոչ զհւր աշխարհն Վրաց։ Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռոյն իւրմէ Տիգրանայ, ապստամբութեամբ անցանէ առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ ի նմանէ զՊերգեայ քաղաքին, զօրավիգն օգնական լինի Անտիպատրոսի հօր Հերովդի, Կեսարու հրամանաւ։ Սա շինէ զՄաժաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք և անուանէ Կեսարիա ի պատիւ Կեսարու։ Եւ յայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւն Հայոց ի քաղաքէն յայնմանէ։

Іосифъ.

Ἐπανελθὼν δ' ἐκ τῆς Αἰγύπτου καταλαμβάνει τὴν Συρίαν στάσει καὶ ταραχῇ νοσοῦσαν... (xiv, 6, 4) Καταστησάμενος δὲ Γαβίνιος τὰ κατὰ τὴν Ἱεροσολυμιτῶν πόλιν, ὡς ἦν Ἀντιπάτρῳ θέλοντι, ἐπὶ Ναβαταίους ἔρχεται. Καὶ κρατεῖ μὲν τούτων τῇ μάχῃ· Πάρθων δὲ φυγάδας Μιθριδάτην καὶ Ὀρσάνην πρὸς αὐτὸν ἐλθόντας προὔπεμψε, τῷ δὲ λόγῳ ἀπέδρασαν αὐτόν. Καὶ Γαβίνιος μὲν ἔργα μεγάλα καὶ λαμπρὰ κατὰ τὴν στρατηγίαν δράσας ἀπῆρεν εἰς Ῥώμην, Κράσσῳ παραδοὺς τὴν ἀρχήν...

Ib. xiv, 7, 1. Κράσσος δ'ἐπὶ Πάρθους μέλλων στρατεύειν ἧκεν εἰς τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὰ ἐν τῷ ἱερῷ χρήματα, ἃ Πομπήϊος καταλελοίπει, (δισχίλια δ'ἦν τάλαντα) βαστάσας, οἷός τε ἦν καὶ τὸν χρυσὸν ἅπαντα (τάλαντα δὲ καὶ οὗτος ἦν ὀκτακισχίλια) περιδύειν τοῦ ναοῦ... (xiv, 7, 3) Κράσσος δὲ πάντα διοικήσας ὃν αὐτὸς 'εβούλετο τρόπον ἐξώρμησεν ἐπὶ τὴν Παρθυαίαν· καὶ αὐτὸς μὲν σὺν παντὶ διεφθάρη τῷ στρατῷ... Κάσσιος δε εἰς Συρίαν φυγὼν καὶ περιποιησάμενος αὐτὴν Πάρθοις ἐμποδὼν ἦν ἐκτρέχουσιν ἐπ' αὐτὴν διὰ τὴν κατὰ Κράσσου νίκην... Κάσσιος μὲν οὖν ἀναστρατοπεδευσάμενος ἐπὶ τὸν Εὐφράτην ἐπείγετο, ὑπαντιάσων τοῖς ἐκεῖθεν ἐπιοῦσιν... (xiv, 8, 1) Μετὰ δὲ τὸν Πομπηΐου θάνατον καὶ τὴν νίκην τὴν 'επ' αὐτῷ Καίσαρι πολεμοῦντι κατ' Αἴγυπτον εἰς πολλὰ χρήσιμον αὐτὸν παρέσχεν Ἀντίπατρος, ὁ τῶν Ἰουδαίων 'επιμελητής, ἐξ ἐντολῆς Ὑρκανοῦ. Μιθριδάτῃ γὰρ τῷ Περγαμηνῷ κομίζοντι ἐπικούρικον καὶ ἀδυνάτως ἔχοντι διὰ Πελουσίου ποιήσασθαι τὴν πορείαν, περὶ δὲ Ἀσκάλωνα διατρίβοντι, ἧκεν Ἀντίπατρος ἄγων Ἰουδαίων ὁπλίτας τρισχιλίους... (xiv, 8, 2) Ἐπεὶ δὲ τὸ καλούμενον Δέλτα ἤδη περιεληλύθει, συμβάλλει τοῖς πολεμίοις περὶ τὸ καλούμενον Ἰουδαίων στρατόπεδον... Μιθριδάτης δὲ περὶ τούτων ἐπιστέλλει Καίσαρι, τῆς τε νίκης αὐτοῖς ἅμα καὶ τῆς σωτηρίας αἴτιον τὸν Ἀντίπατρον ἀποφαίνων, ὥστε τὸν Καίσαρα τότε μὲν ἐπαινεῖν αὐτόν...

e) Союзъ Тиграна съ Арташесомъ. Нападеніе на Палестину. Плѣненіе первосвященника Гиркана и множества евреевъ.

М. Хоренскій. II, 19.

II, 19. Յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութիւն եղեալ Տիգրան, աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ զնախագահութիւնն։ Իսկ սա իւրովք կամօք զերկրորդականն ունելով ըստ իրաւանց դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն. եւ ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ, առնու ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան։ Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարզափրան նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեանն, սպարապետ կացուցանէ Հայոց եւ Պարսից զօրաց, և առաքէ ի վերայ զօրացն Հռովմայեցւոց, հրաման տուեալ զընակիչս աշխարհին Ասորւոց և Պաղեստինացւոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել։ Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պաքորոս անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորւոց, եւ ինքն խնամի Անտիգոնեայ Արիստաբուղեանց։ Եւ եկեալ առ Բարզափրան նահապետ Ռշտունեաց եւ սպարապետ Հայոց եւ Պարսից, և խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկս և հազար տաղանդ ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենուլ ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և թագաւորեցուցանէ զԱնտիգոնոս։ Իբրեւ եւս Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ և թագաւոր, և փասայելոս եղբայր Հերովդէի. Եւ զօրս Հռովմայեցւոց փախստական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարզափրան, խօսին եւ ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարզափրան։ Եւ նորա զԳնէլ ոմն պատանեակ արքայն Հայոց, որ էր յազգէն Գնունեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելազօրու. իբր թէ ի պատճառս խաղաղութեան. բայց ի գաղտնի՝ օգնել Անտիգոնեայ։ Եւ Հիւրկանոս զպատանեակն ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելովք։ Եւ պատանեակին դաւով խորհուրդ տուեալ Հիւրկանու զի առ Բարզափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին.

Фав

Іосифъ.

A. J. xiv, 13, 1. Μετὰ δὲ ταῦτα εἰς Συρίαν Ἀντωνίου παραγενομένου, Κλεοπάτρα περὶ Κιλικίαν ἐντυχοῦσα δι' ἔρωτος αὐτὸν ἐκεχείρωτο... (xiv, 13, 3). Δευτέρῳ δὲ ἔτει Συρίαν κατέσχον Πάκορός τε ὁ βασιλέως παῖς καὶ Βαρζαφάρνης σατράπης ὢν Πάρθων. Τελευτᾷ δὲ καὶ Πτολεμαῖος ὁ Μενναίου, καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ὁ παῖς Λυσανίας παραλαβὼν διαπράττεται φιλίαν πρὸς Ἀντίγονον τοῦ Ἀριστοβούλου, πρὸς τοῦτο χρήσιμον τὸν σατράπην παραλαβών, μέγα παρ' αὐτῷ δυνάμενον. Ἀντίγονος δ' ὑπισχνεῖτο χίλια τάλαντα καὶ πεντακοσίας γυναῖκας δώσειν Πάρθοις, εἰ τὴν ἀρχὴν Ὑρκανὸν ἀφελόμενοι παραδώσουσιν αὐτῷ καὶ τοὺς περὶ τὸν Ἡρώδην ἀνέλοιεν· οὐ μὴν ἔδωκεν. Ἀλλ' οἱ μὲν Πάρθοι διὰ τοῦτο ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν ἐστράτευσαν κατάγοντες Ἀντίγονον, Πάκορος μὲν διὰ τῆς παραθαλαττίου, ὁ δὲ σατράπης Βαρζαφάρνης διὰ τῆς μεσογείου. Τύριοι μὲν οὖν ἀποκλείουσι Πάκορον, Σιδώνιοι δὲ καὶ Πτολεμαιεῖς ἐδέξαντο. Ἴλην μέντοι Πάκορος ἱππέων εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἐξέπεμψε, κατασκεψομένην τε τὰ κατὰ τὴν χώραν καὶ Ἀντιγόνῳ συμπραξουσαν, ἡγεμόνα τε ὁμώνυμον τοῦ βασιλέως οἰνοχόον (Ib. 13, 4) ...Φασάηλος μὲν οὖν τὸ τεῖχος ἐφύλασσεν, Ἡρώδης δὲ λόχον ἔχων ἐπέξεισι τοῖς πολεμίοις κατὰ τὸ προάστειον, καὶ καρτερῶς μαχεσάμενος πολλάς τε μυριάδας τρέπει... Πάκορος δὲ ὁ Πάρθων στρατηγὸς σὺν ἱππεῦσιν ὀλίγοις Ἀντιγόνου δεηθέντος εἰς τὴν πόλιν (Ἱεροσόλυμα) ἔρχεται, λόγῳ μὲν ὡς καταπαύσων τὴν στάσιν, τὸ δ'ἀληθὲς συμπράξων ἐκείνῳ τὴν ἀρχήν.

[B. J. i, 13, 3. „...Κἂν τοῦτο διαλλακτὴν μὲν Ἀντίγονος παρακαλεῖ Πάκορον εἰσαφεῖναι“.].

Φασαήλου δ'ὑπαντήσαντος καὶ δεξαμένου ξενίᾳ, Πάκορος πείθει πρεσβεύσασθαι παρὰ Βαρζαφάρνην αὐτόν, δόλον τινὰ τοῦτον συνθείς. Καὶ Φασάηλος οὐδὲν ὑπιδόμενος πείθεται, μὴ ἐπαινοῦντος Ἡρώδου τοῖς πραττομένοις, διὰ τὸ τῶν βαρβάρων ἄπιστον, ἀλλὰ καὶ Πακόρῳ καὶ τοῖς ἥκουσιν ἐπιτίθεσθαι κελεύοντος. (xiv, 13, 5). Ὤχοντο γοῦν πρεσβεύοντες Ὑρκανός τε καὶ Φασάηλος, Πάκορος δὲ καταλιπὼν Ἡρώδῃ διακο-

М. Хоренскій.

և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս։ Եւ Հիւրկանու երդումն խնդրեալ ի Բարզափրանայ, երդնու նմա յարեգակն եւ յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէսի և Տիգրանայ։ Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս, [illegible] զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղէմի, և զՓասայելոս եղբայր Հերովդի առեալ ընդ իւր, գայ առ Բարզափրան ի Ծովեզրն ի դեօղն որ կոչի Եկդիպոն։ Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. և ինքն յանկարծակի գնացեալ անտի, մնացելոց զօրացն հրաման տայր՝ ի բուռն առնուլ զնոսա և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել։ Եւ Անտիգոնոս ի վերայ Հիւրկանոսի անկեալ, զականջն ատամամբք իւրովք կտրէր, զի մի և այլ ժամանակ փոխեսցի, անկատար լեալն [illegible] քահանայապետութեան. քանզի օրէնքն զողջանդամսն հրամայեն քահանայանալ [illegible]։ Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի զարկեալ զգլուխն ընդ վէմն, [illegible] յԱնտիգոնէ, [illegible]։ Եւ Բարզափրանայ հրաման տուեալ [illegible] Հայոց յԵրուսաղէմ զՀերովդէս [illegible] զՀերովդէս [illegible] Հերովդէս, [illegible] և [illegible] է պատառման է Անտիգոնեանցն, և փախչէր ի [illegible] առ Եդովմայեցիս [illegible] Մասադա [illegible] Հռոմ [illegible]։ Բայց զօրն Հայոց ձեռնտուութեամբ Անտիգոնեանցն յԵրուսաղէմ մտանէն, ոչ ինչ ումեք [illegible], բայց միայն զՀիւրկանոս [illegible] առնուլն առեալ [illegible] զերեքհարիւր տաղանդ[1])։

Фав

Іосифъ.

σίους ἱππεῖς καὶ δέκα τῶν ἐλευθέρων λεγομένων προὔπεμψεν αὐτούς. Γενομένοις δ'ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ μεθ'ὅπλων ὑπαντῶσιν οἱ ταύτῃ τῶν πόλεων ἐφεστῶτες. Καὶ Βαρζαφάρνης τὸ μὲν πρῶτον αὐτοὺς ὑποδέχαι προθύμως καὶ δῶρα δίδωσιν, εἶτα ἐπεβούλευε. Πλησίον δὲ μετὰ ἱππέων ὑπὲρ θαλάττης οἱ περὶ Φασάηλον κατάγονται.

[B. J. I, 13, 4. „...Τοῖς δὲ αἴσθησις γίνεται τῆς επιβουλῆς, καταχθεῖσιν εἴς τι τῶν παραθαλασσιων χωρίων, ὃ καλεῖται Ἐκδίππων"].

Καὶ ἐνταῦθα ἀκούσαντες ὡς Ἀντίγονος ὑπόσχοιτο χίλια τάλαντα καὶ γυναῖκας πεντακοσίας τοῖς Πάρθοις κατ'αὐτῶν, δι' ὑποψίας εἶχον ἤδη τοὺς βαρβάρους· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νύκτωρ ἐπιβουλευομένους αὐτοὺς ἀπήγγειλέ τις, φυλακῆς αὐτοὺς ἐκ ταφανοῦς περιισταμένης. Καὶ συνελήφθησαν ἄν, εἰ μὴ περιέμενον ἕως ἂν οἱ περὶ Ἱεροσόλυμα Πάρθοι Ἡρώδην συλλάβοιεν, μὴ προανῃρημένων τούτων ἐκεῖνος αἰσθόμενον διαφύγοι... (XIV, 13, 6) Οἰχομένου (τοῦ Βαρζάφαρνου) δὲ τῶν Πάρθων ἐδέσμευόν τινες Ὑρκανὸν καὶ Φασάηλον, πολλὰ τῆς ἐπιορκίας κακίζοντα τοὺς Πάρθους. Ὁ δ'ἐπὶ τὸν Ἡρωδην ἀπεσταλμένος οἰνοχόος ἐντολὰς εἶχε προαγαγὼν αὐτὸν ἔξω τοῦ τείχους συλλαμβάνειν... (Ib. 13, 7) Βουλευομένων δὲ τῶν Πάρθων τί χρὴ ποιεῖν... καὶ ὑπερθεμένων εἰς τὴν ὑστεραίαν, ἐν τοιαύταις ταραχαῖς Ἡρώδης γενόμενος, καὶ μᾶλλον οἷς ἤκουσε περὶ τἀδελφοῦ καὶ τῆς Πάρθων ἐπιβουλῆς ἢ τοῖς ἐναντίοις προσθέμενος, ἑσπέρας ἐπελθούσης ἔγνω ταύτῃ πρὸς φυγὴν χρήσασθαι καὶ μὴ διαμέλλειν ὡς ἐπ' ἀδήλοις τοῖς παρὰ τῶν πολεμίων κινδύνοις. Ἄρας οὖν σὺν οἷς εἶχεν ὁπλίταις...'επιθέμενος, μητέρα τε αὐτοῦ καὶ ἀδελφήν... ἐδίωκε τὴν ἐπὶ Ἰδουμαίας, λαθὼν τοὺς πολεμίους... (Ib. 13, 8) ...ἀνακτησάμενος τὴν μητέρα καὶ θεραπείας ἧς ὁ καιρὸς ἤπειγεν ἀξιώσας, ἐβάδιζε τὴν προκειμένην ὁδόν, συντονωτέραν ποιούμενος τὴν πορείαν εἰς Μασάδαν τὸ ἔρυμα... (Ib. 14, 3) Ἀναχθεὶς οὖν ἐκεῖθεν ἐπὶ Παμφυλίας καὶ χειμῶνι σφοδρῷ περιπεσὼν μολις εἰς Ῥόδον διασώζεται... κἀκεῖθεν εἰς Ῥώμην ἀφικόμενος... (Ib. 13, 9) ...Ἅμα δ'ἡμέρᾳ τὰ μὲν ἄλλα πάντα τῶν Ἱεροσολυμιτῶν διήρπαζον οἱ Πάρθοι καὶ τὸ βασίλειον, μόνων δὲ ἀπείχοντο τῶν Ὑρκανοῦ χρημάτων· τὰ δ'ἦν εἰς τριακόσια τάλαντα. Πολλὰ δὲ τῶν Ἡρώδου διέφυγε, καὶ μάλιστα ὅσα καὶ προκεκομίσθαι κατὰ προμήθειαν τ'ἀνδρὸς εἰς τὴν

[1]) Это мѣсто невѣрно передано у Хоренскаго: по Іосифу, парояне предали грабежу весь городъ и дворецъ, но, напротивъ того, не дотронулись до 300 талантовъ Гиркана.

М. Хоренскій.

Եւ ընդ [illegible] [illegible] զՀիւրկանեանն առեալ ա[illegible]։ և զՄարիամայ [illegible] առեալ, [illegible] զԱնտիգոնոս։ Եւ զՀիւրկանոս կապեալ ածէն Տիգրանայ[1]) հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից՝ որ է Մարիամայ, ի քաղաքն Շամիրամայ։ Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետ այնորիկ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս։

Фавстъ.

IV, 55. ...Զայս ամենայն բազմութիւն Հրէից, զոր գերեցին տարան (Պարսիկք) յերկրէն Հայոց ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին, յորժամ գերեաց նա եւ ած ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀիւրկանոս զառաջին ժամանակաւ։

Іосифъ.

Ἰδουμαίαν ἐφθάκει. Τὰ μὲν οὖν κατὰ τὴν πόλιν οὐκ ἀπέχρησε τοῖς Πάρθοις, ἀλλὰ καὶ τὴν χώραν αὐτῶν ἐξιόντες ἐκάκουν, Μάρισσάν τε πόλιν δυνατὴν ἀνέστησαν. (Ib. 13, 10) Καὶ Ἀντίγονος μὲν οὕτω καταχθεὶς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ὑπὸ τοῦ Πάρθων βασιλέως Ὑρκανὸν καὶ Φασάηλον δεσμώτας παραλαμβάνει. Σφόδρα δ'ἦν ἄθυμος τῶν γυναικῶν αὐτὸν διαφυγουσῶν ἃς τοῖς πολεμίοις ἐνεθυμεῖτο δώσειν, τούτον αὐτοῖς μετὰ τῶν χρημάτων τὸν μισθὸν ὑποσχόμενος. Φοβούμενος δε τὸν Ὑρκανὸν μὴ τὸ πλῆθος αὐτῷ τὴν βασιλείαν ἀποκαταστήσῃ παραστάν, (ἐτερεῖτο δὲ ὑπὸ τῶν Πάρθων). ἀποτέμνει αὐτοῦ τὰ ὦτα, πραγματευόμενος μηκέτ' αὖθις εἰς αὐτὸν ἀφικέσθαι τὴν ἀρχιερωσύνην διὰ τὸ λελωβῆσθαι, τοῦ νόμου τῶν ὁλοκλήρων εἶναι τὴν τιμὴν ἀξιοῦντος. Φασάηλον δ' ἄν τις θαυμάσειε τῆς εὐψυχίας, ὃς γνοὺς αὐτὸν ἀποσφάττεσθαι μέλλοντα, οὐχὶ τὸν θάνατον ἡγήσατο δεινόν, τὸ δ' ὑπ' ἐχθροῦ τοῦτο παθεῖν οἰκτρότατον καὶ αἴσχιστον ὑπολαβὼν τὰς χεῖρας οὐκ ἔχων ἐλευθέρας ὑπὸ δεσμῶν πρὸς ἀναίρεσιν, πέτρᾳ προσαράξας τὴν κεφαλήν, ἐξέγαγε μὲν ἑαυτὸν τοῦ ζῆν, ὡς ἐδόκει κάλλιστα παρὰ τοιαύτην ἀπορίαν, τῆς δ' ἐξουσίας τοῦ κτεῖναι πρὸς ἡδονὴν αὐτὸν ἀφείλετο τὸν πολέμιον. Λέγουσι δ'ὡς τραύματος μεγάλου γενομένου φαρμάκοις αὐτὸν ὑποπέμψας ἰατροὺς Ἀντίγονος ὡς ἐπὶ θεραπίᾳ διέφθειρε θανασίμοις χρησαμένων εἰς τὸ τραῦμα... (XV, 2, 1) ...Βαρζαφάρνης καὶ Πάκορος οἱ τῶν Πάρθων στρατηγοὶ λαβόντες αἰχμαλώτους Ὑρκανὸν τὸν πρῶτον ἀρχιερέα γενόμενον, εἶτα βασιλέα, καὶ τὸν ἀδέλφὸν Ἡρώδου Φασάηλον εἰς Πάρθους ἀνῆγον... Ὑρκανῷ δ'ἀναχθέντι, Φραάτης ὁ τῶν Πάρθων βασιλεὺς ἐπ' αὐτὸν ἐπιεικέστερον προσηνέχθη. τὸ τῆς εὐγενείας αὐτοῦ διάσημον προπεπυσμένος. Διὰ τοῦτο δεσμῶν μὲν ἀφῆκεν, ἐν Βαβυλῶνι δὲ κατάγεσθαι παρεῖχεν, ἔνθα καὶ πλῆθος ἦν Ἰουδαίων.

[1]) По Іосифу, къ пароянскому царю Фраату.

f) Вторая война съ римлянами, пораженіе Силона и Вентидія.—g) Антоній лично идетъ на армянскія войска и беретъ Шамшатъ.

М. Хоренскій. II, 20, 21.

II, 20. Հերովդէս անցեալ է Հռովմ առաջի Անտոնի և Կեսարու և Օգոստոսի, զինքեան միամտութիւն առ հռովմայեցիսն պատմէ, և թագաւոր եղեալ Հրէաստանի յԱնտոնէ, առնու իւր զօրավիգ օգնականութեան զՎենտիդէոս ստրատելատ հռովմայեցւոց զօրօք, է պատերազմել ընդ զօրս Հայոց և քակել զԱնտիգոնոս։ Որոյ հասեալ յԱսորիս, փութապէս առնէ զզօրս Հայոց, և զՍիլոն թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ ի յԵփրատ և զՊակորոս սպանեալ. դառնայ յԵրուսաղէմ ի վերայ Անտիգոնի։ Իսկ Հայոց միւսանգամ օգնականութիւն գտեալ ի Պարսից, դիմեալ ի վերայ Սիլոնի և փախստական ի Բեն գիգիոս արկանեն, հեղումն արեանց առնելով անբաւս։

II, 21. Զչարեալ Անտոնիոս, իւրովի հասանէ ամենայն զօրօք հռովմայեցւոց. և հասեալ է Շամշատ, լսէ զմահն Տիգրանայ. և առեալ զքաղաքն և թողեալ զՍոսիոս զօրավարն Հերովդի՝ տալ դնել ընդ Երուսաղէմ ի վերայ Անտիգոնի, և ինքն ի ձմերոց գնայ յԵգիպտոս։ Փութայր հասանել ըստ շամշութեան առնն կնամոլոյ ցանկութեամբ վառեալ ի Կղէոպատրեայ դշխոյն Եգիպտացւոց։ Այս Կղէոպատրեայ դուստր էր Պտղոմէոս Դիոնիսի, թոռն Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ, և Հերովդէս յոյժ սիրելի. վասն որոյ առաւել ևս յանձնէ Անտոնիոս զՀերովդէս Սոսիոսի։ Որ և տարապայեալ ինչ տաժանեալ, առնու զԵրուսաղէմ, և սպանեալ զԱնտիգոնոս, թագաւորեցուցանէ զՀերովդէս ամենայն Հրէաստանի և Գալիլեայ։

Іосифъ.

(A. J. XIV, 14, 3) ...ἐπὶ Ἰταλίας εἰς Βρεντέσιον κατάγεται (Ἡρώδης), κἀκεῖθεν εἰς Ῥώμην ἀφικόμενος πρῶτα μὲν Ἀντωνίῳ φράζει τὰ συμβάντα αὐτῷ κατὰ τὴν Ἰουδαίαν... (Ib. 14, 4) ...Καῖσαρ ...χαριζόμενος δὲ καὶ Ἀντωνίῳ σφόδρα περὶ τὸν Ἡρώδην ἐσπουδακότι, πρὸς τὴν ἀξίωσιν καὶ τὴν ὧν ἐβούλετο Ἡρώδης συνεργίαν ἑτοιμότερος ἦν... Τῆς δὲ βουλῆς ἐπὶ τούτοις παρωξυμμένης παρελθὼν Ἀντώνιος ἐδίδασκεν αὐτοὺς ὡς καὶ πρὸς τὸν κατὰ Πάρθων πόλεμον Ἡρώδην βασιλεύειν συμφέρει. Καὶ δόξαν τοῦτο πᾶσι ψηφίζονται... (Ib. 14, 6) ...Κἀν τούτῳ Οὐεντίδιος ὁ Ῥωμαίων στρατηγὸς πεμφθεὶς ἐκ Συρίας, ὥστε Πάρθους ἀνείργειν, μετ᾽ ἐκείνους εἰς Ἰουδαίαν παρέβαλε, τῷ λόγῳ μὲν Ἰωσήπῳ συμμαχήσων, τὸ δ᾽ ὅλον ἦν, αὐτῷ στρατήγημα, χρήματα παρ Ἀντιγόνου λαβεῖν. Ἔγγιστα γοῦν Ἱεροσολύμων στρατοπεδευσάμενος ἀπωχρῶντος ἠργυρίσατο τὸν Ἀντίγονον, καὶ αὐτὸς μὲν ἀνεχώρησεν σὺν τῇ πλείονι δυνάμει· ἵνα δὲ μὴ κατάφωρον γένηται τὸ τόλμημα, Σίλωνα μετὰ μέρους τινὸς τῶν στρατιωτῶν κατέλιπεν... (Ib. 15, 1) ...Οὐεντίδιος μὲν οὖν ἐτύγχανε τὰς ταραχὰς τὰς διὰ Πάρθους ἐν ταῖς πόλεσιν οὔσας καθιστάμενος, Σίλων δ᾽ ἐν Ἰουδαίᾳ, χρήμασιν ὑπ᾽ Ἀντιγόνου διεφθαρμένος... Ποιησαμένου δὲ καὶ Σίλωνος ταύτην πρόφασιν τῆς ἀπαναστάσεως, καὶ τῶν Ἰουδαίων διακόντων αὐτόν, Ἡρώδης μετ᾽ ὀλίγου στίφους ἐπέξεισι, καὶ τρέπεται μὲν τοὺς Ἰουδαίους, Σίλωνα δὲ σώζει κακῶς ἀμυνόμενον. (Ib. 15, 7) Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ Πακόρου πεσόντος ἐν μάχῃ καὶ τῶν Πάρθων πταισάντων, πέμπει βοηθὸν ὁ Οὐεντίδιος Ἡρώδῃ Μαχαιρᾶν... ἐπισπεύδοντος Ἀντωνίου.

A. J. XIV, 15, 8. Αὐτὸς δὲ πρὸς Ἀντώνιον ἔσπευδε (ἐτύγχανε δὲ πολιορκῶν Σαμόσατα τὸ πρὸς τῷ Εὐφράτῃ χωρίον) σὺν ἱππόταις τε καὶ πεζοῖς κατὰ συμμαχίαν αὐτῷ παροῦσι... (Ib. 15, 9) Ἐπεὶ δὲ πλησίον τῶν Σαμοσάτων γεγόνει, πέμπει τὸ στράτευμα ὑπαντησόμενον Ἀντώνιος σὺν τῷ οἰκείῳ κόσμῳ, τιμὴν Ἡρώδῃ ταύτην ἀπονέμων καὶ ἐπικουρίας ἕνεκα· τὴν γὰρ τῶν βαρβάρων ἠκηκόει κατ᾽ αὐτῶν ἐπίθεσιν... Ἀντιόχου δὲ μετ᾽ οὐ πολὺ τὸ ἔρυμα παραδόντος, καὶ διὰ τοῦτο παυσαμένου τοῦ πολέμου, Σοσσίῳ μὲν Ἀντώνιος παραδίδωσι, παρακελευσάμενος δὲ Ἡρώδῃ συμμαχεῖν αὐτὸς ἐπ᾽ Αἰγύπτου ἐχώρει. Καὶ Σόσσιος μὲν δύο τάγματα ἐπικουρικὰ Ἡρώδῃ προὔπεμψεν εἰς τὴν Ἰουδαίαν, αὐτὸς δὲ μετὰ τοῦ πλείονος στρατοῦ ἠκολούθει. (XV, 1, 1) Σόσσιος μὲν οὖν καὶ Ἡρώδης ὡς κατὰ κράτος ἔλαβον Ἱεροσόλυμα καὶ πρὸς τούτοις αἰχμάλωτον Ἀντίγονον, ἡ πρὸ ταύτης ἡμῖν ἐδήλωσε βίβλος... (Ib. 1, 2) ...Ἀντώνιος δὲ λαβὼν αἰχμάλωτον τὸν Ἀντίγονον δέσμιον ἔγνω μέχρι τοῦ θριάμβου φυλάττειν. Ἐπεὶ δ᾽ ἤκουσε νεωτερίζειν τὸ ἔθνος καὶ τοῦ πρὸς Ἡρώδην μίσους εὔνουν Ἀντιγόνῳ διαμένον, ἔγνω τοῦτον ἐν Ἀντιοχείᾳ πελεκίσαι... (Ib. 2, 1) Κατασχόντος δὲ τὴν βασιλείαν Ἡρώδου...

h) Антоній беретъ въ плѣнъ Артавазда.

М. Хоренскій. II, 23.

Մոնչեալ անխծաբար գազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել ևս թունեալ ի Կղէոպատրայ, քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ հանոյն, որ ի Տիգրանայ. և ո՛չ միայն Հայոց, այլ բազում թագաւորաց լինէր տահաքէր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց։ Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնի, ի Կղէոպատրայ հասուցանէ զնոցա իշխանութիւնն, բայց ի Տիւրոսէ և ի Սիդոնէ. և որ միանգամ ընդ Աղոր գետովն էին։ Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն, դիմէ ի վերայ Արտաւազդայ. և անցեալ ընդ Միջագետս, կոտորէ անհնարին զզօրս Հայոց և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա։ Եւ դառնայ յԵգիպտոս պարգեւել Կղէոպատրեայ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ հանդերձ բազում ընծայիւք յանխաթէ պատերազմին։

Іосифъ.

A. J. XV, 4, 1. Ἐν δὲ τούτῳ καὶ περὶ τὴν Συρίαν ταραχὰς εἶχε, οὐκ ἀνιείσης τῆς Κλεοπάτρας τὸν Ἀντώνιον μὴ πᾶσιν ἐπιχειρεῖν. Ἔπειθε γὰρ ἀφαιρούμενον ἑκάστων τὰς δυναστείας αὐτῇ διδόναι, καὶ πλεῖστον ἴσχυσεν ἐκ τῆς ἐκείνου πρὸς αὐτὴν ἐπιθυμίας... Λυσανίαν μὲν οὖν τὸν Πτολεμαίου Πάρθους αἰτιασαμένη τοῖς πράγμασιν ἐπάγειν ἀποκτίννυσιν· ᾔτει δὲ παρ᾽ Ἀντωνίου τήν τε Ἰουδαίαν καὶ τὴν τῶν Ἀράβων, ἀξιοῦσα τοὺς βασιλεύοντας αὐτῶν ἀφελέσθαι... μέρη τῆς χώρας ἑκατέρου παρελόμενος, τούτοις αὐτὴν ἐδωρήσατο· δίδωσι δὲ καὶ τὰς ἐντὸς Ἐλευθέρου ποταμοῦ πόλεις ἄχρις Αἰγύπτου, χωρὶς Τύρου καὶ Σιδῶνος, ἐκ προγόνων εἰδὼς ἐλευθέρας, πολλὰ λιπαρούσης αὐτῇ δοθῆναι. (Ib. 4, 2) Τούτων ἡ Κλεοπάτρα τυχοῦσα, καὶ παραπέμψασα μέχρις Εὐφράτου τὸν Ἀντώνιον ἐπ᾽ Ἀρμενίαν στρατευόμενον, ἀνέστρεψε, καὶ γίνεται μὲν ἐν Ἀπαμείᾳ καὶ Δαμασκῷ, παρῆλθε δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰουδαίαν, Ἡρώδου συντυχόντος αὐτῇ καὶ τῆς τε Ἀραβίας τὰ δοθέντα καὶ τὰς περὶ τὴν Ἱεριχοῦντα προσόδους Ἡρώδου μισθωσαμένου. Φέρει δ᾽ ἡ χώρα τὸ βάλσαμον... Ἐν τούτοις οὖσα καὶ πλείονος αὐτῆς συνηθείας περὶ τὸν Ἡρώδην γινομένης, διεπείραζεν εἰς συνουσίαν ἐλθεῖν τῷ βασιλεῖ... (Ib. 4, 3) Ἀντώνιος δέ, τὴν Ἀρμενίαν καταλαβών, Ἀρταβάζην τὸν Τιγράνου σὺν τοῖς παισὶ καὶ σατράπαις δέσμιον εἰς Αἴγυπτον ἀποπέμπει, δωρούμενος τούτοις τὴν Κλεοπάτραν καὶ τῷ παντὶ κόσμῳ τῆς βασιλείας ὃν ἐξ αὐτῆς ἔλαβεν.

ГЛАВА V.

Объ Аршамѣ и Абгарѣ.

a) Царствованіе Аршама. Освобожденіе Гиркана.

М. Хоренскій. II, 24, 25.

II, 24. *Ի քսաներորդ ամի ի կատարումն ուխտի թագաւորութեանն Արշէզի, ժողովեալ զօրք Հայոց՝ հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց զԱրշամ որ և Արշամ, որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ, հայր Աբգարու։ Զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանովազ, ըստ յոլովից սովորութեան կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս եւ կամ Տիտոս Յուստոս։ Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէզ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, որ էր փոքրիկ մանուկ եւ տղայ, ոչ ոք էր, որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ Հռովմայեցւոց. խօսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով հարկս ի Միջագետաց եւ ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի։ Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ Հռովմայեցւոց։ Զայսու ժամանակաւ եղև մեծ ցասումն Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետի որում թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունւոյ*

Іосифъ.

A. J. xv, 4, 3. ...Ἀρμενίας δ'ἐβασίλευσεν Ἀρταξίας ὁ πρεσβύτατος τῶν ἐκείνου παίδων, διαδρὰς ἐν τῷ τότε. Καὶ τοῦτον Ἀρχέλαος καὶ Νέρων Καῖσαρ ἐκβαλόντες Τιγράνην τὸν νεώτερον ἀδελφὸν ἐπὶ τὴν βασιλείαν κατήγαγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐν ὑστέρῳ.

xv, 2, 2. Ὑρκανῷ δ'ἀναχθέντι, Φραάτης ὁ τῶν Πάρθων βασιλεὺς ἐπ'αὐτὸν ἐπιεικέστερον προσηνέχθη, τὸ τῆς εὐγενείας αὐτοῦ διάσημον προπεπυσμένος. Διὰ τοῦτο δεσμῶν μὲν ἀφῆκεν, ἐν Βαβυλῶνι δὲ κατάγεσθαι παρεῖχεν, ἔνθα καὶ πλῆθος ἦν Ἰουδαίων. Οὗτοι τὸν Ὑρκανὸν ἐτίμων ὡς ἀρχιερέα καὶ βασιλέα, καὶ πᾶν τὸ μέχρις Εὐφράτου νεμόμενον Ἰουδαίων ἔθνος... (Ib. 2, 3) Τοιαῦτα κατὰ τὸ συμφέρον ὑποτεινόντων, Ὑρκανὸς πόθον εἶχεν ἀπιέναι, καὶ γράφων Ἡρώδης παρεκάλει δεῖσθαι Φραάτου καὶ τῶν ἐκεῖ Ἰουδαίων, μὴ φθονῆσαι δυνάμεως κοινὴν ἕξοντι τὴν βασιλείαν· ἄρτι γὰρ εἶναι καιρὸν αὐτῷ μὲν ἐκτῖσαι τὰς χάριτας ὧν εὖ πάθοι, καὶ τραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ περισωθείς, ἐκείνῳ δὲ κομίζεσθαι. Τοιαῦτα γράφων Ὑρκανῷ πέμπει καὶ παρὰ τὸν Φραάτην πρεσβευτὴν Σαραμάλλαν, καὶ δῶρα πλείω... (Ib. 2, 4) Τότε μέντοι γε ἐπειδὴ παρῆν συμπεπεισμένος, ἀφέντος

Евс.

Лабубна.

c. 1. *Յամին երեք հարիւրերորդի քառասներորդի թագաւորութեանն Յունաց... յորժամ թագաւորեաց Աբգար որդի Մանովազ արքայի ի Միջագետս Ասորւոց յԵդեսիայ քաղաքի*

c. 4. *Գրեաց այնուհետև (Աբգար) թուղթ եւ տայ տանել առ Քրիստոս... զոր գրեալ էր այսպէս. „Աբգար Արշամայ [1]), առ Յիսուս բժիշկ մեծ...*

[1]) Древній армянскій перев. Ц. И. *Евсевія* (I, 13, стр. 61) имѣетъ: „*Աբգար Արշամայ, իշխան աշխարհիս առ Յիսուս փրկիչ և բարերար...:*“

b) Споръ Аршама съ Иродомъ и невольное покореніе перваго послѣднему.

М. Хоренскій.

յաւուրս Տիգրանայ։ Իսկ Ենանոս պատճառի արքայի ասելով, թէ փրկանս խոստացաւ հարեւր քանքար, ակն ունելով առնուլ ի նմանէ, և յանձն էառ տալ։ Վասն որոյ ժամադրութիւն ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ։ Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ի հրէաստան առ Հիւրկանոս, որում անուն էր Սեներիայ, զի տացէ ինչս վասն փրկութեան իւրոյ։ Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ, պատահէ ազատնեալ Հերովդէս զՀիւրկանոս, զի մի ինչ տացէ թագաւորութեան նորա...

II, 25. *Յետ այսր եղև խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի Հրէաստանի եւ միոյն արքայի Արշամայ։ Քանզի Հերովդէս յետ բազում գործոց արութեանց յանդգնեցաւ լինել ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս առնելով յոլով քաղաքաց, սկսեալ ի Հռովմէ մինչև ցԴամասկոս։ Խնդրեալ ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորւոց զԱնտիոքայ զանանց և զանձուկ հրապարակսն ի խճերացն և ի տղմոյն լուծէ։ Զոր չառեալ յանձն Արշամայ, զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի. եւ ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ի Հռոմ, զի մի զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ։ Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չապատէ յիշխանութենէ Հերովդի, այլ և զամենայն Միջերկրայս նմա հաւատայ։ Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զանէր Աղէքսանդրէ որդւոյ իւրոյ, որ էր ի հօրէ Տիգրանէ և ի մօրէ թագաւորութենէ Մարաց՝ ի դստերէ Գլափիրէ Կապադովկացւոց, ընդ իւրում ձեռամբ թագաւոր Միջերկրեայցն կացուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն տասն հազար ի Գաղատացւոց եւ ի Պոնտացւոց։ Տեսեալ զայն Արշամայ, երկրպագէ Հերովդի իբրև տեառն ամենայնի, տալով զոր խնդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակս Անտիոքայ տասն հազարաւ երկայնութեամբ, յատակեալ սալայատակ կճաւսալ յատակէր, զի ոտնախարէ յերասանաց անհարթութեանն ապրեսցին առ ոչինչ վնաս առնել քաղաքին։ Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան վախճանեցաւ։*

Іосифъ.

τε τοῦ Πάρθου καὶ τῶν Ἰουδαίων χρήματα παρασχομένων, ἁπάσῃ τιμῇ δεξάμενος αὐτὸν (Ἡρώδης) ἔντε τοῖς συλλόγοις τὸν πρῶτον ἔνεμε τόπον καὶ παρὰ τὰς ἑστιάσεις προκατακλίνων ἐξηπάτα, πατέρα καλῶν καὶ παντελῶς τὸ τῆς ἐπιβουλῆς ἀνύποπτον πραγματευόμενος... (Ib. 6, 1) Αὐτός τε Ἡρώδης, τὸν Ὑρκανὸν ὁρῶν μόνον ἐπ' ἀξιώματος βασιλικοῦ, συμφέρειν ᾤετο μηκέτ' ἐμποδὼν ἐᾶν, εἰ μὲν περισωθείη καὶ διαφύγοι τὸν κίνδυνον, ἀσφαλὲς ἡγούμενος πρὸς τὸ μὴ τοῖς τοιούτοις αὐτοῦ καιροῖς ἐφορμεῖν ἄνδρα τυχεῖν τῆς βασιλείας ἀξιώτερον...

B. J. I, 21, 11. Τοσαῦτα δ'οὖν κτίσας πλείστας καὶ τῶν ἔξω πόλεων τὸ μεγαλόψυχον ἐπεδείξατο. Τριπόλει μὲν γὰρ καὶ Δαμασκῷ καὶ Πτολεμαΐδι γυμνάσια, Βύβλῳ δὲ τεῖχος, ἐξέδρας τε καὶ στοὰς καὶ ναοὺς καὶ ἀγορὰς Βηρυτῷ κατασκευάσας καὶ Τύρῳ, Σιδῶνί γε μὴν καὶ Δαμασκῷ θέατρα... τὴν δὲ Ἀντιοχέων τῶν ἐν Συρίᾳ πλατεῖαν, οὖ φευκτὴν οὖσαν ὑπὸ βορβόρου κατέστρωσέ τε σταδίων εἴκοσι τὸ μῆκος οὖσαν ξεστῇ μαρμάρῳ, καὶ πρὸς τὰς ὑετῶν ἀποφυγὰς ἐκόσμησεν ἰσομήκει στοᾷ.

A. J. XVI, 1, 2. ...ὁ βασιλεὺς (Ἡρώδης)... γυναῖκας ἐν ἡλικίας γεγονόσιν ἐζεύγνυεν, Ἀριστοβούλῳ μὲν τὴν Σαλώμης θυγατέρα Βερενίκην, Ἀλεξάνδρῳ δὲ τὴν Ἀρχελάου τοῦ Καππαδόκων βασιλέως Γλαφύραν.

B. J. I, 24, 2. ...Γλαφύρα, γενεαλογοῦσα τὴν αὐτῆς εὐγένειαν... κατὰ πατέρα μὲν ἀπὸ Τημένου, κατὰ μητέρα δὲ ἀπὸ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπεως οὖσα.

A. J. XV, 7, 3 ...Κἀκεῖνος μὲν τυγχάνει τῆς τιμῆς, Ἡρώδης δὲ γενόμενος ἐν Αἰγύπτῳ Καίσαρί τε μετὰ πλείονος συντυγχάνει τῆς παρρησίας, ὡς ἤδη φίλος καὶ μεγίστων ἠξιώθη. Τῶν δὲ γὰρ Κλεοπάτραν δορυφορούντων Γαλατῶν τετρακοσίοις αὐτὸν ἐδωρήσατο καὶ τὴν χώραν ἀπέδωκεν αὐτῷ πάλιν, ἣν δι' ἐκείνης ἀφῃρέθη· προσέθηκε δὲ καὶ τῇ βασιλείᾳ Γάδαρα καὶ Ἵππον καὶ Σαμάρειαν, ἔτι δὲ τῆς παραλίου Γάζαν καὶ Ἀνθηδόνα καὶ Ἰόπην καὶ Στράτωνος πύργον.

Ев

Лб

c) Царствованіе Абгара. Вся Арменія становится данницею Рима. Война съ войсками Ирода.

М. Хоренскій. II, 26, 27.

II, 26. Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից։ Այս Աբգարէս կոչիւր աւագ այր՝ վասն առաւել հեզութեանն եւ իմաստութեանն. որում յետոյ եւ տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց եւ Ասորւոց, կոչեցին Աբգարոս։ Ի սորա երկրորդ ամի թագաւորութեանն հարկին հռոմայեցւոց բոլորովիմբ ամենայն կողմանքն Հայոց։ Քանզի հրամայեալ յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր լինել ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ և ի Հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցւոց բերելով զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր, կանգնեցին յամենայն մեհեանս։ Յայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդին Աստուծոյ։ Յայնմ աւուրբք լինի խռովութիւն ի մէջ Աբգարու եւ Հերովդի։ Քանզի Հերովդի հրամայեալ զիւր պատկերն հուպ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի մեհեանս Հայոց, զոր չառեալ յանձն Աբգարու, պատճառս ի վերայ նորա յուզէր Հերովդէս։ Առաքէ զզօրս Թրակացւոց եւ Գերմանացւոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից՝ հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Աբգարու անցանել։ Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ, ընդդիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից։ Ընդ որ դառնացեալ Հերովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէս պէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ (Ламб. сп. որդւոյն ի նմա եռացեալ), վասն որոյ ի Քրիստոս համարձակեցաւ, որպէս պատմէ Յովսէպոս. առաքէ զեղբօրորդին իւր [զՅուսիփ, какъ видно изъ заголовка], որում տուեալ էր զդուստրն իւր որ էր յառաջ կին Փերովրայ եղբօր իւրոյ։ Եւ նորա առեալ զզօրաժողովսն զօրացն, գայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Աբգարու ի զօրանիստ գաւառին Բուգնան. եւ ճակատեալ մարտնչին, եւ

Іосифъ.

B. J. II, 10, 1. Γαΐος δὲ Καῖσαρ ἐπὶ τοσοῦτον ἐξύβρισεν εἰς τὴν τύχην, ὥστε θεὸν μὲν αὐτὸν καὶ δοκεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ καλεῖσθαι... Πετρώνιον γοῦν μετὰ στρατιᾶς ἐπὶ Ἱεροσολύμων ἔπεμψεν ἐγκαθιδρύσοντα τῷ ναῷ τοὺς ἀνδριάντας αὐτοῦ, προστάξας εἰ μὴ δέξαιντο Ἰουδαῖοι, τούς τε κωλύοντας ἀνελεῖν καὶ πᾶν τὸ λοιπὸν ἔθνος ἐξανδραποδίσασθαι.

A. J. XVII, 8, 3. Ἐν τεῦθεν δὲ τάφον ἡτοίμαζον τῷ βασιλεῖ (Ἡρώδῃ)... ἐπὶ δὲ τούτοις (ἦν) τὸ στρατιωτικὸν κατὰ οἰκεῖα ἔθνη... πρῶτοι μὲν δορυφόροι, μετὰ δὲ τὸ Θράκιον, ἐπὶ δὲ τούτοις Γερμανοὶ καὶ τὸ Γαλατικόν...

B. J. I, 24, 5. ...Ἀλλ' ἀπέδρα Φερώρας τὸν βασιλικὸν γάμον πρὸς ἔρωτα δούλης. Ἐφ' ᾧ χαλεπήνας Ἡρώδης τὴν μὲν θυγατέρα τῷ πρὸς Πάρθων ὕστερον ἀναιρεθέντι συνέζευξεν ἀδελφιδῷ, Φερώρᾳ δὲ μετ' οὐ πολὺ τὴν ὀργὴν ἀνίει, διδοὺς συγγνώμην τῇ νόσῳ.

Евсевій.

Chron. II, p. 164. Ուռհայի թագաւորեաց Աբգարոս այր աղնիւ, որպէս Ափրիկանոս պատմէ։

Ib. p. 146. Յիսուս Քրիստոս որդին Աստուծոյ ի Բեթղահէմ Հրէաստանի ծնանի։

Ib. Հերովդէս անհնարին չրդողութեամբ զգածեալ՝ որդնեալ մարմնով ի կենաց սատակէր։

Лаб.

d) Построеніе города Эдессы.

М. Хоренскій.

զօրքն փախստական լինին։ Նոյն հետայն վախճանի եւ Հերովդէս. եւ Հրէից աշխարհին զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ։

II, 27. Չկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս և փոխանակ նորա թագաւորէ Հռոմայեցւոց Տիբեր. եւ Գերմանիկոս կեսար եղեալ, յաղէ զառաքեալսն ի Հռովմ զիշխանս Արշաւրի եւ Աբգարու յաղագս պատերազմին նոցա՝ յորում սպանին զեղբօրորդին Հերովդի։ Ընդ որ խոստացեալ Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն եւ պատրաստութիւն պատերազմի։ Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիայ. եւ փոխէ ի նա զարքունիս իւր՝ որ ի Մծբին, եւ զամենայն կուռս իւր զՆաբոգ եւ զԲէլ եւ զԲաթնիկաղ եւ զԹարաթայ եւ զմատեանս մեհենիցն վարժարանին եւ միանգամայն զդիւանս թագաւորացն։

Іосифъ

Евсевій.

Chron., II, p. 146. Հրէից աշխարհի զԱրքեղայոս որդի Հերովդի Աւգոստոս կացուցանէ։

Chron. II, p. 148, подъ 3-мъ годомъ 198-й олимпіады. Նուաճութիւն արեգական եղև և Աւգոստոս վախճանեցաւ։

Ib. Միահեծան կալաւ Տիբերիոս ամս ԻԳ։

Ib. подъ 1-мъ годомъ 199-й олимпіады. Գերմանիկոս կայսր յաղթեաց զՊարթևս։

Лабубна.

c. 24. Այլ զի տեսանեմ ես (ասէ Ադէ) զքաղաքս զայս զի կարի յոյժ լի է հեթանոսութեամբ ընդդէմ Աստուծոյ. ո՞ է այն Նաբոգ կուռք արարեալք, որում երկիր պագանէք ո՞ է Բէլ զոր պատուէքդ. աճաւասիկ են ոմանք ի ձէնջ, որ երկիր պագանեն Բաթնիկաղայ, որպէս զԽառանացիս դրացիս ձեր, եւ Թարաթայ իբրու զԱրուգացիս։

c. 51. Ղբրուբնեա՝ որդի Անակայ, որդւոյ Աբդաշաբայ դպրի թագաւորին գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իբր եղեն Ադէի առաքելոյ... միաբանութեամբ ձեռն արկանելով եւ Անանայ հաւատարիմ թագաւորին եւ եդին ի տան յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին կարգեալք եւ օրէնք արքունականք...

e) Абгаръ возвращается съ Востока—оказываетъ помощь Аресту въ войнѣ его съ четверованачальникомъ Иродомъ.

М. Хоренскій. II, 29.

Իբրեւ դարձաւ Աբգարիոս յարեւելից, լուաւ նա զհռովմայեցւոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զկնի զօրու գնաց յարեւելս Աբգար։ Վասն որոյ յղէ առ գործակալս հռովմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարս միանգամայն և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել։ Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս չորրորդապետ եւ Լիւսանիա (вар. Լիւսինայ) եւ Փիլիպպոս։ Իսկ Աբգարու եկեալ ի քաղաքն իւր յԵդեսիայ, միաբանեաց ընդ Արետայ արքային Պետրացւոց, տալով նմա ի ձեռն Խոսրոնայ (вар. Խոսրոնայ и Խոսրովայ) ուրումն Արծրունւոյ մարտնչել ընդ Հերովդէի։ Քանզի նախ զդուստրն Արետայ կին առեալ Հերովդէի և անարգեալ էր զայն եթող. և զՀերովդիադայ մերձեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանւոյն, յաղագս որոյ սպանեալ զՅովհաննէս Մկրտիչ։ Եղեւ պատերազմ ընդ նա և ընդ Արետ վասն անարգանաց դստերն, յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն Հերովդէի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց. որպէս յաստուածայնոյ գոգցես տեսչութենէ վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մկրտչին։

Іосифъ.

A. J. xviii, 5, 1. Ἐν τούτῳ δὲ στασιάζουσιν Ἀρέτας τε ὁ Πετραῖος βασιλεὺς καὶ Ἡρώδης διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἡρώδης ὁ τετράρχης γαμεῖ τὴν Ἀρέτα θυγατέρα, καὶ συνῆν χρόνον ἤδη πολύν. Στελλόμενος δ' ἐπὶ Ῥώμης κατάγεται ἐν Ἡρώδου ἀδελφοῦ... Ἐρασθεὶς δὲ Ἡρωδιάδος τῆς τούτου γυναικός... τολμᾷ λόγων ἅπτεσθαι περὶ γάμων... ἦν δὲ ἐν ταῖς συνθήκαις, ὥστε καὶ τοῦ Ἀρέτα τὴν θυγατέρα ἐκβαλεῖν... Ὁ δὲ ἀρχὴν ἔχθρας ταύτην ποιησάμενος, περί τε ὅρων ἐν τῇ γῇ τῇ Γαμαλίτιδι, καὶ δυνάμεως ἑκατέρῳ συλλεγείσης, εἰς πόλεμον καθίστανται, στρατηγοὺς ἀπεσταλκότες ἀνθ' ἑαυτῶν. Καὶ μάχης γενομένης, διαφθάρη πᾶς ὁ Ἡρώδου στρατός... Ταῦτα Ἡρώδης γράφει πρὸς Τιβέριον. Ὁ δὲ, ὀργῇ φέρων τὴν Ἀρέτα ἐπιχείρησιν, γραφεῖ πρὸς Οὐϊτέλλιον πόλεμον ἐξενεγκεῖν, καὶ ἤτοι ζωὸν ἑλόντα ἀναγαγεῖν δεδεμένον, ἢ κτεινομένου πέμπειν τὴν κεφαλὴν ἐπ' αὐτόν...

Ib. 5, 2. Τισὶ δὲ τῶν Ἰουδαίων ἐδόκει ὀλωλέναι τὸν Ἡρώδου στρατὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλα δικαίως τιννυμένου κατὰ ποινὴν Ἰωάννου τοῦ ἐπικαλουμένου Βαπτιστοῦ. Κτείνει γὰρ τοῦτον Ἡρώδης, ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ Ἰουδαίους κελεύοντα, ἀρετὴν ἐπασκοῦντας...

Евсевій.

Chron. p. 146, подъ 1-ымъ годомъ 196-й олимпіады. Չորրորդապետս կացուցանէ Աւգոստոս՝ զՀերովդէս եւ զԱնտիպատրոս եւ զԼիւսանիա եւ զՓիլիպպոս զեղբարս Արքեղաւոսի։

Ц. И. I, 9. Եւ իբրեւ դեռ իշխանքն չորրորդք ամենայն Հրէաստանի առաջնորդէին՝ Հերովդէս և Լիւսանիաս և Փիլիպպոս.

Лабубна.

с. 18—19. Եւ իբրեւ ժողովեցան ամենայն քաղաքն (Ուռհա) արք եւ կանայք ընտրանին թագաւորին և էին անդ Աւիդայ եւ Ղաբբու եւ Խաւիէս եւ Բարքաղաբայ եւ Ղուբուրնեա եւ Խոսրան եւ Շամշագրամ... գլխաւորք եւ նախարարք թագաւորին (Աբգարու)...

f) Абгаръ отправляетъ князей къ Марину: они видятъ Спасителя нашего Іисуса Христа.— Начало обращенія Абгара.

М. Хоренскій. II, 30.

Ընդ այն ժամանակս եկաց ի գործ հոգաբարձութեան կայսեր ի վերայ Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց, Ասորւոց եւ Միջագետաց Մարինոս (слѣд. читать: Սաբինոս) որդի Ստորգեայ, առ որ առաքեաց Աբգարոս երկուս ի գլխաւորաց իւրոց՝ զՄարիհաբ բդեշխն Աղձնեաց և զՇամշագրամ նահապետ Ապահունեաց տոհմին և զԱնան հաւատարիմ իւր ի քաղաքն Բեթգուբին զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ յարեւելս, ցուցանելով եւ զգիր ուխտին որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս իւր, եւ առնել զնա թիկունս օգնականութեան։ Որոց եկեալ գտին զնա յԵլեւթերուպօլիս։ Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խաղաղութեամբ և մեծարանօք, առնէ պատասխանի Աբգարու. Մի՛ կասկածեր ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի զհարկեալն լիով փութասցիս։ Եւ նոցա դարձեալ անտի, եկին յԵրուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լրոյ համբաւոյ սքանչելագործութեանցն, որում և ականատես եղեալ, պատմեցին Աբգարու։ Ընդ որ զարմացեալ Աբգարոս, հաւատաց ճշմարտապէս իբր յարգարեւ որդի Աստուծոյ, և ասէ. Այս զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չիք ոք ի մարդկանէ, որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած։ Եւ

Лабубна.

с. 1—14. Յամին երեքհարիւրերորդի քառասներորդի թագաւորութեանն Յունաց, ի թագաւորութեան Տիբերեայ կայսեր Հռովմայ, յորժամ թագաւորեաց Աբգար որդի Մանովայ արքայի ի Միջագետս Ասորւոց յԵդեսեայ քաղաքի. զկնի երեսուն եւ երկու ամաց՝ որ օր ԺԲ. էր Տրեայ ամսոյ, առաքեաց Աբգար արքայ զՄարիհաբ և զՇամշագրամ զգլխաւորս եւ զպատուականս թագաւորութեանն իւրոյ, եւ զԱնան հաւատարիմ իւր ընդ նոսա հանդերձ թղթովք ի քաղաքն որ կոչի Ելեւթերուպօլիս եւ յասորի լեզու Բեթգուբրին, առ մեծ եւ պատուական Սաբինոս Ստորգեայ, որ էր հոգաբարձու կայսեր եւ էր իշխան Ասորւոց և ի վերայ Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց. եւ տարան նմա զթուղթս վասն արքունի իրաց։ Եւ իբրեւ չոգան նոքա առ նա, ընկալաւ զնոսա խնդութեամբ և մեծարանօք, եւ եղեն առ նմա աւուրս քսան և հինգ. և գրեաց նոցա թուղթս փոխանակ թղթոցն, զոր բերին նմա, եւ առաքեաց զնոսա անդրէն առ թագաւորն Աբգար։ Եւ ելեալ նոցա ի նմանէն՝ գնացին դէպուղիղ ընդ ճանապարհ, որ երթայր յԵրուսաղէմ. և տեսեալ նոցա զբազմութիւն մարդկանն որք գային ի հեռաստանէ զի տեսցեն զՔրիստոս, քանզի էր ելեալ համբաւ սքանչելեացն ընդ ամենայն աշխարհն. գնացին եւ նոքա ընդ նոսա, Մարիհաբ և Շամշագրամ եւ Անան՝ հաւատարիմ արքային։ Իբրեւ մտին յԵրուսաղէմ, նոյն ժամայն տեսին զՔրիստոս և ուրախ եղեն մեծապէս հանդերձ ժողովրդովն որ ընդ նոսա... Եւ գնացեալ անտի եկին յՈւռհա քաղաք եւ մտեալ նոցա առաջի Աբգարու թագաւորի տեառն իւրեանց՝ ետուն նմա զպատճէն թղթոցն զոր բերին անտի։ Եւ զկնի ընթեռնլոյ զթուղթն սկսան պատմել առաջի թագաւորին զամենայն ինչ զոր տեսին, զոր առնէր Քրիստոս յԵրուսաղէմ։ Եւ ընթերցեալ Անան առաջի նորա զամենայն որ ինչ միանգամ գրեաց եւ եբեր ի տուն իւր. եւ լուեալ զայն Աբգարու արքային, զարմանայր մեծապէս եւ ասէր ցպետս և ցիշխանս իւր՝ որ կային

Евсевій.

Хоренскій.	Лабубна.	Евсевій.
քանզի տագնապեալ էր մարմինն նորա ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեւթն ամ, եւ ի մարդկանէ ոչ եղեւ հնար բժշկութեան, ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, գալ եւ բժշկել զնա ի ցաւոյն, օրինակ այս:	*առաջի նորա. Այս զօրութիւնքս ոչ են մարդկան, այլ Աստուծոյ. քանզի չէր ոք ի մարդկանէ, որ կարէ յարուցանել զմեռեալս, բայց միայն Աստուած: Կամեցաւ ինքնին երթալ ի Պաղեստինէ, զի աչօքն իւրովք տեսցէ զՔրիստոս եւ զամենայն զնշանսն զոր առնէր. և վասն զի չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռովմոց՝ ընդ որ ինքն երթալոց էր, զտեղի կալաւ, զի մի պատճառք ինչ լինիցին թշնամութեան: Գրեաց այնուհետեւ թուղթ եւ ետ տանել առ Փրկիչն ի ձեռն Անանեայ հաւատարմի... զոր գրեալ էր այսպէս.*	Ц. И., ı, 13. *Պատմութիւն վասն Թադէոսի առաքելոյն Ուռհայի: Իսկ պատմութիւնն, որ եղեւ վասն Թադէոսի, բստ այնմ օրինակի էր: Ի ժամանակի մինչդեռ քարոզէր աստուածպաշտութիւն Փրկչին մերոյ եւ տեառն Յիսուսի Քրիստոսի առ ամենայն մարդիկ, վասն սքանչելի զօրութեանցն զոր գործեաց նա... եւ Աբգար արքայ հեթանոսաց որ յարեւելից կողմանէ Եփրատու անուանէր քաջութեամբ, տագնապեալ մարմին նորա չարաչար ցաւովք, որ ի մարդկանէ չէր նորա բժշկութեան: Եւ իբրեւ լուաւ եւ ուսաւ զանունն Յիսուսի, եւ վասն զօրութեանցն զոր գործէր նա, եւ առ հասարակ ամենայն մարդ վկայէր վասն նորա, ետ տանել առ նմա թուղթ աղօթից ի ձեռն ծառայից իւրոց, և աղաչէր գալ եւ բժշկել զնա ի հիւանդութենէ իւրմէ... պատճէն հրովարտակին որ գրեալ է յԱբգար արքայէ առ Յիսուս. և առաքեաց նմա ի ձեռն Անանիայ սուրհանդակի յԵրուսաղէմ: Եւ էր գրեալ հրովարտակն՝ օրինակ այս:*

g) Письмо Абгара къ Спасителю Іисусу Христу.

М. Хоренскій. II, 31.	Евсевій.
Աբգար[1]) *Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս Փրկիչ եւ բարերար, որ երեւեցար* (вар. *երեւեցաւ*) *աշխարհի Երուսաղէմացւոց, ողջոյն: — Լուեալ է իմ վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ, որ լինին ի ձեռս քո առանց դեղոց եւ արմատոյ. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ եւ զբորոտս սրբել, եւ զայսս պիղծս* [вар. *եւ զդեւս*] *հանես, եւ որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու եւ զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես զայդ, կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ եւ զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես: Նաեւ լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս:* *Որոց տարեալ զթուղթն՝ պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ: Զայս վկայէ աւետարանական բանն, եթէ էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել զՅիսուս, այլ զՓիլիպպոս և զԱնդրէաս: Իսկ ինքն Փրկիչն յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա, ոչ առ յանձն, բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի այսպէս:*	Ц. И., стр. 61. *Աբգար Արշամայ՝ իշխան աշխարհիս առ Յիսուս Փրկիչ և բարերար որ երեւեցաւ յաշխարհի Երուսաղէմացւոց, ողջոյն: Լուեալ է մեր վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց գնալ, զբորոտս սրբես եւ զայս պիղծս եւ զդեւս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են ընդ յերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց. կամ թէ դու Աստուած իցես իջեալ յերկնից և գործես զայդ, և կամ թէ որդի Աստուծոյ իցես և զայդ առնես: Արդ վասն այսորիկ գրեցի ես աղաչել զքեզ, զի աշխատ լիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես: Նաեւ լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ: Բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ և բաւական է մեզ երկոցունցս:* Ibid., стр. 60. ...*Իսկ Փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեաց զնա ոչ է առ յանձն գնալ, բայց թղթոյ արժանի արար զնա.*

[1]) Хоренскій, какъ видно, приводитъ переписку Абгара со Спасителемъ по Евсевію, *буквально* придерживаясь его редакціи, почему мы считаемъ излишнимъ каждый разъ обозначать тождественныя слова *курсивомъ*. Для сравненія не лишне имѣть передъ глазами ту же переписку по Лабубнѣ. Въ нижеслѣдующихъ отрывкахъ Лабубны *курсивомъ* обозначены нами тѣ слова и выраженія, которыхъ нѣтъ ни у Хоренскаго, ни у Евсевія.

„Աբգար Արշամայ, առ Յիսուս բժիշկ մեծ, որոյ երեւեալ յերկիր Հրէաստանի ի քաղաքիդ յԵրուսաղէմ, ողջոյն: Տէր, լուայ վասն քո և վասն բժշկութեանցդ քոց զոր առնես. զի ոչ դեղովք և արմատովք բժշկես դու՝ այլ բանիւ. զկոյրս լուսաւորես, զկաղս գնացուցանես, զբորոտս սրբես և [illegible] խլից լսել տաս, զդեւս հալածես, զմեռեալս յարուցանես և զամենայն չարչարեալս և [illegible] բժշկես: Եւ իբրեւ լուայ ես զայսպիսի մեծամեծ սքանչելիս զոր առնես դու, եդի ի մտի իմում և հաւատացի, թէ Աստուած ես դու և որդի Աստուծոյ, որ իջեր յերկնից և առնես զայդ ամենայն: Վասն այսորիկ գրեցի առ քեզ աղաչանս գալ քեզ առ իս, [illegible] և բժշկեսցես զիս ի ցաւոց եւ ի հիւանդութենէ իմմէ, որպէս հաւատացի ի քեզ. Եւ զայս ես լուայ, եթէ Հրեայքդ տրտնջեն զքէն և հալածեն զքեզ և կամին կորուսանել զքեզ. քաղաք մի է իմ փոքրիկ և վայելուչ և բաւական է երկոցունց մեզ բնակել ի նմա խաղաղութեամբ:“ (Изд. венец., стр. 4—5).

h) Отвѣтъ на письмо Абгара, написанный апостоломъ Ѳомою по приказанію Спасителя.

М. Хоренскій. II, 32.

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալն հրամանաւ Փրկչին։

„Երանի [1]) *իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս։ Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն։ Իսկ վասն այնր, զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ, վասն որոյ առաքեցայ ես։ Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ այն, որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ։“*

Զայս թուղթ [2]) *եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացւոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի։*

Евсевій.

Ц. И., стр. 62. *Պատասխանի հրովարտակին զոր ինչ գրեցաւ յԵրուսաղէմէ ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի առ Աբգար իշխան աշխարհի։*

Երանի իցէ այնմիկ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանիցեն զիս, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն և որք ոչն տեսանիցեն զիս, նոքա հաւատասցեն եւ կեցցեն։ Իսկ վասն այսր, զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ, վասն որոյ առաքեցայ ես. և իբրև կատարեցից զայս, ապա վերացայց առ այն, որ առաքեացն զիս։ Եւ յորժամ վերացայց՝ առաքեցից քեզ մի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տացէ քեզ և որ միանգամ ընդ քեզ են։

[1]) Изъ Лабубны не видно, чтобы на посланіе Абгара послѣдовалъ *письменный* отвѣтъ Спасителя: Іисусъ устно поручаетъ Анану передать Абгару.

Եւ ընկալեալ Յիսուսի զթուղթն ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ և ասա Տեառն քում, որ առաքեացն զքեզ առ իս. „Երանի է քեզ, զի հաւատացեր յիս, մինչչև տեսեալ քո զիս. զի այսպէս գրեալ է վասն իմ, զի որք տեսանեն զիս, ոչ հաւատան, և որք ոչ տեսանեն՝ հաւատասցեն։ Եւ զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհ, կատարեալ է ամենայն. այսուհետև վերանամ ես առ Հայր իմ՝ որ առաքեացն զիս. և յորժամ վերացայց առ Հայր, առաքեցից առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց, զի բժշկեսցէ զքեզ և զամենայն ժողովուրդ քո՝ որ ընդ քեզ. և դարձուսցէ զքեզ ի կեանսն յաւիտենականս։ Եւ քաղաքդ քո օրհնեալ լիցի, և թշնամի մի ևս տիրեսցէ դմա յաւիտեան։“ — Եւ լուեալ զայս ամենայն Անան, զոր ասաց ցնա Յիսուս, առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք, քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր... (Изд. венец., стр. 5—6).

[2]) Эти строки заимствованы у Лабубны, какъ это видно изъ предыдущаго отрывка.

Хоренскій. II, 33.

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց զմի յեօթանասնից անտի՝ զԹադէոս, ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն։ Որոյ եկեալ ի տուն Տուբիայ իշխանի Հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բագրատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն օրինօքն եկաց մինչև հաւատալ ի Քրիստոս։ Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն։ Լուեալ Աբգարու ասէ. Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս. և իսկոյն կոչեաց զնա։ Եւ եղև ի մտանելն Թադէի, տեսիլ մեծ երևեցաւ Աբգարու յերեսն Թադէի. և յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենայն իշխանքն, որ շուրջն կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն։ Ասէ ցնա Աբգար. Եթէ դու ես աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, և կարո՞ղ իցես բժշկել զցաւս իմ։ Պատասխանի ետ Թադէ. Եթէ հաւատասցես ի Քրիստոս Յիսուս յՈրդին Աստուծոյ, տացին խնդրուածք սրտի քո։ Ասէ ցնա Աբգար. Ես հաւատացի ի նա և ի Հայրն նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զզօրս իմ և գալ կոտորել զՀրեայսն, որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց։

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ Թադէի, աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եդեալ նորա զձեռն ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբդիու պոդագրոս իշխան քաղաքին և պատուական յամենայն տանն արքայի. նաև զամենայն, որ էին ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժետք, բժշկեաց։ Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. եւ զդուրս տաճարաց կռոցն փակեցին. և որ ի վերայ բագնացն և սեանցն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբք. և ոչ զոք ածէր բռնութեամբ ի հաւատս,

Евсевій.

Ibid. *Յետ վերանալոյն Յիսուսի, առաքեաց Յուդայ Թովմաս զԹադէոս առաքեալ զմի յեօթանասնիցն անտի. և իբրև եկն՝ լուծաւ նա առ Տուբիա, որդւոյ Տուբիաթայ։ Եւ իբրև լուր եղև վասն նորա, պատմեցին Աբգարու և ասեն. եթէ եկն առաքեալն Յիսուսի այսր, որպէս և յղեաց առ քեզ... Եւ յղեաց կոչեաց... Իսկ իբրև ելին դիպեցան, զի կային անդ իշխանքն նորա. և նոյն ժամայն մինչդեռ մտանէր նա տեսիլ մեծ երևեցաւ Աբգարու յերեսն Թադէոսի առաքելոյ. և յորժամ ետես Աբգար զԹադէոս՝ անկաւ և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենեքեան որ միանգամ կային անդ. զի նոքա ոչ տեսին զայն տեսիլ այն որ միայն Աբգարու երևեցաւ։ Եւ նա հարցանէր զԹադէոս եթէ արդարև ճշմարիտ աշակերտ իցես դու Յիսուսի որդւոյն Աստուծոյ, այն որ ասացն ցիս, եթէ առաքեմ առ քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, զի նա բժշկեսցէ զքեզ և տացէ քեզ կեանս։ Եւ Թադէոս պատասխանի ետ նմա և ասէ. քանզի մեծապէս հաւատացեր դու յայնմ որ առաքեացն զիս, վասն այսորիկ առաքեցայ ես առ քեզ. և դարձեալ՝ եթէ հաւատասցես դու ի նա, տացին քեզ խնդրուածք սրտի քո։ Ասէ ցնա Աբգար. զի այսպէս ասէ հաւատացի ի նա, զի եւ զՀրեայսն որ ի խաչ հանին զնա, կամեցայ ես զզօրս առնուլ և գալ կոտորել զնոսա, եթէ ոչ էր արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց.. Ասէ Թադէոս. վասն այսորիկ դնեմ ես զձեռն իմ ի վերայ քո յանուն նորա. և իբրև արար նա զայս՝ նոյն ժամայն բժշկեցաւ նա ի հիւանդութենէ իւրմէ... բայց ոչ զնա միայն այլ և զԱբդիու զորդի Աբդիայ, զի էր պոտագրոս. զի և նա եմուտ և անկաւ առ ոտս նորա։ Եւ իբրև եկաց յաղօթս ի վերայ նորա՝ բժշկեցաւ նա։ Եւ զայլս բազումս զհիւանդս նոցա բժշկեաց նա. և առնէր զսքանչելիս մեծամեծս եւ քարոզէր զբանն Աստուծոյ։*

Лабуб.

М. Хоренскій.

բայց որ ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանայիւն [1]։

Իսկ առաքելոյն Թադէի զխոյրարար ումն մետաքսագործ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ադդէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ, փոխանակ իւր թողու առ արքային։ Եւ ինքն առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի, գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհին և զօրացն։ Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբերիոս կայսր, որ ունի օրինակ զայս։

Աբգար արքայ Հայոց տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռովմայեցւոց, ողջոյն։ Գիտելով գիտեմ, թէ ոչինչ ծածկի ի քումմէ թագաւորութենէդ, այլ իբրև զմտերիմ բա՛ աւելի ես ծանուցանեմ ի ձեռն գրոյս։ Զի Հրեայք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացւոց, ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց յանցանաց, և յետ այնչափ երախտեացն զոր արար առ նոսա, նշանս և սքանչելիս, մինչև

Евс.

Лабубна.

(с. 31) Այլ Շաւիդա և Աբեդնաբու գլխաւորք քաղաքիս այսորիկ... իբրև տեսին նոքա զնշանսն զոր առնէր Ադդէ առաքեալ, ընթացան նոքա և գլխէին զբագինսն յորոց վերայ զոհէին առաջի Նաբուայ և Բէլայ աստուածոց իւրեանց և զբագինն մեծ որ ի մէջ քաղաքին... Եւ ամենեքին որ հաւատային ի Քրիստոս՝ ընդունէր զնոսա Ադդէ առաքեալ և մկրտէր զնոսա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ... (с. 32) Այլ ոչ ինքն Աբգար թագաւոր և ոչ Ադդէ առաքեալ նեղէին զոք, թէ բռնաւորեալ որ հաւատայցէ ի Քրիստոս. քանզի... սիրով ընդունէին զվարդապետութիւն նորա ամենայն աշխարհն Միջագետաց և ամենայն կողմանք որ շուրջ զնովաւ։ Բայց Ադդէ կերպագործ և խոյրաբանդակ թագաւորին և Փրղոտ... հանդերձ այլովք ընկերօք իւրեանց՝ յարեցան յԱդդէ առաքեալ... (с. 38) Եւ յետ այսր ամենայնի կամեցաւ Ադդէ առաքեալ (գնալ) ի կողմանս

---

1) Начало этой главы составлено Хоренскимъ преимущественно по Евсевію, хотя тоже самое въ довольно близкой редакціи было и у Лабубны, что мы и приводимъ здѣсь въ выноскѣ. Остальная же часть той же 33-ей главы составлена цѣликомъ по Лабубнѣ и потому соотвѣтствующіе изъ него тексты мы приводимъ не въ выноскѣ, а параллельно съ текстами Хоренскаго.

(с. 6) „...Եւ յետ վերանալոյ Քրիստոսի յերկինս առ Հայր իւր, Թովմաս մի յերկոտասանիցն առաքեաց առ Աբգար թագաւոր զԱդդէ առաքեալ, այն որ մի յեւթանասուն և յերկուցն էր. և իբրև եկն Ադդէ յՈւռհա (с. 7) քաղաք, և եմուտ նա ի տուն Տուբեայ որդւոյ Տուբեի, որ էր յաշխարհէն Պաղեստինացւոց. եւ լուր եղև վասն նորա ընդ ամենայն քաղաքն։ Մտեալ մի ի նախարարացն Աբգարու թագաւորին, որում անուն էր Աբդիու որդի Աբդուայ ի գլխաւորաց քաղաքին... առաջի նորա եւ ասէ. ահաւասիկ հրեշտակ ումն եկեալ մտեալ է աստ. մի թէ նա իցէ աս, վասն որոյ առաքեաց առ քեզ Յիսուս... Եւ իբրև լուաւ Աբգար արքայ վասն Ադդէի եւ վասն նշանացն զոր առնէր եւ բժշկութիւնս մեծամեծս, ած զմտաւ իւրով եւ հաւատաց ի սրտի իւրում, թէ ճշմարիտ նա է, վասն որոյ առաքեացն առ նա Յիսուս... Եւ յղեալ Աբգարու թագաւորի կոչեաց զՏուբիա եւ ասէ ցնա. Լուայ ես, թէ այր մի զօրաւոր մտեալ է ի տուն քո. արդ ած զնա առ իս... Եւ կանխեալ Տուբիայ ի վաղիւն եւ առեալ ընդ իւր զԱդդէ առաքեալ՝ տարաւ զնա առ թագաւորն... Եւ իբրև եմուտ նա առ Աբգար թագաւոր, մինչդեռ կային նախարարք եւ իշխանք եւ մեծամեծք առաջի նորա, եւ ի մտանել նորա առ նա՝ տեսիլ զարմանալի երեւեցաւ Աբգարու յերեսաց Ադդէի. եւ ի նմին ժամու (с. 8) իբրեւ ետես Աբգար զտեսիլն՝ անկաւ առաջի նորա եւ երկիր եպագ նմա. եւ զարմացան ամենեքեան որ կային առաջի նորա, զի նոքա ոչ տեսանէին զտեսիլն, որ երեւեցաւ Աբգարու։ Յայնժամ ասէ Աբգար ցԱդդէ. Ճշմարիտ ասա ինձ, եթէ արդարեւ դու ես աշակերտ Յիսուսի զօրաւորին որդւոյն Աստուծոյ, որ առաքեացն առ իս եւ ասէ, թէ յղեցից առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց որ շնորհեսցէ քեզ բժշկութիւն եւ կեանս։ Ասէ ցնա Ադդէ. Քանզի յառաջագոյն հաւատացեր ի նա, վասն այսորիկ առաքեաց զիս առ քեզ. եթէ հաւատասցես ի նա բոլոր սրտիւ քով, զամենայն զոր ինչ խնդրեսցես՝ եղիցի քեզ։ Ասէ ցնա Աբգար թագաւոր. Այնպէս հաւատացի ի նա, զի զՀրեայսն որ խաչեցին զնա՝ կամեցայ երթալ զօրօք իմովք եւ սատակել զնոսա. եւ վասն թագաւորութեանն Հռովմայ արգելայ. քանզի ուխտ խաղաղութեան կացուցեալ էր ի միջի մերում, ընդ իս եւ ընդ Տիբերիոս կայսր, որպէս հարցն մերոց առաջնոց... (с. 9) Առաքեալն ասէ. վասն զի հաւատացեր սրտի մտօք՝ դնեմ զձեռն իմ ի վերայ քո յանուն նորա՝ յոր հաւատացերն։ Եւ նոյն ժամայն եդ զձեռն ի վերայ նորա եւ բժշկեաց զնա... Եւ Աբդիու որդի Աբդէի՝ իբրև ետես զի բժշկեցաւ Աբգար թագաւոր, մատոյց զոտս իւր առ նա, զի պատագրոս էր. եւ եդեալ զձեռն իւր ի վերայ նորա եւ բժշկեաց զնա... նոյնպէս եւ յամենայն քաղաքին առնէր նշանս մեծամեծս զօրութիւնս եւ բժշկէր զամենայն ցաւս եւ զհիւանդութիւնս նոցա...

М. Хоренскій.

զմեռեալս անգամ յարուցանէր։ Եւ գիտեա՛, զի զօրութիւնք այս ոչ են սովորական մարդոյ, այլ Աստուծոյ։ Զի և ի ժամանակին յորում խաչեցին զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, և երկիր շարժեալ տատանեցաւ. և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մեռելոց և երևեցաւ բազմաց։ Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ և առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս։ Արդ արքայական տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, և գրել ընդ ամենայն տիեզերս, զի երկրպագեսցեն Քրիստոսի իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ։ Ողջ լեր։

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ի Տիբերեայ։ Տիբերիոս կայսր Հռովմայեցւոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդալ։ Զթուղթ սիրելութեանդ քո ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ի մէնջ քեզ հասցէ։ Թէպէտ և ի բազմաց մեր լուեալ զայդ յառաջագոյն, եւս և Պիղատոս ստուգապէս վասն նշանացն նորա, և եթէ յետ յարութեանն ի մեռելոց հաւատացեալ եղեն բազմաց, թէ Աստուած է։ Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր և դու խորհեցար։ Այլ քանզի սովորութիւն է Հռովմայեցւոց՝ աստուած ի հրամանէ թագաւորին միայնոյ ոչ նըստուցանել [вар. կանգնել], մինչև ոչ փորձեալ

Евсевій.

Ц. И., ii, 2. Եթէ որպէս Տիբերիոս իբրև ուսաւ ի Պիղատոսէ վասն Քրիստոսի եւ խռովեցաւ։ Այլ ի ժամանակի իբրև անուանեալ լինէր բազմաց և քարոզէր բազմաց սքանչելի յարութիւնն Փրկչին մերոյ... ըստ առաջին սովորութեանն զոր ունէին իշխանքն հեթանոսաց. զի ամենայն ինչ զոր նոր գործեսցի, եղիցին ցուցանել նոքա պնդմիկ որ ունիցի զիշխանութիւն թագաւորութեան, զի ինչ մի յայտանէ որ գործիցի, ոչ ծածկեսցի ի նմանէն... Պիղատոս այնուհետև Տիբերեայ արքայի եցոյց վասն նշանացն Տեառն մերոյ. և զի յետ յարութեանն ի մեռելոց, հա-

Лабубна.

արևելից և յերկիրն Ասորեստանի քարոզել և ուսուցանել և... կարգեաց... ի կարգ եպիսկոպոսութեան յիւրում տեղւոջ զԱդդէ կերպասագործ... (с. 35) Բայց Աբգար թագաւոր... գրեաց հրովարտակ և ետ տանել առ Տիբերիոս կայսր, յորում գրեալ էր այսպէս. Աբգար թագաւոր, տեառն իմում Տիբերեայ կայսեր, ողջոյն։ Զի գիտեմ ես, թէ ոչ ինչ ի թագաւորութենէդ քումմէ ոչ ծածկի, գրեցի ծանուցանել ահաւոր մեծութեանդ քում, զի Հրեայք որ ընդ ձեռամբ քով բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացւոց, ժողովեցան ի միասին և խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց մահու, և յետ մեծամեծ երախտեացն զոր արար առ նոսա՝ նշանս և սքանչելիս, և առնէր զօրութիւնս մեծամեծս, մինչև զմեռեալս անգամ յարուցանէր. և ի ժամն յորում խաչեցին զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ և երկիր (с. 36) շարժեցաւ, և դողացեալ սասանեցան ամենայն արարածք. և իբրև առ ի նոցանէն այս իրօք սպառեալ տիեզերաց և ամենայն որդիք մարդկան։ Արդ այժմ արքայական թագաւորութիւն քո գիտէ որ ինչ արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից՝ որք զայն գործեցին։

Եւ գրեալ Տիբերեայ կայսեր՝ ետ տանել Աբգարու թագաւորի, և այսպէս գրեաց նմա։ Զթուղթ սիրելութեան քո ընկալայ և ընթերցեալ առաջի իմ զոր ինչ արարին Հրեայքն ի խաչելեալն, նաև վասն Պիղատոսի դատաւորի գրեալ. իմացոյց և ինձ Բղյանոս եպարքոս վասն սորին իրաց իսկ այսոցիկ՝ որ գրեալ է քո առ իս։ Այլ զի պատերազմ Սպանիացւոց կայ առաջի իմ, որ ապստամբեցին յինէն ի ժամանակի յայսմիկ, վասն այսորիկ ոչ կարացի խնդրել զվրէժ իրացդ այդոցիկ. բայց պատրաստեալ իմ թէ յորժամ լիցի ինձ պարապ՝ հրամայեցից պատիժս օրինօք ի վերայ Հրէիցն անօրինացն որք անցին զօրինօք։

М. Хоренскій.

քննեցաւ նա ի սենկղիտոսէն, արհամարհեաց անհնազանդութեան, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն ի սենատէ։ Այլ մեք տուաք հրաման ամենայն ումեք, որում և հաճոյ թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս. և մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօսս լինիցին զքրիստոնէից։ Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որ յանդգնեցան խաչել զնա, զորմէ լուայ, թէ ոչ արժանի խաչի էր նա և մահու, այլ պատուոյ և երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ի պատերազմէս Սպանիացւոց ապստամբելոց յինէն, քննեալ հատուցից նոցա զարժանն [1])։

Евсевій.

տուաւ ինձ քննել եթէ Աստուած է։ Իսկ ինքն Տիբերիոս սենկղիտոսին մատոյց զայս բանս։ Իսկ ինքն անհնազանդեալ իբրև լուաւ զբանսն՝ արհամարհեաց, զի ոչ քննեցաւ նա նախ ի նոցանէ ըստ առաջին սովորութեանն որ էր. զի ի մէջ Հոռոմոց ոչ լինէր Աստուած, բայց եթէ ի խորհրդ դենէ և ի հրամանէ սենկղիտոսին... զայս ինչ ասաց Տէրտեղիանոս... ի պատմելն իւրում այսպէս. ասէ մեր առաքեսցուք, ասէ, և ի ընութենէ վասն այսց օրէնաց օրէնս հինս ունիք դուք, եթէ Աստուած է հրամանէ թագաւորի միայնոյ մի հաստատեսցի, մինչև փորձեալ քննեսցի նա ի սենկղիտոսէ... Իսկ նա (Տիբերիոս) եկաց մնաց ի հրամանի իւրում, և սպանումն հանէր ամբաստանողաց նոցա ամենայնի, որ չարախօս լինէին զքրիստոնէից...

Лабубна.

Եւ վասն Պիղատոսի դատաւորի զոր արարեալ էր իմ անդ՝ առաքեցի նմա փոխանակ, եւ զնա լուծի թշնամանօք. զի անդ նա զօրինօք և արար զկամս Հրէից և խաչեաց զՔրիստոս յանդիման նոցա. վասն որոյ լուայ թէ և ոչ խաչի և մահու արժանի էր, այլ պատուոյ և երկրպագութեան և մեծարանաց ի նոցանէ արժանի էր. և առաւել ես զի աչօք իւրեանց տեսանէին զամենայն ինչ զոր առնէր նա. բայց դու ըստ մտերմութեան քում և հաստատուն ուխտի քո և հարց քոց որ ընդ իս է, բարիոք արարեր զի գրեցեր ա իս զայս։

[1]) Слѣдующее за симъ второе посланіе Абгара къ Тиберію, а равно и послѣдующія два письма того же Абгара — ассирійскому царю Нерсесу, упоминаемому у Лабубны (стр. 36—37), и персидскому царю Арташесу (?),—составлены, по всей вѣроятности, самимъ Хоренскимъ.

ГЛАВА VI.

О Санатрукѣ.

М. Хоренскій. II, 34, 35, 36.

II, 34. Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵդեսիա, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս։ Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ յառաջագոյն գրեալ յայլոց. զգալուստ առաքելոյն ի Հայս, և հաւատալ Սանատրկոյ, և թողուլ զհաւատն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրար գալ և ընդունել զնշխարսն Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին. և մարտիրոսանալ թագաւորին դստերն Սանդխտոյ հուպ ի ճանապարհն, և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց և փոխել յԱռապարն։ Այս ամենայն, որպէս ասացաք, այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել։ Դոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի Առաքելոյն յԵդեսիա յորդւոյն Աբգարու, գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ։ Որ իբրև թագաւորեաց յետ մահուան հօրն, ոչ եղև ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց զտաճարս կռոցն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն. և յղեաց առ Ադդէ. զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անգուածով ոսկւոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա։ Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր զագաթան

Мучен. ап. Θаддея и дѣвы Сандухтъ.

(«Սոփերք», VIII). (с.11)...Իսկ այսոսուրբ առաքեալս (Թադէոս) էր լցեալ լուսեղէն խորհրդով, վկայեալ Հոգւովն սրբով. զայր հասանէր ի Միջագետս Ասորւոց... (с. 12) Եւ լուեալ թագաւորին Աբգարու զսրբոյ առաքելոյն Թադէոսէ և զսքանչելիսն զոր առնէր, կարծելով իմացաւ թէ նա է որ առաքեցաւ ի Քրիստոսէ... և բժշկեաց զնա անուամբ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... (с. 13) Եւ ինքն ս. առաքեալն առնոյր զաշակերտսն և փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց առ թագաւորն Սանատրուկ, ի գաւառին Արտազ, ի քաղաքագիւղն Շաւարշան, յապարանս արքունի... (с. 14) Յայնժամ եկեալ դուստր թագաւորին, որում անուն էր Սանդուխտ... և հասեալ ի գիշերի առ ս. առաքեալն լսէր ի նմանէ զբանն քարոզութեան աւետարանին... Եւ տեսեալ բրմաժողով

Іосифъ Фл.

A. J. xx, 2, 1.

Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν καιρὸν τῶν Ἀδιαβηνῶν βασιλὶς Ἑλένη καὶ ὁ παῖς αὐτῆς Ἰζάτης εἰς τὰ Ἰουδαίων ἔθη τὸν βίον μετέβαλλον διὰ τοιαύτην αἰτίαν... (Ib. 2, 6) Ἑλένη δὲ... ὁρῶσα τὰ μὲν κατὰ τὴν βασιλείαν εἰρηνευόμενα, τὸν δὲ υἱὸν αὐτῆς μακάριον καὶ παρὰ πᾶσι ζηλωτὸν καὶ τοῖς ἀλλοεθνέσι διὰ τὴν ἐκ θεοῦ πρόνοιαν, ἐπιθυμίαν ἔσχεν εἰς τὴν Ἱεροσολυμιτῶν πόλιν ἀφικομένη τὸ πᾶσιν ἀνθρώποις περιβόητον ἱερὸν τοῦ Θεοῦ προσκυνῆσαι... Λιμοῦ γὰρ αὐτῶν τὴν πόλιν κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον πιέζοντος... ἡ βασιλὶς Ἑλένη πέμπει τινάς τῶν ἑαυτῆς, τοὺς μὲν εἰς τὴν Ἀλεξάν-

Лб. | Фв. | Ан.

М. Хоренскій.

անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանւոյ։ Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ի զինակրացն կտրել զոտս նորա սրով։ Որոյ երթեալ և տեսեալ զնա, զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն, էած սուսերաւ և ի բաց կտրեաց զսրունս նորա. և նոյն ժամայն աւանդեաց զոգին։ Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին։ Բայց զկնճռեալսն Հայոց և Բարդուղիմէոս Առաքեալ որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեբանոս քաղաքի։ Իսկ զՍիմոնն, որ Պարսից վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել՝ եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր կատարեցաւ...

II, 35. ...Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի՛ վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, եւ նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին։ Զոր արարեալ, յետոյ ստեաց. նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զոր եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից։ Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, ի վերայ թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ։ Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս և այր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն, այլ չոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւդեայ՝ ի սովին, զոր մարգարէացաւ Ագաբոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յԵգիպտոսի, և գնեաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսեպոս. որոյ և շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն Երուսաղէմի մինչև ցայսօր ժամանակի։

Мучен. ап. Өаддея и дѣвы Сандухтъ.

զիւցակատար պաշտօնէիցն, պատմեցին խստերախ անօրէն թագաւորին իւրեանց Սանատրկոյ։ (с. 45) ...Եւ նոյն ժամայն պատանի ոմն եհար զկուրծս երանելոյ կուսին ս. Սանդխտոյ ...և աւանդեաց զոգին ի Քրիստոս... (с. 46) և առեալ զմարմին սրբոյն Սանդխտոյ՝ եդ ի նմին տեղւոջ և արար աներևոյթ զհանգստարանն երանելի ս. տիկնոջն։ (с. 56) ...և թագաւորն բարկացեալ հրամայեաց փութով սպանանել զառաքեալն։ Եւ կատարեցաւ ի նմին ժամու սրով։ Եւ ի կատարել սրբոյն... եղև շարժումն մեծ, և պատառեալ վիմին ընկալաւ զսուրբ Տարսին առաքելոյն զօրութեամբն Աստուծոյ... (стр. 92) ...Եւ եղեւ ահ եւ թնդիւն եւ պատառեցաւ վէմն... և գտաք զնշխարսն յիւրաքանչիւր հանգստի... առաջինն՝ առաքեալն որ կայր ի մէջ պատառեալ վիմացն յարևելից կողմանէ որպէս երևեցաւն...Եւ յերրորդում աւուրն հասաք ի հանգստարան ս. Սանդխտոյ և աղօթեցաք... և եղև լոյս և երևեցան նշխարքն, և առեալ բերաք ի տեղին ուր նշխարք ս. առաքելոյն էին, և եդաք առ նմա...

Іосифъ Фл.

δρειαν πολλῶν σῖτον ὠνησομένους χρημάτων, τοὺς δὲ εἰς Κύπρον ἰσχάδων οἴσοντας. Ὡς δὲ πάλιν ἦλθον ταχέως κομίζοντες τοῖς ἀπορουμένοις διένειμε τροφήν, καὶ μεγίστην αὐτῆς μνήμην τῆς εὐπορίας ταύτης εἰς τὸ πᾶν ἡμῶν ἔθνος καταλέλοιπε. (Ib. 4, 3) ...Ἡ δὲ μήτηρ Ἑλένη, τὸν τοῦ παιδὸς θάνατον ἀκούσασα... παραγενομένη δὲ εἰς τὴν Ἀδιαβηνὴν οὐ πολὺν Ἰζάτῃ τῷ παιδὶ χρόνον ἐπεβίωσεν ἀλλὰ τῷ γήρᾳ καὶ τῷ τῆς λύπης ἀλγήματι πιεζομένη ταχέως ἀπέψυξεν. Ὁ δὲ Μονόβαζος τά τε ἐκείνης ὀστᾶ καὶ τὰ τοῦ ἀδελφοῦ πέμψας εἰς Ἱεροσόλυμα θάψαι προσέταξεν ἐν ταῖς πυράμισιν, ἃς ἡ μήτηρ κατεσκευάκει, τρεῖς τὸν ἀριθμὸν τρία στάδια τῆς τῶν Ἱεροσολυμιτῶν πόλεως ἀπεχούσας.

Лб. | Фв | Ан.

М. Хоренскій.

II, 36. Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ, ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք, բայց ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի։ Զի ի շարժմանէ խախտեալ, քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ. եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, մի դրամ ի ձեռն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձս ծախեցան և այս միայն մնաց։ Բայց թէ ընդէ՞ր Սանատրուկ կոչեցաւ, ասելի է... Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ։ Սա թագաւորեալ յերեսներորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի նետիւ ուրուք դիպեալ փորոտեացն, իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարման սրբոյ դստերն։ Ղերուբնայ որդի Ապշադարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ և եդ ի դիւանին Եդեսիայ։

Мч. Өд.

Іос

Лабубна.

с. 48. Եւ յետ ամաց ինչ մեռաւ Աբգար թագաւոր և եկաց ի թագաւորութեան մի յորդւոց իւրոց, այր չար և ապստամբող... և ոչ ընդունէր զվարդապետութիւն քարոզութեան աւետարանին։ Յղեաց առ Ադդէ եպիսկոպոս... և ասէ. արա ինձ խոյր ոսկեղէնս զոր օրինակ առնէիր յառաջ հօր իմոյ։ Եւ ոչ առ յանձն Ադդէ, առաքեաց անդրէն եւ ասէ. Ոչ թողում ես զպաշտօնս Քրիստոսի... եւ առնեմ խոյրս անիրաւութեան։ Եւ իբրև ետես նա՝ եթէ ոչ հաւանի նա կատարել զկամս նորա, յղեաց և խորտակեաց զսրունս նորա, մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ ...Եւ քանզի իբրև խորտակեցին զոտս նորա՝ վաղվաղակի մեռաւ...

с. 51. Որպէս և նստարանք թագաւորացն և թագաւորութեանն Աբգարու թագաւորի... այնպէս և յՈւռհայ քաղաքի Ղևոնդեան՝ որդւոյ Անանեայ, որդւոյ Աբդշադարի թագաւորին, գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իբր եղեն Ադդէի առաքելոյ... և Անանայ հաւատարիմ թագաւորին, և եդին ի տան յիշատակաց քարտիսից, ուր գնին մատեանք և օրէնք արքունականք...

Фавстъ.

IV, 14. Ապա գնայր Մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն եւ էջ յափն գետոյն Հոռանացն Եփրատու... որ ի տեղւոյն ի հնոցն իմն շինեալ քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մրծուրք կոչի։

IV, 24. Եւ րանայն (Պարսիկք) զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունւոյ և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն. բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեդեդ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն։

Анонимъ.

с. 1. Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն։

ГЛАВА VII.

О потомкахъ Арташеса II—Тиранѣ I, Тигранѣ II и Вахаршѣ.

а) О Тиранѣ.

М. Хоренскій. II, 62.[1])	Фавстъ.	Библія.	Ев	Каллис.
Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի։ Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց հռովմայեցւոց. եկաց խաղաղութեամբ, որոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն։ Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթևոտանել քան զՊեգասոս երագագոյնք անհրաւ. զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատակէ ուրումն իշխանի Բզնունեաց, պարծէր ընչեղագոյն զոլ քան զարքայ։ Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արծրունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից, ասեն. Ընդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք։ Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ։ Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղէ մեզ, ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան։	III, 8. ...Ապա հրաման ետ արքայ Խոսրով Դատակայ նահապետի Բզնունեաց գուգայ հանել յաշխարհէ... Ապա Դատակէն երթայր... խորհուրդ միաբանութեան դնէր ընդ իշխանսն զօրացն Պարսից... III, 20. ...Զայնու ժամանակաւ ձի մի էր երիվար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանային։ Եւ էր ձին գունով ճարտուկ ճանճկէն... մեծ եւ բարձր երկայն քան զամենայն ձիս և տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ... V, 18. Հարկանէր (սպարապետն Հայոց Մուշեղ) և յԱնգեղտունն զբազումս և հանէր ընդ սուր։ Բայց աշխարհն [յորում էր և գաւառն Հաշտենից], զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ, բնակիչք գաւառին և ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան։ IV, 24. ...Եւ գային (Պարսիկք) պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ զամուր բերդաւն... զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արանցն Արշակունեաց. բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ... III, 8. ...Եւ գիպեցան [սպարապետն Հայոց Վաչէ և անօրէն Դատաբէ] միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեստն աւանի [որ յԱռբերանի գաւառի], ի ձկնատեսանն արքունի ի վերայ գետակին...	Ис. XLIX, 20. Զի ասասցեն յականջս քո որդիքն քո, զորս կորուսեր. Նեղ է ինձ տեղիս, ընդարձակեա ինձ, զի բնակեսցուք։		с. 16. Եւ յայնմ ժամանակի եկեալ ածին Փիլիպպոսի մատակպանքն ի կուտիցն ձի կարի մեծ յոյժ... գեղեցկութեամբ և արագութեամբ առաւել քան զՊեգասոս...

1) Объ источникахъ, на основанiи которыхъ составлены предыдущiя главы отъ 37-ой до 62-ой включительно, см. изслѣдованiе мое объ „Армян. эпосѣ“, ч. II, стр. 52—76.

b) Тигранъ послѣднiй и его дѣянiя.

М. Хоренскій. II, 64.[1])	Фавс.	Библія.	Евсевій.	Калл.
Փոխանորդէ զՏիրան՝ եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսան և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. եւ երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչինչ գործ արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ յաղջկանէ միոջէ ի յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցաւ Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռովմայեցւոց, որ անուանեցաւ Անտոնինոս Աւգոստոս։ Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռովմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանիւր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զինչ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ։—Արդ ասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս՝ ի կողմանս Պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի միջերկրեայս. և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչդեռ Ղուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր. որոյ եւ անցեալ զօրօք բազմօք ի միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս եւ արձակեաց զՏիգրան։ Ետ զՌոփի կոյս, զմերձաւոր իւր նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, եւ ի նմանէ լեալ պատանիս զորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն գլուխ նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանեսցին Արշակունիք...			Chron., II, p. 160, подъ 2053-ьимъ годомъ: Տիտոս Անտոնինոս, որ կոչեցաւն բարեպաշտօն հանդերձ որդւովն Աւրելեաւ և Ղուկաւ՝ ամս ԻԲ. և ամիսս Զ։ Ibid., подъ 2177-ымъ годомъ: Մինչդեռ Ղուկիոս կայսր յԱթէնս զմեհեանն շինէր, հուր յերկնից յարեմտից յարևելս ցոլացեալ երևեցաւ։ Ibid., подъ 2179-ымъ годомъ: Վաղեգեսոս արքայ Պարթևաց ի Հռովմայեցւոց վայրս արշաւեաց։ Ib., p. 162, подъ 2181-ымъ годомъ: Ղուկիոս կայսր զՊարթևս հնազանդեաց և ել ի ձեմլի հանդերձ եղբարբն։	

1) Объ источникахъ, на основанiи которыхъ составлена предыдущая—63-ья глава, см. мое изслѣдованiе объ „Армянскомъ эпосѣ“, часть II, стр. 79.

c) Воцареніе Вахарша. Построеніе городка Басэна. Обведеніе стѣною города Норъ. Война съ хазирами. Смерть Вахарша.

М. Хоренскій. II, 65.

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին. սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալն մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատեալ երկանց ի գնացս՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասեան, ի տեղւոջ՝ ուր խառնին Մեծամօր և Երասխ, զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան... [1])

Սա թագաւորեալ ամս քսան մեռաւ. թէ լոկ եւ այլքն կեցին. բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն քան զթուլազդյնս ի թագաւորաց։ Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն է հիւսիսականացն, զԽազիրս ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քանզդուռն Ճորայ ելանել, առաջնորդ եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ, որք անցեալ զԿուր գետով։ Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանել զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձեռ զհետ եղեալ անցանէ ընդ պահակն Ճորայ։ Որ միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ եւ վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց։

Себеосъ.

c. 34. Ապա եկն (ի Հայս) Տամ Խոսրով եւ արար երկու կոիւս՝ մի է Բասեան ի Բոլորպահակի, ուր Մեծամօր և Երասխ խառնին, և մի ի Բագրևանդ...

c. 148. Եւ իբրև ետես բազմութիւն զաւրացն Իսմայէլի՝ եթէ ոչ յաջողի նոցա զործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց... բազումք ծախեցան յամուրս... և բազումք խոցոտեալ նետիւք... ստուգեալ ի բաց ի կողմանցն յայնցանէ, դէմ եդին երթալ ի կողմանս Հիւսիսոյ՝ յայգն որ ըստ Կասպիական դրացն։ Զօրան հասին ի պահակն Ճորայ։ Եւ անցեալ ի ներքս ընդ Կապանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին՝ որ առ լեռնոտամբն. եւ ելեալ ընդդէմ նոցա զաւրս սակաւս որում Հոնաց դուռն կոչեն, հարին զնոսա, զի էին կողմնապահք տեղւոյն։ Եկն այլ զաւր ի կողմանցն Թետալաց և բաղխեցին զմիմեանս... եւ ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն Իսմայէլի... եւ ապրեալքն փախստական ոչ կարացին ճողոպրել ընդ կապանն, զի եկն այլ զաւր նոցա ի նոցա թիկանց և նոցա դէմս ի լեառն արարեալ ի դժուարս մէջ լերինն Կաւկասու...

c. 147. Ցայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայէլի... քանզի ոչ կարացին համբերել դառն եւ դժնդակ ծառայութեանն և հարկին ծանրութեանն, որ ի վերայ նոցա. զի անդրէն ի նոցանէ միոյ միոյ առնուին ՑԿԵ. պայուսակ դրամ. և որ ոչն կարէր տալ, առնուին ընդ միոյ միոյ դրամի մարդ մի, և ի բաց բարձին զհեծելութիւն եւ զիշխանութիւն աշխարհին։

Хевон.

---

[1]) Объ источникахъ слѣдующей части этой же главы см. мое изслѣдованіе объ „Армянскомъ эпосѣ“, ч. II, стр. 80.

М. Хоренскій.

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի։ Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն Կաւկաս վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. եւ զիւրոյ տէրութեանն նշանակ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռովմայեցւոց։

Себеосъ.

Хевондъ.

c. 40. Յետ նորա (Մահմետի) փոխանորդէ զիշխանութիւնն Սուլէյման... սա յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ գումարէր զօրս բազումս եւ տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի դրունս Կասպից։ Որոց եկեալ եւ մարտ եդեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Դարբանդ քաղաքի, հարին զնոսա եւ հալածեցին ...եւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ գտին վէմ մի մեծ ի հիմունս նորա, որ ունէր վերնագիր դրոշմեալ օրինակ զայս. Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք եւ զաշտարակս զայս... Եւ ինքն Մսլիմ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ պահակն Ճորայ ասպատակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց. եւ երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու քաղաքի Հոնաց։ Իսկ բնակիչք աշխարհին իբրև տեսին զհէնն, որ զարթուցեալ հասանէր ի վերայ նոցա, վաղվաղակի ազդ առնէին արքային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաքան։ Իսկ նորա առեալ ընդ իւր զբազմութիւն զօրացն եւ զամենայն յաղթանդամ հսկայազունսն իւր...

ГЛАВА VIII.

О Хосровѣ I.

а) Какъ Агаѳангелъ разсказываетъ вкратцѣ.

М. Хоренскій. II, 67.

Որպէս ասացաք, ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա, հայր սորա մեծի Տրդատայ։ Յաղագս սորա և համառօտ-միցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ պարսից թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ, և զնուաճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զխնդրել լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանի։ Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յԵր բնիկ աշխարհն ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր օգնականս ի Պարթևաց եկեսցեն և Արտաշրի ընդդէմ կացցեն։ Այլ նոքա, ասէ, ոչ լինէին ունկնդիր, զի հաւանեալ և միաբանեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի քան ընդ տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց և եղբայրութեանն։ Եւ եթէ, Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. և զնոյնիմն ածեալ՝ ասէ, թէ ամս տասն աւեր աւեր զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն դարձուցանէր։ Ասէ ապա և զգալն Անակայ ննջութեամբ, հրապուրեալ ի խոստմունս Արտաշրի, որ ասաց, եթէ զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւ զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից և զձեզ թագաւ փառաւորեցից։ Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ, սպանանէ զԽոսրով...

Агаѳангелъ.

с. 29. Ընդ նուաղել ժամանակի թագաւորութեանն Պարթևաց, ի բառնալ տէրութեան յԱրտաւանայ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Արտաշրի որդւոյ Սասանայ... (с. 30) Արդ ի միւս ևս գլուխ տարւոյն սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօրս բովանդակել... աւար առեալ զերկիրն (с. 31) ամենայն՝ յապականութիւն դարձուցանէր... համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից։ Ուխտ եդեալ միանգամայն վրէժ խնդրել մեծաւ քինութեամբ։ Զի թէպէտ և էր ինքն ի մեծի արտմութեան վասն բնութեան եղբայրութեան (с. 32) ազգատոհմին... զի էր Խոսրով և դեսպան արարեալ զի իւրեանց օգնականս ի Պարթևաց եկեսցեն և նոցա ընդդէմ կացցեն ընդ նորա թագաւորութեանն, անտի սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց, և յայնմ մարզէ և յիւրեանց իսկ աշխարհէն... սակայն տոհմքն և ազգապետքն... ոչ լինէին ունկնդիր. զի միաբանեալ և հաւանեալ և նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմին և եղբայրութեանն... (с. 35) Եւ ամս տասն աւեր աւեր զայս օրինակ աւար առեալ, աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբ... Իսկ իբրև զայն ամենայն չարիս ետես թագաւորն Պարսից (Արտաշիր)... ազգի ազգի պարգևս խոստանայր, թերևս որ միայն գտցի, ասէ, որ զվրիժուց (с. 36) հատուցումն խնդրել մարթասցէ... Արդ ոմն ի միջոյ խորհրդեանն գլխաւոր նահապետ էր Պարթևաց տէրութեանն, որոյ անուն էր Անակ. յոտն կացեալ ի մէջ անցեալ՝ յիւրմէ ազգէն իբրև ի թշնամւոյ վերայ խոստանայր վրէժ խնդրել։ Խօսել սկսաւ ընդ նմա թագաւորն և ասէ. եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ, զբնակութիւնն Պարթևական զձեր սեպհական Պահլաւ ի ձեզ դարձուցից և թագ եդեալ փառաւորեցից...

b) Царственные роды, отъ которыхъ произошли пареянскія племена. c) Потомство парсійскаго царя Арташеса до его прекращенія. d) Сказанія о Пахлавикахъ.

М. Хоренскій. II, 68, 69, 70.

II, 68. ...Արշակ Քաջ, որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց՝ թագաւորեաց յերկիրն Քուշանաց ամս ԼԱ. և յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս ԻԶ. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւն Մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով։ Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ հաստատեաց զթագաւորութիւնն ամս ԾԳ. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբորն Վաղարշակայ՝ ի նախնոյն անուն Արշակունիք։ Յետ Արշակայ Մեծի առնու զթագաւորութիւնն նորա Արշական յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս Լ. ապա Արշանակ ամս ԼԱ. յետ որոյ Արշէզ ամս Ի. ապա Արշաւիր՝ ամս ԽԶ...

II, 69. ...Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս ԼԴ. Դարեհ ամս Լ. Արշակ ամս ԺԹ. Արտաշէս ամս Ի. Պերոզ ամս ԼԴ. Վաղարշ ամս Ծ. Արտաւան ամս ԼԱ... Բայց մեք ասասցուք ի մատենէն, զոր երեր Խոռոհբուտ զԲարսումայի։

II, 70. ...Բանգլի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս Երուանդայ փոփոխոյ և թագաւորութեան հրոյն Տանուտերոյ որ ի Սասանայ, և պատուհասն զհօտիւ, և լուսնակն, և աստղաբաշխացն յառաջասացումն՝ որ էին քաղդէայք և որ ինչ զկնի այսորիկ. և զառնախանձ խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ ապաւինութեամբ, և անմիտ հանճարարարանութիւն մոգին գտեր վասն Նոխաղին, և որ ինչ այլն ամենայն։ Նաև այծին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և գուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արքանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն զարքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ...

Анонимъ.

с. 7. ...Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց։ Եւ թագաւորեաց Արշակ Մեծ որդի արքային Թէտալացւոց ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց...

с. 9. Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր Արշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի... Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ. ամս և թագաւորեաց ամս ԾԶ։ Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթևաց՝ ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց ամս Հ։ Ապա որդի նորա Աշնաշ՝ ամս ԼԲ։ Ապա Արշէն՝ ամս ԻԲ։ Ապա Արշաւիր՝ ամս ԽԵ։ Ապա Արտաշէս՝ ամս ԼԴ։ Ապա Դարեհ՝ ամս Լ։ Ապա Արշակ՝ ամս ԺԷ։ Ապա Արտաշիր՝ ամս ԽԶ։ Ապա Պերոզ՝ ամս ԿԶ։ Ապա Վաղարշակ՝ ամս Ծ։ Ապա Արտաւան՝ ամս ԼԶ։

с. 10. ...Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ յամի ՃԻԹ. թագաւորութեան Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մծուբին քաղաքի, եղբայր իւրոյ Վաղարշակայ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս ամս ԽԲ։

Персидскій источникъ

[общій съ *Karnamak* Арташира Папака (нѣмец. пер. Nöldeke)].

S. 37. ...Nun *träumte Papak* eines Nachts, dass die Sonne vom Haupte des *Sâsân* aus die ganze Welt erleuchte... In der dritten Nacht sah er ebenso, wie die *Feuer* Frôbâ... im Hause des Sâsân gross wurden... Das wunderte ihn, und so berief er die *Weisen und Traumdeuter* vor sich... S. 41. ...Ardawan hatte ein herrliches Mädchen... Als nun eines Tages *Artachsir* im Rossstall sass... da sah sie ihn, beobachtete ihn und *knüpfte* darauf *mit ihm Liebe*... S. 41. ...Eines Tages berief Ardawan die *Weisen und Sternkundigen*... und fragte sie: „was beobachtet ihr in dieser Zeit über die Sieben (Planeten) und die Zwölf (Thierkreisbilder)?... S. 42. Darauf antwortete der Oberste der Sterndeuter... „Haftorang und der *Löwe* nehmen den Rand ein...“ S. 43. Dieser (Artachsir) sattelte zwei Pferde... auf eines setzte er sich selbst, auf das andre das Mädchen; sie schlugen den Weg nach Pars ein und eilten immer vorwärts... und ihren lief ein sehr dicker *Widder* nach... S. 47. Da aber die Majestät der Kajanier bei Artachsir war, so gewann dieser den Sieg, *tödtete* den Ardawan, und all sein Eigenthum kam in Artachsir's Hand... S. 59. ...Als die Tochter Ardawan's den so beschaffnen Brief sah nebst dem Gifte... dachte sie: „das muss ich thun...“ S. 59. Artachsir nahm es (Gift mit geröstetem Mehl und Milch) begierig zu essen. Wie man sagt, fuhr da aber das erhabne *Feuer* Froba, das siegreiche, wie der rothe *Adler* auf die Taube (?), auf das Mehl los, so dass der Becher voll Mehl dem Artachsir aus der Hand und auf die Erde fiel.

e) Хосровъ снова идетъ на Арташира, но безъ помощи римлянъ. f) Фирмиліанъ, епископъ Кесаріи Каппадокійской, и его исторія. g) Нашествіе на насъ Арташира. Пораженіе, понесенное императоромъ Тацитомъ. h) Миръ между парсами и греками. Арташиръ обстраиваетъ Арменію въ годы безначалія. i) Истребленіе рода Мандакуни Арташиромъ.

М. Хоренскій. II, 73, 75, 76, 77, 78.

II, 73 [1]). ...*Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կատարածի ազգին Կարենան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլացուցին ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով։ Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շփոթեալ թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնելով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ՝ Դեկիոս և Գալլոս և Վաղերիանոս կայսերք, ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլ սիրելեօք յարուցելովք յինքն և հիւսիսային զօրօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց։*

II, 75. *Փիրմելիանոս* [всѣ списки имѣютъ: «*Փերմելիանոս*»] *եպիսկոպոս Կեսարու Կապադովկացւոց էր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և ի տղայութեան իւրում առ Որոգինէս երթեալ վարժեցաւ։ Սա բազում ճառս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի յարեաւ, և որ հուսկ յետոյ յաւուրս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ ի նա և զգործս թագաւորացն։ Յորում ասէ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ Աղեքսանդրացւոց Պետրոս, վկայեալ յիններորդ ամի հալածանացն։ Գրէ բազում վկայեալս և ի Խոսրովու ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց։ Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ, և ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանցն, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել։ Նոյնպէս և որ զԱնտոնէ որդւոյ Սևերեայ ասէ, պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարթևի արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիոյ և Խառանու, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամեալ* [два списка: *հակամիտեալ*]։ *Իսկ որ ինչ զկնի մահուան Խոսրովու մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեան պատմէ, սոյգ համարելով, երկրորդեմք համառօտ բանիւք...*

II, 76. *Նոյն այր ասէ, թէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զզօրս Յունաց որ ի Փռիւգիա՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս։ Եւ իսկոյն ազդեցին Վաղերիանոսի կայսեր։ Բայց վասն զի Գունդք* [*Գութք*] *անցեալ ընդ Դանուբ գետ՝ զբազում գաւառս գերի վարեցին և զԿիւկղադայ կղզիս աւարառին, վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թևարկել Վաղերիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն, առնլով ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւդիոս, և յետ նորա Աւրելիանոս հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսական թագաւորեալ Կիւնտոս և Տակիտոս և Փղորիանոս եղբարք։ Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի, և զզօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ։ Յորմէ զաղթեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ազգաւն Արշակունեաց ի Յոյնս ապաւինէին. յորոց մի էր և Արտաւազդ Մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու ի դուռն կայսեր հասուցանէ։ Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս, ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, և զեղբայր իւր զՓղորիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ։ Իսկ Արտաշրի հասեալ ի Տակիտոս, ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանանի ի յիւրոցն ի Ճանիւք* [1]) *Պոնտացւոց, որ են Խաղտիք. նոյնպէս և եղբայր նո-*

Агаѳангелъ.

c. 30. ...*սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօրս բովանդակել, գումարել զզօրս Աղուանից և Վրաց և բանալ զդրունս Ալանաց և զճորայ Պահակին, հանել զզօրս Հոնաց ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիզբոնի։*

c. 33. ...*իբրև ետես թագաւորն Պարսից* (*Արտաշիր*) *զայն ամբոխ կազմութեան գնդի* ...*ել և նա ընդ յառաջ նոցա ի պատրաստութիւն պատերազմի։ Բայց սակայն ոչ կարաց ունել զդէմ նորա, փախստեայ լինէր առաջի նոցա...*

c. 39. ...*յանկարծ յեղակարծումն ժամանակի զէնս վերացուցեալ՝ զթագաւորն* (*Խոսրով*) *դիթաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէին... Իսկ իբրև զայն գիտացին նախարարքն հայակոյտ զօրացն, գունդ գունդ հատանէին, զկնի լինէին...*

c. 41. ...*Եւ եղև իբրև լուաւ զայս* (*զսպանումն Խոսրովու*) *թագաւորն Պարսից, զուարճանայր, զուարթանայր, տօն մեծ ուրախութեան առնէր զօրն զայն. և բազում ուխտ ատրուշանացն կատարէր։ Զօրաժողով լինէր* (*Արտաշիր*), *խաղայր գնայր, ասպատակ սփռէր զկողմամբք Հայաստան աշխարհին... Արդ ապրծեալ ապրեցուցանէր ի հինէ անտի յորդւոցն* (c. 42) *Խոսրովու թագաւորին Հայոց՝ մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրդատ. առեալ դայեկացն փախուցեալ է զնա ի կողմանս Յունաց։ Եւ զերկիրն Հայոց յանուհետև եկեալ արքայն Պարսից յիւր անուն զտեղիսն անուանէր. և զզօրսն Յունաց փախստական առնէր. հալածական տանէին մինչև ի սահմանս Յունաց։ Վիհս փոսացուցեալ ամուրս հաստատէին. և տեղւոյն անուն եդեալ դրունս Քաղդեաց առ տեղեաւն, որում Ոյծք կոչէին։ Եւ զայլ մարդիկ երկրին խաղաղացոյց, և զաշխարհն յինքն գրաւեաց։*

Евсевій.

Chron., II, p. 166, подъ 2268-ымъ и 2273-имъ годами отъ Авраама:

Փիլիպպոս հանդերձ որդւովն սպանաւ։

Դեկոս ամ Ա. և ամիս Գ։

Գաղղոս և Վողոսիանոս ամս Բ. և ամիս Զ։

Վաղերիանոս և Գաղիանոս ամս ԺԵ։

Վաղերիանոս յորոյ հալածանս Քրիստոնէից և առ ժամայն ծառայութիւն կրեաց ի բարբարոսաց։

Ib. VI, 27. *Սքանչելի էր յայժ յայնմ ժամանակի Փերմելիանոս* [вар. въ друг. главахъ: *Փերմեղիանոս, Փերմեղեղիանոս*] *եպիսկոպոս եկեղեցւոյն Կեսարու Կապադովկացւոց. զի այսպիսի փոյթ պնդութեան յանձին ունէր վասն Որոգինեսի* [вар. въ XLVI гл. *Որոգինեսի*]. *զի երբեմն յաշխարհն իւր՝ ուր ինքն, յղեաց և կոչեաց զնա, երթեալ իբրև յօգուտ և ի շահ եկեղեցեաց։ Ի ժամանակի իբրև եկն նա յերկիրն Հրէաստան՝ ժամանակս բազումս եղև առ նոսա...*

Ib. VI, 28. *Եւ իբրև ելից կատարեաց Աղեքսանդրոս ինքնակալ զերեքտասան ամ զթագաւորութիւնն Հռովմայեցւոց, Մաքսիմինոս կալաւ զկնի նորա. զի սոյն սա, վասն զի եղիցի նա հակառակ թշնամի տանն Աղեքսանդրեայ արքայի որ ի բազում հաւատացելոց հաստատեալ էր, յուղեաց և յարոյց հալածանս, և զառաջնորդս եկեղեցեացն միայն զնոսա հրամայեաց կոտորել... Յայնմ իսկ ժամանակի արար իւր Որոգինէս ճառս վասն վկայից և գրեաց յանուն Ամբրոսեայ և Պրոտոկոսեայ երիցանց եկեղեցւոյն Կեսարացւոց... զի դրոշմեալ իսկ է նորա զայն ժամանակն զհալածանացն ի մեկնութեան անդ քսան և երկուցն, զոր արարեալ է նորա վասն աւետարանին Յովհաննու և ի բազում թուղթս իւր։*

Ib. VII, 32. ...*Իսկ յետ պաշտելոյն Թէոնեսեայ զինն և տասն ամ, կալաւ յետ նորա զեպիսկոպոսութիւնն Աղեքսանդրացւոց Պետրոս, որ փառաւորեցաւ նա առաւելապէս զերկոտասան ամ յեպիսկոպոսութեան անդ... Արդ յամին իններորդի հալածանացն հատաւ գլուխ նորա և զարդարեցաւ պսակեալ վկայութեամբ...*

---

[1]) На основаніи какихъ источниковъ составлены предыдущія главы—71-я и 72-я, а также первая часть настоящей главы,—неизвѣстно.

[2]) *Chronicon Paschale* (источникъ общій съ Хоренскимъ), *Migne*, S. g. T. 92, p. 656: „Ἀντωνῖνος Καράκαλλος κατὰ Περσῶν ἀπελθὼν καὶ ἀναλαβὼν τὴν Ὀσροηνήν, συμβαλὼν εἰς τὸν πόλεμον ἐσφάγη μέσον Ἐδέσσης καὶ Καρρῶν“.

[1]) *Malala*, хронографіей котораго пользуется Хоренскій, имѣетъ здѣсь (p. 301) ἐν Τζαννικῇ τοῦ Πόντου.

М. Хоренскій.

րա փղոսկանոս չէր ուրեմն և ուր ¹) ասոր է Տրդատ։

II, 77. Բայց Յունաց Խոստովանեալ Պրոբոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի բաժանէ զաշխարհս սահմանադրութեամբ հաստ գործելով։ Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն, զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ և զամրականսն ի վայր իջուցանէ, բայց է նախարարէ ումեմնէ՝ որոյ անուն Օտոյ կոչիւր, ի տոհմէ Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Սղկունեաց և սնուցող Խոսրովիդխտոյ՝ դստեր Խոսրովու. որջացեալ յամուրն Անի իբր ի կողոպ համբերութեան զօղեալ²)։ Իսկ Արտաշրի գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց... Եւ զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել ես յորդորէ, այլ և զհուրն Որմզդական որ ի վերայ բագնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել...³) Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ և ամենեխմբ զերկիր անուանն հատուածէ։

II, 78. Բայց Արտաշրի լուեալ էր, թէ ոմն ի նախարարացն Հայոց առեալ յարքունական խորոմբ, փախուցեալ ապրեցոյց։ Եւ քննեալ, թէ ո՛վ որ նա իցէ, եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն Մանդակունեաց, հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ... Բայց կոյս մի գեղեցկագիտակ ի բերդն Արտաւազդայ գողացեալ Տրդատայ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն Աշոցան, ի զաւակէ Գուշարայ Հայկազնոյ, փախուցեալ է կեսարացւոց քաղաքին ապրեցուցանէր, ամուսնացուցեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղագեղ կերպարանին։

Агаѳангелъ.

c. 167. Իսկ նորա վաղվաղակի յղէին անդր նախարար զոմն աւագ՝ որոյ անուն Օտոյ կոչէր...

c. 641. Եւ որ առաքեցանն յարքայէն՝ գի ածցեն զնոսա (զորդիս Գրիգորի), այսոքիկ են. առաջնոյն անուն Արտաւազդ, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց Մերծայ, և երկրորդին Տաճատ անուն՝ իշխան Աշոցոյ գաւառին. երրորդին Դատ անուն՝ Կարապետ արքային։ Արդ իբրև եկին հասին յաշխարհն Կապադովկացւոց և գտին զՎրթանէս ի Կեսարացւոց քաղաքին...

Евсевій.

Chron., ii, p. 168, подъ 2286-мъ и 2294-мъ год. Կղաւդիոս ամ Ա. և ամիս Թ։ Աւրելիանոս ամս Ե. և ամիս Զ։

Ibid., Series regum (въ началѣ ii ч., стр. 22). Կոստանդիոս ¹) սպանաւ յԱկուիղէա։

Ib. ii, p. 168. Տակիտոս ամիս Զ։ Յորոյ սպանութեանն ի Պոնտոս՝ Թագաւորեաց Փղորիանոս ամիս ԶԲ. ¹). Յետ որոյ սպանանելոյն է Տրդատ՝ ԼԱ. Խոստովանեալ Պրոբոս ամս Զ. և ամիս Դ։

---

¹) См. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 129.

²) Ср. у *Филона*, De Provid., ii. „Ոչ է պարտ... զորչոն և զլուսոյն քարշել“։

³) Источники этой части главы см. во II ч. моего изслѣд. объ „Арм. эпосѣ“, стр. 70.

ГЛАВА IX.

О Трдатѣ Великомъ.

I.

a) Подвиги Трдата въ годы безначалія въ Арменіи. b) Подвиги воцарившагося Трдата до его увѣрованія.

М. Хоренскій. II, 79, 82.

II, 79. Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ նախ ի մանկութեանն յերիվար հեծեալ ասպարիզել և կորովի ձիավարեալ և զէնս շարժեալ յաջողակարար և այլ պատերազմականս ուսանել ախորժակս. ապա ըստ Պեղոպոնեսացւոց Ողիմպիական հրամանին Հելլենացւոց է Տրդատ ըմբշամարտութեան առաւելեալ քան զԿղեոստրատոս Հռոդացի, որ զենուլ և եղն կոչեցաւ յաղթելով. դարձեալ և քան զԿերասոս Արգիացի, որ նա զերկուս եզինս Նափեայց, իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն Նափեայց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ։ Եւ ի ձիընթացս մեծի կրկիսին կառավարել կամեցեալ ի հմտութենէ հակառակորդին սատուցեալ յերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել զկառսն. ընդ որ ամենեքին զարմացան։ Եւ է պատերազմէն Պրոբոսայ ընդ Գոթս, եղև սով սաստիկ և յոչ գտանելոյ զռոճկաբաշխս յարեան զօրքն ի վերայ և սպանին զնա. նոյնպէս և ի վերայ ամենայն իշխանացն դիմեցին։ Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ, չեթող զոք մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր։ Բայց կարծեմ հանդերձ որդւովն Կոստանդնոսի Նոմբոլիանոսի Թագաւորեաց. և զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ։ Վասն որոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, Թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի, դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռովմայեցւոց

Евсевій.

Chron., i, p. 131—32. Վասն ոգոցն զնելոյ, որ են Տրդատեան հրահանգք... բայց ոմանք զբովանդակն երիս ասեն մինչև ցԻփիտոս, որ նորոգեաց զոգոնն։ Սա էր Հելլենացի և հանդերձապետ Եղադացւոց աշխարհին, կամեցաւ ցածուցանել զմարտս բաղաքաց, ի բնաւ իսկ է Պեղոպոնեսեայ առաքել տեսողս, որք ասպարիզին զցածնուլ զդրդռելոցն պատերազմաց։ Ի դիցն հրաման ինչ պայպիսիք Պեղոպոնեսացւոց. մտէք ի մեհեանն և զոհս մատուցէք...

Ib. p. 140. ՃԻ. (Ողոմպ.). Պիթագորաս Մագնէսացի ի ստադ. Կղեոստրատոս Արգիացի, որ զերկուս եզինս Նափեայց։

Ib. p. 142. ՃԽԷ (Ողոմպ.). Եւ ի մարտին Կղեոստրատոս Ռոդացի, որ զենուլ և եղն կոչեցաւ յաղթելով։

Каллисѳенъ.

c. 16. Աղեքսանդրոս... երկոտասանամեայ եղեալ... հեծանել ի ձի ուսանէր.

c. 23—24. Առ Փիլիպպոս (ցԱղեքսանդրոս)․ կամիս տեսանել ընդհանդէսն Ողոմպիայցն։ Ասէ մանուկն... կառավարել կամիմ, հայր... Եւ նորա զարմացեալ ընդ յօժարութիւնն ասէ. որդեակ, եթէ կամիս՝ երթ։

c. 26. ...Եւ զայս գիտացեալ կորովամիտն Աղեքսանդրոս, անկեալ ի վայր յերկիր որք վարէինն, նախ թոյլ տայր Աղեքսանդրոս անցանել յառաջ Նիկողայոսի...

Аг

Малала.

p. 302. Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς Πρόβος ἐπολέμησε τοῖς Γόθοις ἐν τῷ Σιρμίῳ. καὶ ἐν τῷ πολεμεῖν αὐτὸν ἐγένετο λίμος κοσμικὸς μέγας, καὶ μὴ εὑρεθέντων ἀναλωμάτων ἐστασίασεν ὁ στρατός. Καὶ ἐπελθόντες ἔσφαξαν αὐτὸν ἐν τῷ Σιρμίῳ...

М. Хоренскій.

կրկին՝ աստի և անտի Եփրատու, յորմէ ստացեալ կարող ի Ցոփնովն [вар. ի Ցիփնոն, 2 списка: ի Ցոյնս]։ Նոյնպէս և կարմիրս, որ է վերայ Կոռնակայ[1]) [вар. որ ի Կոռնակայ] չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ դարձան։ Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն, ոչ անձապարեաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զզէնն իւր և զկազմած ձիոյն, ի լող [вар. ի լիւղ] ընդ լայնատարած խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր։ Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ և Նոսեռխանոս ի Թրակէ, և փոխանորդեալ զԹագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս։

II, 82. ...Իսկ Տրդատ ի հայրապետութիւն Հայոց զԳրիգորն կացուցանէ... Եւ առաւել ևս զկեր դայեկորդին, զՄանդակունի Արտաւազդ վասն լինելոյ նորա նմա պատճառ փրկութեան եւ հայրենականացն հասելոյ փառաց. յաղագս որոյ ի ձեռն նորա տայ զզօրավարութիւն զօրացն Հայոց։ Նորին ապագաւ և զՏաճատ քեռայր նորին իշխան ի վերայ տանուտէրն Աշոցայ կարգէ։ Սա էր որ յապայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ և նա արքային՝ նախ զԳրիգորի Անակայ լինել որդի. և ապա զկնի վասն որդւոյն Գրիգորի, որպէս հմուտ եղեալ ի Կեսարացւոց քաղաքին բնակելով։

Իսկ քաջին Տրդատայ երադապէս և բազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս, իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւն։ Որ ի միում նուագի առաւել քան զԵղիանան զայն ի հնումն կանգնեաց զնիզակն յօգնական համաթիւ վիրաւորաց...[2]) Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ ի Պարսս և յԱսորեստան, անդր ևս քան զՏիզբոն յարձակի։

Евсевій.

Ib., II, p. 166, подъ 2301 г.: Կարոս հանդերձ որդւովն իւրով Կարինեաւ և Նումերիանոսիւ ամս Բ։

Ի Կարոյ վախճանելն ի Միջագետս, Նումերիանոսի առ նովաւ լինէր սպանանել ի Թրակէ և Կարինոսի նոյնպէս ի Կոռնակայ պատերազմին։

[Латинс. перев. Іеронима (Migne, XXVII, p. 657). *Carus* Narbonensis cum omni Parthorum regione vastata Chochem et Ctesiphontem nobilissimas hostium urbes cepisset, super Tigrim castra ponens, fulmine ictus *interiit*... *Carinus* proelio victus apud *Margum* (sic!) *occiditur*.][1])

Ib. подъ 2303 годомъ: Դիոկղետիանոս ամս Ի։

К.

Агаѳангелъ.

c. 157—158. Իսկ Թագաւորն (Տրդատ) ...որ այնչափ անուանի եղեալ քաջութեամբք առաւելոյր ի մարտս պատերազմացն նաև յուղիմպիադսն Յունաց հռչակաւոր երևեալ, բազում գործս արութեան և անդ ցուցեալ, և ոչ սակաւ մղեալ պատերազմունս յայնկոյս Եփրատ գետոյ ի կողմանս Տաճկաց, ուր և կարևէր խոցեալ եղանէր երիվարն ի պատերազմէն. իսկ նորա առեալ զերիվարն և զասպազէնն նորին և զիւր զառնազէն առեալ կապեալ ի թիկունս ի վերայ մկանանցն է լող անցանէր ընդ գետն Եփրատ։

c. 167. Իսկ նորա վաղվաղակի յղէին անդր նախարար զօմն աւագ՝ որոյ անուն Օտա կոչէր։ Եւ գնաց նա ի քաղաքն Արտաշատ՝ հանել զնա (զԳրիգոր) ի խոր բանդէ վիրապին։

c. 101. Մինչդեռ խորհէր Տրդատ տխուր խօսել և այլ ողոքով ընդ նմա (Գրիգորի) ...ոմն մատուցեալ ի նախարարացն սկսաւ խօսել... դա է որդի Անակայ մահապարտի, որ սպան զհայր քո Խոսրով...

c. 639. ...յայնմ ժամանակի լուան յոմանց ի տեղեկաց՝ որ գիտակ արարին զԹագաւորն վասն Ս. Գրիգորի. զի յառաջ մինչդեռ ի մանկութեան տին էր ամուսնացեալ և երկուս որդիս ստացեալ...

c. 641. Եւ որ առաքեցան յարքայէն՝ զի ածցեն զնոսա (զորդիսն Գրիգորի) այսորիկ. են առաջնոյն անուն Արիստակէս, որ ազգապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց մեծաց. և երկրորդին Տաճատ անուն՝ իշխան Աշոցայ տանուտէրն. եւ երրորդին Դատ անուն՝ կարապետ արքային։

c. 103. Իսկ Թագաւորն Տրդատ զամենայն ժամանակս իւրոյ Թագաւորութեանն աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից... զաշխարհն Ասորեստանի աւերէր եւ հարկանէր ի հարուածս անհնարինս...

М.

---

[1]) О коньектурѣ, предложенной мною по поводу происхожденія слова կոռնակ, см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 143—144.

[2]) Ср. *I кн. Паралип.*, XI, 12: „Իզրաամ... նա ձգեաց զսուրն իւր միանգամայն ի վերայ երեք հարիւր վիրաւորաց ի միում ժամանակի“։

c) О приходѣ Анака и зачатіи св. Григорія. d) О рожденіи и житіи св. Григорія и его сыновей. Краткое изложеніе изъ письма епископа Артиѳеса, написаннаго по просьбѣ отшельника Марка, жившаго въ Агротчанѣ. e) Подвигъ Трдата на войнѣ въ Ахваніи, гдѣ онъ разсѣкъ пополамъ царя басиловъ.

М. Хоренскій. II, 74, 80, 85.

II, 74. Արդ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց և նեղեալ յոյժ... Թագաւորութեան ձև և շուք խոստանայր և զհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել։ Յոր հրապուրեալ Անակայ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ, յանձն առնու սպանանել զԽոսրով։ Եւ հաւատարիմ պատճառս փախստական լինի յԱրտաշրէ. եւ զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ՝ որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան, հանեն զառեվերք սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց։ Զոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յՈւտէացւոց գաւառին, իբր զԿարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն, զունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ։ Որոց պատահեալ Անակայ ածեն զնա հրամանաւ Թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն Թադէի։ Եւ աստ ասեմ զբոյց զսքանչելի ծերոյն... Արդ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազու, պատահէ սորա տեղի օթարանին մօտ առ գիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. և անդ առեն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին։ Վասն որոյ և զնորին առաքելոյ շնորհսն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւնն է առ, զնորին ելից զհոգևոր զլրութեան պակասութիւնն։ Եւ յետ անցելոյ երկուց ամաց գալստեանն Անակայ ի Հայս, յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով. որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ. և մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք առաքելոյն սնեղծանել կամ լուսաւորել ասեմ յարգանդի

Агаѳангелъ.

c. 30. ...սկսանէր Խոսրով Թագաւորն Հայոց գունդ կազմել... ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի...

c. 35—37. Իսկ իբրև զայն ամենայն չարիս ետես Թագաւորն Պարսից (Արտաշիր) ...Նեղեալ... ազգի ազգի պարգևս խոստանայր... որ զվրէժ ուղղ հատուցումն խնդրել մարթասցէ, յերկրորդական զահ իւրոյ տէրութեանն մատուցանել խոստանայր... և երկրորդ ինձ կոչեցից... Յայնմ ժամանակի հանդերձեցաւ կազմեցաւ Պարթևն (Անակ) եղբարբն իւրով... ելեալ երթայր հաւատարիմ պատճառաւ ի կողմանս Հայոց, իբրու թէ ապստամբեալ իցէ յարքայէն Պարսից։ Եկեալ յանդիման եղև Թագաւորին Խոսրովու յՈւտի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս արքայութեան Հայոց...

c. 38—39. Իսկ իբրև եկին հասին աւուրք ձերոտ հարաւահողմն գարուն դրանցն բանալոյ... վատ խորհուրդ ի միտ արկանէր (Անակ). առնոյր զԹագաւորն մեկուսի նա եւ եղբայր իւր հարազատ... զէնս մերկացուցեալ զԹագաւորն գիթաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէին...

Зенобъ-Глакъ

(источникъ, общій съ Хоренскимъ).

c. 20. Իսկ այր ոմն անուն Անակ, ի նոյն ազգէն Արշակունեաց, խորհուրդ արարեալ առ արքայն Պարսից՝ գալ սպանանել զԽոսրով... և ի կատարել երկրորդ ամին... յանկարծակի զէնս ի վերայ յարուցեալ զԹագաւորն գիթաւալ կացուցանէր...

c. 21. Արդ մինչ է Պարսիկն դիմեալ գայր Անակ յԱրտազ գաւառ ի Հանգիստ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի՝ առ ձեռն զօրեան Գրիգորի յղութիւնն անդ լեալ, որ և զնորին հրաշափառութիւնն ելից զկարգն։ Արդ մինչ ի խաղաղութեան էր Խոսրով, այր մի որ կոչէր Բուրդար՝ ի նշանաւոր ազգէն Պարսից՝ եկեալ զկնի Անակայ և եկեալ մինչև յԱրտազ և անդ եկեալ գնաց

М. Хоренскій.	Агаѳ.	Зенобъ-Глакъ.

мօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա։

II, 80. Այր ոմն ի Պարթեւաց ոչ ի փոքունց եւ յաննշանից, որում անունն էր Բուրդար, գնացեալ անտի եւ եկեալ ի կողմանս Գամրաց, պանդխտեալ ի Կեսարիա։ Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչիւր, դուստր ազնուական մեծատան, որ Եւթաղիոս յորջորջէր, դարձեալ անդրէն գնալ յերկիրն Պարթեւաց հանդերձ կնաւ իւրով. զորս զհետ հասեալ աներոյ նորա Եւթաղեայ, համոզեալ արգելոյր։ Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն մերոյ Լուսաւորչին, ըստ պատահման դիպան սնուցիչ դայեկանն. եւ ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զքոյր իւր եւ զայրն նորա հանդերձ մանկամբն ի Կապադովկացւոց աշխարհն դառնայր։ Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք էին նորա առնել բանին¹), յաղագս որ ի մեզ փրկութեանն ճանապարհ։ Ապա թէ ոչ, որո՞ւմ յուսոյ ակն ունելոյ զմանուկ պահլուիկ ի համեմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին եւ Քրիստոսի ընծայէին հաւատով։ Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն, փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, ի դստերէ իւր Մարիամ, որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատչին։ Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրօնաւորեալ ի վանս կանանց անկեալ կրօնաւորէր, որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, որ զհետ ընթանայ միայնաւորի մի, որում անուն էր Նիկոմաքոս, եւ նա առաքէ յանապատ։ Իսկ անդրանիկն առ դայեկաց մնացեալ որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ։ Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ գնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշգրտիւ, կամ վճարողութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս եւ զքահանայութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբ վարժելով։ Բայց արդարեւ, հօր սքանչելւոյ՝ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ոչ նա խնդրեաց զորդիսն, եւ ոչ նոքա հոգան առ նա...

Зенобъ-Глакъ.

պանդխտեալ ի կողմանս Գամրաց։ Եւ եկեալ ի Կեսարիա եւ առեալ կին ի հաւատացելոց զմեծատան ուրումն դուստր՝ անուն Եւթաղէ, եւ քեռն Սոփի։ Եւ կացեալ ամ մի ի Կեսարիա, եւ դարձեալ առ զկինն իւր Բուրդարս այս եւ գնաց ի Պարսիկս։ Զորս զհետ մտեալ Եւթաղեայ, հասանէ ի գաւառին Այրարատեան, եւ բնակեալ ի Վաղարշապատ քաղաքի, դիպանէր Սոփի դայեկութեան Գրիգորի, եւ իբրեւ զդայեակ համարձակ սնուցանէր զմեր Լուսաւորիչն։ Արդ իբրեւ սպան Անակ զԽոսրով եւ դեռ յոգւոջ էր, հրաման տայր Թագաւորն զազգատոհմն Անակայ ի սուր սուսերի մաշել։ Իսկ Բուրդարս իբրեւ լուաւ զայս հրաման ի Թագաւորէն, փութացեալ եմուտ առ Ոգոհի կինն Անակայ եւ առեալ զԳրիգոր ի գրկաց նորա եւ ետ զնա ցկինն իւր Սոփի։ Իսկ զմիւս եղբայր նորա, որ կոչէր Սուրէն մանկաբարձքն փախուցին ի դուռն Պարսից, եւ անդ սնաւ առ հօրաքեռն իւրում...

c. 22. Իսկ Բուրդար առեալ զկին իւր եւ զմանուկն Գրիգոր, գնաց զկնի աներոյն իւրոյ Եւթաղեայ յաշխարհն Կապադովկացւոց. եւ տուեալ զնա ի դպրոց՝ ուսուցանէր ասորի եւ հելլենացի դպրութիւն եւ լեզու, եւ վարժեալ լինէր աստուածպաշտութեամբ։ Իբրեւ եղեւ երկոտասանամեայ, այր ոմն աստուածապաշտ, որ կոչէր Դաւիթ, ամուսնացուցանէր զնա ընդ դստերն իւրում, որ կոչէր Մարիամ։ Արդ իբրեւ եղեն նմա երկու որդիք, անուն անդրանկին Վրթանէս եւ կրտսերոյն Արիստակէս, մայրն եմուտ ի վանս կանանց եւ կրտսերն գնաց զհետ ճգնաւորի մի, որում անունն էր Նիկոմաքոս. Իսկ անդրանիկն մնաց առ դայեկին իւր եւ յետոյ ամուսնացաւ։ Եւ հայրն անցեալ գնաց առ Տրդատ՝ զհօր պարտսն հատուցանել։

¹) Ср. у *Назіанзина* (Նորայր, Քննութեան, Բ, 57): „որպէս կամք էին առնել իւրոյ բանին“։

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Зенобъ-Глакъ.

Այլ թէ եւ բազում աւուրս արարեալ ի Կեսարիայ, ոչ ինչ զորոց զմտաւն ածէր՝ առնելոց էին, անսպառին եւ անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատիւն յինքեանս ձգէին, այլ պատիւն զհետ նոցա ընթանայր...¹)

II, 85. Իսկ Թագաւորն Տրդատ ամենայն հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացւոց, պատահէ հիւսիսականաց ճակատու պատերազմի. եւ ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով։ Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալգլոր խաղային. օրինակ իմն ի դեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թափեալ ցանցոյն կայտռէին յերեսս երկրին։ Զոր տեսեալ Թագաւորին Բասլաց, մօտ հասանէ յարքայն եւ հանեալ յասպազինէն զներդեայ բեհեզապատ պարանն եւ կորովութեամբ ընկեալ յետուստ կողմանէ՝ ճարպ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն եւ յանութ յաջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել ումեք սուսերաւ. եւ ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք։ Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել զհսկայն, զլանջիւք առ երիվարին. եւ ոչ այնչափ ինչ շութափեաց դարձուցանել զերիվարն, քան թէ առեալ զհսկայն ի ներգեայն ամրապնդեալ սկային, եւ սաստկութեամբ ուժոյն զերբեաւ ցանցեալ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին եւ ընդ մէջ կտրէր զայրն եւ ընդ նմին զպարանոցն ձիոյն երիվարին։ Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զԹագաւորն իւրեանց եւ զզօրաւորն միջակտուր յանպիսի աջաւոր բազկէ լեալ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչեւ յաշխարհն Հոնաց։ Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուածս իւրոց զօրացն եհաս, եւ բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ եւ սպարապետն ամենայն Հայոց

Зенобъ-Глакъ.

c. 44—47. ...Եւ մի ոմն ի զօրացն Սիւնեաց պատանի մի ըմբռնեաց ի հիւսիսականացն եւ էած առ Թագաւորն... Իսկ Թագաւորն հիւսիսոյ [Գեդռեհոն] հրամայեաց զօրացն զառաջս ունել. վեց հազար սպառազինօք արգելուլ կամէր զԹագաւորն Տրդատ... Իսկ Թագաւորն հիւսիսոյ առեալ զզօրս իւր, գնաց ի Հաշտենից տափարակն եւ առաքեաց թուղթ առ Տրդատ՝ թէ եկ ի վաղիւն տացուք պատերազմ... Եւ իբրեւ եկին ընդդէմ իրերաց, սկսան իբրեւ զմրճաւորս քարահատաց կամ իբրեւ զուռնածս... մինն առնոյր եւ միւսն իջուցանէր։ Քանզի արքայն հիւսիսոյ մեծահասակ էր եւ կորովի իբրեւ զՏրդատ... եւ քանզի ճօպանաւոր էր՝ ամրապնդեաց եւ ձգեաց զճօպանն եւ արգել զաջ թեկն ընդ պարանոցն. եւ փութանակի դարձաւ եւ կլթեաց զճօպանն մինչ զի ոչ կարաց ընաւ շարժել զձեռն Տրդատ։ Եւ դարձեալ զկուշտ երիվարին զկնի Գեդռեհոնին, այնպէս փութացեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջի իւր տասն քայլ... Եւ ամբարձեալ զաջ ձեռն իւր ի վեր, իջուցանէր զսուսերն ի վերայ ձախոյ թիկանն Գեդռեհոնի, եւ անցուցեալ ընդ գօտին, եւ զողն երիվարին հանդերձ գլխովն բաժանեալ յերկիր ձգեաց։ Եւ այն էր

¹) Ср. у *Назіанзина* (въ „Словѣ Василію“, рукоп. вѣнск. мхит., № 217, стр. 140a): „Ոչ զօրանայր (Ս. Բարսեղ) զիշխանութիւնն եւ ոչ յափշտակէր եւ զհետ ընթանայր զպատուոյն, այլ պատիւն զկնի գայր“։

М. Хоренскій.

Արտաւազդ [1]) Մանդակունի, սակայն Տրդատ անուն ըստ հայրութեան օրինաց պատանդս առեալ դառնայ։ Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ, խաղայ յաշխարհ Պարսից, դիմեալ ի վերայ Շապհոյ՝ որդւոյ Արտաշրի՝ հօրս յիւրոցն առնելով զօրավարս. զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, փոստահացեալ վասն ի Քրիստոս հաւատոյն, և զԲագարատ [1]) ասպետ, եւ զՄանաճիհր նահապետ ազգին Ռշտունեաց [1]), և զՎահան [1]) նահապետ Ամատունեաց…

Агаѳангелъ.

Зенобъ-Глакъ.

զարմանալի, զի գլուխն եւ աջ ձեռնն և աջ ոտն ընդ միմեանս, և ողն երիվարին ընդ մէջ հերձեալ թաւալէին. Զօր իբրև ետես իշխանն Անգեղ տանն ի վերայ ածեալ սաստկութեան և ձայն տուեալ ասէր. իշխան Սիւնեաց, ի մէջ ած զգունդ այծուցդ, զի անկաւ հինն քօշն։

1) Ср. у *Фавста* (III, 4): „…Ապա …արձակեաց թագաւորն (Խոսրով) ի վերայ նոցա զՎաչէ՝ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յազգէ սպարապետութեան Հայոց…“; также (III, 7): „Ապա եկն եհաս Վաչէ՝ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց մեծաց… Եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց, որ էին՝ Բագրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիք և Վահան նահապետն Ամատունեաց տոհմին…“

f) Происхожденіе рода Мамиконеановъ.

М. Хоренскій. II, 81.

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապհոյ։ Ի սորա աւուրս եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարեւելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ խսկ զՃենաց, որ ունին զրոյց այսպիսի։ Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն Ճենբակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք Բդղոխ և Մամգուն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք։ Եւ չարախօսեալ Բդղոխայն զՄամգունայն, հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամգունն։ Զոր իմացեալ Մամգունայն, ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից։ Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չլսելն Արտաշրի, պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց։ Եւ խկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ։ Արդ՝ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգունն ի ձեռն տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով առաքէ զնա իբրև փարանդի առ գործակալս իւր որ է Հայս։ Եւ յղէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով. թէ մի՛ թուեսցի քեզ դժուար, զի է հնար քո ոչ կարացի տալ զՄամգունն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյս արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի և ի մուտս արեգական, որ հաւասար է նմա մահու. եւ արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ։ Եւ զի բան զամենայն ընակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զազգն

Ширак.

Анонимъ.

(Второй отрывокъ передъ Исторіей *Себеоса*, стр. 11—12, источникъ близкій къ Моисееву).

…Նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ զամենայն Արիս եւ զԱնարիս… թագաւորէ ինքն։ Եւ յետ նորա պայազատք նորին։ Զնոյն ձև աւրինադրէն զՄամիկոնէիցն [я читаю: պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինակի։ ԶՄամիկոնէիցն] սակս ազգաց զնեղութիւնն։ Քանզի ոչ են սորա որդիք ազգածնինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի Ճենաստանէ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց եւ մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբն ի Ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունի, եթէ ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ զորմէ ասեն, եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են։ Եւ նա ասաց ինձ. ասեն, ասէ, դուսանք և ի մերում աշխարհին յերդս իւրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս եւ գլխաւոր եղբարս հարազատս, որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի։ Որոյ յետ մահուանն առնս այսորիկ, առ զկին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն։ Եւ եղև ի նմանէ որդի, որ զկնի մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն։ Եւ նորա երկու եղբարք նորա ի մաւրէ և ոչ ի հաւրէ ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ, և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զաւրացն, առնեն ուխտ միաբանութեան։ Որոյ խորհեալ հորհուրդ չարութեան սպանանել զեղբայրն իւրեանց՝ զթագաւոր աշխարհին Ճենբակուր և առնուլ զթագաւորութիւն նորա։ Եւ զաւրաժողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղւոջ աշխարհին իւրեանց, և բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս։ Այգ լինի Ճենբակուրն. գումարէ և նա զզաւրս իւրոյ կողմանն և գնաց ի վերայ նոցա ի պատերազմ։ Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց, հարկանեն սրով սուսերի եւ սպառեն զզաւրն ապստամբական։ Փախստական լեալ Մամիկն և Կոնակն

М. Хоренскій.

ծննդոց, յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, թէ են արդարև խաղաղասէր և կենսասէր ազգ ծննդոց։— Որանչելի է աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաւք և բազմամետաքս, առատութիւն յամուրաց և հրէշից և որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան և զպոր և այլ այսպիսիք։ Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասեն գիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց և սակաւուց ազանելիք, հասարակաց նոցա է զգեստ...

Ширакаци.

Географія, (с. 616 изд. Венец. 1865). Լինի ի Ճենաց աշխարհին դարիճենիկ և հոշիրոակ և բուրճենիկ և Կասիմոն և սրիկոն։ Ունի և հրէշ և մուշկ և սիրամարգ շատ, մետաքս անբաւ, ապրիշում շատ և այնիւ. վասն որոյ և բնակիչքն արուեստաւորք կերպասագործք հարուստք ընչեղք, որոյ թագաւոր Ճենբակուր կոչի...

Анонимъ.

գնան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց։ Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանց այնոցիկ։ Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ զնոսա Ճենբակուրի յարքայէն Պարթևաց. „Զի բարձցէ ի միջոյ. ապա թէ ոչ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն, որ ի միջի մերում։" Իսկ նորա խնայեալ յարսն, ոչ ետ զնոսա ի ձեռս նորա, այլ դրէ առ նա սիրով. „Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի՛ մեռցին, այլ ետու տանել զնոսա ի հարաւարևմուտս և յեզր երկրի՝ ի տեղին յայն որ [я читаю: ուր] արեգակն ի մայրն մտանէ։ Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթևաց վարուց իւրոց տանել զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ՝ կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղխիւն իւրեանց յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր՝ արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ և եղեն ազգ մեծ ի Մամիկոնեայ և ի Կոնակայ. յայսմանէ այն է սպարապետ։ [1])

[1]) Ср. также у *Фавста* (v, 37): „Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ [ասէ Մանուէլ Մամիկոնեան ցթագաւորն Վարազդատ], որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ... դու կալար ի բազմականի և խեղդեցեր զնա։ Նա դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ ես եղեալ որդի. վասն այդորիկ ոչ ծանեար զվաստակաւորսն Արշակունեաց։ Նա մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր և ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին Ճենաց, և վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ, վասն այնր եմք գնացեալք. և վասն բարւոյ հանգստի գտանելոյ՝ եկեալ դադարեալ եմք..."

ГЛАВА X.

О Трдатѣ Великомъ.

II.

a) Трдатъ беретъ себѣ въ жены Ашхэнъ. Константинъ женится на Максиминѣ. Какъ совершается обращеніе послѣдняго.

Хоренскій. II, 83.

...Ընդ նոյն աւուրս լինին Հռոմոց և Մակեդոնացւոց թագաւորէն Դիոկղետիանոսի ի Նիկոմիդիայ, ծերացեալ նմա Կոստանդիանոսի կեսարի, որդւոյ Կոստանդեայ Քլորեայ, որ ո՛չ էր ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղինեայ պոռնկէ ծնեալ։ Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի Հարսանիսն ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի։ Եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ Կոստանդ, փոխանորդ նմա առնէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի և զնոյն որդւոյ անուն Կոստանդիանոս։ Սա յառաջ քան զթագաւորելն, մինչ դեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտին և տրտմեալ մեծաւ ննջեալ, երևեցաւ նմա ի քուն

Простр. Житіе св. Сильвестра.

стр. 708—727. ...Յայնոսիկ ապա ժամանակս՝ Կոստաս՝ հայր Մեծին Կոստանտինոսի թագաւորի գոլով տակաւին տրիբունոս և զաւրաւոր յոյժ, եկն ի Հռովմայ առ ի պատերազմ Սարմատացւոց։ Եւ յաղթել և դարձեալ անդրէն էջ ի պանդոկս ուրումն, յորում էր աղջիկ մի յոյժ գեղեցկակերպ, անուն Հեղինէ. Նմա տրփացեալ Կոստաս, ննջեաց ընդ նմա... Եւ հասեալ ի Հռովմ յաղթութեամբ թագաւորեաց։ Եւ առ իւր կին զդուստրն Մաքսիմիանոսի թագաւորի, յորմէ ունէր որդի անմիտ... և խորհուրդ արարեալ ընդ սինկղիտոսին յաղագս գտանելոյ մանուկ գեղեցկակերպ և իմաստուն, բայց որք. ածել զնա ի պաղատն զի ի ձեռն երանց իմոց զնա հանեալ որդի կոչեցից... Եւ զայս ասացեալ, ոչ գիտէր զառ ի պոռնկէն ծնեալն մանուկն ի պանդոկւոջ առ ի Հեղինեայ, և անուն մանկանն Կոստանտինոս։ (Слѣдуетъ подробный разсказъ объ отысканіи мальчика, стр. 710—713.) Իսկ թագաւորին հաւանեալ... և ի խնդութեան եղեալ, գիրկս արկ զմանկամբն Կոստանտինոսիւն, եւ ...նախաձեռնեաց զնա ի կայսերական պատիւ։ Յայնմ ժամանակի լինի մարտ պատերազմի առ Բիւզանդացիս։ Կոստանտինոս հայր պատանեակ զօրօք և առեալ նումերս ոչ սակաւս, սպառազինի հակառակ Բիւզանդացւոցն... Իսկ Բիւզանդացւոցն տեսեալ զնա պարտեալ գումարեցան դարձեալ տալ պատերազմ առ վաղիւն։ Եւ Կոստանտինոս

Крат. Житіе св. Сильв.

стр. 708—727. ...Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ Կոստաս տրիբուն գոլով և զօրավար և յաղթող ի պատերազմին Սարմատացւոց, դարձաւ բազում աւարաւ և երևելի փառօք։ Եւ եկեալ ի քաղաքն ի պանդոկի և տեսեալ աղջիկ մի գեղեցիկ, իմաստուն, կամեցաւ ննջել ընդ նմա ի գիշերին... և հասեալ ի Հռովմ թագաւորեաց բազում և երևելի փառօք։ Եւ առ իւր կին զդուստր Մաքսիմիանոսի թագաւորին, յորմէ եղև որդի անմիտ... Եւ արար խորհուրդ ընդ սինկղիտոսին, որ խորհրդական կոչի, զի գտցի մանուկ մի իմաստուն գեղեցիկ յորդեգրութեան, որպէս թէ առ ի յինէն իցէ ծնեալ... (Слѣдуетъ подробный разсказъ объ отысканіи мальчика, стр. 210—213.) Ուրախութեամբ ուրախ լինէր... և գիրկս արկեալ համբուրէր զորդին... և տեսեալ զառաջադիմութիւն պատանեկին Կոստանդիանոսի թագաւորին և սինկղտոսին նախաձեռնեն զնա ի կայսերական պատիւ...։ Եւ յետ այսր ամենայնի լինի մարտ ընդ Հռովմէացիսն և ընդ Բիւզանդացիս։ Եւ առաքէ թագաւորն Կոստանդին զորդին իւր Կոստանդիանոս ընդդէմ նոցա ի պատերազմ բազում զօրօք, և յաղթահարեցին Բիւզանդացիքն զզօրսն Կոստանդիանոսի։

Хоренскій.

խաչ աստեղեայ յերկնից պարունակեալ գրով [var. աստեղբ աստեղբ] ասէ. Այսու յաղթեա. զոր առեալ առաջի գնդին 1) և յառաջաբերեալ յաղթեաց պատերազմացն։ Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմինայ [var. Մաքսինտեայ], ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ և զբազումս վկայեալ, ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ պատեալ բոլոր մարմինն, հատուցումն պատահեցաւ վասըն յանդըգնութեանն։ Զոր ոչ կարացին բուժել արիողական կախարդքն եւ մարսիկեան բժշկքն. յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա դիւթսն Պարսից և ի հնդկաց. սակայն և այնք ոչ

Простр. Житіе св. Сильвестра.

կայսր էր դրոշմեալ և յոյժ վրդովեալ։ Տեսանէ ապա ի գիշերին յայնմ, յորում ննջէր, տեսիլ ահներեակի յերկնից. խաչ վսեմական եւ գերապայծառ ունելով վերնագիր *յաղթեցոյ* այսու յաղթեա։ Իսկ նորա յարուցեալ և յիշեալ զտեսլեանն, ի խնդութեան եղեալ, կոչէ զքուրմսըն հեթանոսաց և հարցանէ զնոսա. թէ որո՞յ Աստուծոյ է նշանս այս։ Եւ նոքա ասեն. նշանս այս ոչ է որոց ի վերայ երկրի աստուածոց, այլ որ յերկինս գոյ Աստուած. քանզի խաչեալն մեծ քան զբոլորս է, զորս մեք պաշտեմք... Հաւանեալ ապա կայսրն Կոստանդինոս առ ի քրմացն հեթանոսաց... Հրամայեաց առնել զաւրինակ խաչին որ դունակ երևեցաւ նմա հանդերձ որ ի նմա* աստեղականն վերնագրութեամբ և տանել առաջի նորա։ Եւ երրորդ անգամ ճակատեալ պատերազմաւ յաղթեաց, ի Բիւզանդացւոյն առեալ զամենայն տեղիս նոցա...: Եւ արարեալ Դիոկղետիանոսի թագաւորի անզխման, կոչէ ի միասին գումարեալ զսինկղիտոսն... ասելով. Արք սինկղիտոսիս, պարտ է համարձակութեամբ առաջի ձեր ասել վասն Կոստանդիանոսի կայսեր, որդւոյն Կոստայ Քլորոսին Հռոմայեցւոց զի... զաւրաւոր յաղթող և մարտիկ... Կամիմ աչա զնա փեսայացուցանել ի դուստր իմ Մաքսիմինայ... Եղեն ապա հարսանիք Կոստանդիանոսի և Մաքսիմինայ զաւարթապէս և գերապայծառաբար... Յայնժամ եհաս զրոյց առ Կոստանտինոս վասն վախճանին Կոստայ հաւր իւրոյ ի Հռոմ և երթեալ յաջորդեաց զթագաւորութիւն նորա։ Իսկ կին նորա վրդովեաց զնա հակառակ քրիստոնէից... Ուստի Ս. Սիղբեստրոսի բացորոշեալ ի քաղաքէն՝ յաասցեալ Սերապտինոսին լերինն... Իսկ Կոստանդինոս թագաւոր զՄաքսիմինայ Դիոկղետիանոսի դուստր ունելով կին, զբազումս ի

Крат. Житіе св. Сильв.

Եւ յոյժ տրտմեալ և տարակուսեալ հոգայր, թէ զի՞նչ արասցէ առ վաղիւ ի պատերազմին։ Եւ տրտմեալ ննջէր, և տեսանէ ի տեսեալն գիշերին վերնագիր աստղանշան [var. աստեղանշան] խաչի, և բան զի ասէր յումեմնէ. Զայս նշանս արարեալ առաջի, յաղթես պատերազմիդ և այլ մարտից։ Եւ ի խնդութենէն զարթեաւ և կոչեաց անդէն վաղվաղակի զքուրմսն հեթանոսաց և պատմեաց նոցա զտեսիլն և ասէ ցնոսա. որո՞յ Աստուծոյ է նշանս այս... Եւ ասեն, ոչ է նշանս այս մեր աստուածոցն, այլ խաչելոյն Քրիստոսի... Եւ հաւատաց կայսրն Կոստանդիանոս և հրամայեաց առնել զօրինակ խաչին, որպէս ցուցաւ նմա ի տեսլեանն։ Եւ եդև ի վաղիւն պատերազմ սաստիկ, և հրամայեաց զնշան խաչին կայսրն Կոստանդիանոս առաջի իւր և զօրացն մտանել ի մարտն։ Եւ իբրև խմբեցաւ մարտն, պարտեցաւ Մաքսիմիանոս և զօրք իւր Բիւզանդացիք... և առ աւար բազում և զաշխարհն յինքն գրաւեաց...: Եւ տեսեալ Դիոկղետիանոսի ամպարշտի զյաղթող նահատակութիւն Կոստանդիանոսի կայսեր, խորհուրդ արարեալ ընդ սինկղիտոսին, փեսայացուցանել զդուստր իւր Մաքսիմիանէ... յարդարէին զհարսանիսն ըստ օրինի թագաւորաց գերապայծառ և առատաբար. և բազում փառօք մեծարեաց զորդեգրեալն իւր և զթագաւորութիւնն և զամենայն ինչս նմա խոստացաւ տալ...: Ապա հասանէր համբաւ մահու Կոստանդեայ հօր Կոստանդիանոսի կայսեր։ Եւ առեալ զկին եւ զօրս իւր գնացեալ եկն ի Հռոմ եւ թագաւորեաց փոխանակ հօրն իւրոյ ի Հռոմ...: Բայց հրապուրեալ ի կնոջէն իւրոյ [var. իւրմէ] Մաքսիմիանէա ի դստերէն Դիոկղետիանոսի և արար

1) Ср. также у *Малалы* (p. 316—317): „...ἐποίησε σίγνον σταυροῦ ὡς εἶδεν ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ προηγεῖτο αὐτοῦ... ἐνίκησε τὸν πόλεμον κατὰ κράτος".

Хоренскій.

հասին ինչ յօգուտ։ Զոր և քուրմք ոմանք ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութեան տղայոց զենուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ լուանալ և ողջանալ. որոյ լուեալ զլալիւն մանկանցն հանդերձ մարցն կականմամբք, գթացեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն։ Յաղագս որոյ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն Առաքելոցն առեալ հրաման առնել լուացման կենսատու աւազանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ որ ի նմանէ թագուցեալ էր ի Սորակտոն [var. Սերապտոն и Սերապիտոն] լեառնն. յորմէ եւ աշակերտեալ հաւատաց, զբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս։

Простр. Житіе св. Сильвестра.

քրիստոնէից սատակէր, և ինքն ապա եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյ վիրաւորեցաւ. ուստի անտի ասացեալ Արիողեանն կախարդք և Մարսիկեանն բժիշկք. և ոչ միայն նոքա, այլ եւ որք ի Պարսից ածեալք եւ փորձք բժշկական գոլով արհեստից, ոչ կարացին աւգնել նմա։ Երևեցան ապա ոմանք առ ի քրմաց տաճարին ասելով. պարտ է աւազան լինել ի տաճարին եւ լնուլ զնա արեամբ անապական մանկանց, յորում ջերմ գոլով և ծխելով լուանալ զնա, և այնպէս կարել մաքրութեան հանդիպել։ Եւ աչա առաքեալ զոմանս ընդ բոլոր գաւառս, բազմութիւն մանկանց ածին. և ի սահմանեալ աւուր երթեալք ի թագաւորէն ի տաճարն էին պատրաստեալք, որք կամէին զմանկտին զենուլ։ Պատահեցան և մարք մանկանցն, սգով մեծաւ գոչելով արտասուաւք, հերարձակ մերկացեալ գլխով, եւ լցեալ կականագոչ ողբովք, որպէս զի զամենայն զաւդս ողբերգականն ձայնիւ լնուլ... Հարցանելով ապա թագաւորին, թէ զի՞նչ այն իցէ, ուսանէր թէ մարք մանկանցն, զոր հրամայեալ զենուլ, են յաղագս ընբեանց մանկանց։ Եւ պարտեալ թագաւորն նանրութեամբ զազրալի գործոց, սկսաւ արտասուել և մեծաւ ձայնիւ ասել... Նախամեծարել պատուեմ քան զիմ առողջութիւն՝ զանապական տղայոցն փրկութիւն... Եւ ի նմին գիշերի տեսիլ տեսանէ թագաւորն, յորում երևեցան նմա սուրբ առաքեալքն Քրիստոսի Պետրոս և Պաւղոս ասելով. մեք եմք Պետրոս և Պաւղոս առաքեալքն առ ի յԱստուծոյ տալ քեզ փրկութիւն խորհրդակցութեամբ, զի առաքեսցես առ Սեղբեստրոս եպիսկոպոս որ առ ի բոյոյ հալածանաց երկուցեալ ի յայրի, որ է ի լերինն Սերապտինոս թագուցեալ, զնա հանդերձ պատուով արասցես առ քեզ գալ։ Նթէ խրատու նորա անսասցես, ցուցանել քեզ կարասցէ աւազան բարեպաշտութեան, յորում լուացեալ զաղտ վիրացն բազմամքրեսցես, և ողջ եղեալ կենացն արժանասցիս...:

Крат. Житіе св. Сильв.

հալածանս եկեղեցւոյ Կոստանդիանոս ի ձեռն կնոջ իւրոյ պատրեալ և բազումք եղեն վկայք և խոստովանողք, արհամարհելով զչար տանջանս և զմահս... Վասն որոյ... Սեղբեստրոս հայրապետն առնու զուխտ եկեղեցւոյն և խոյս տայր յանապատ տեղի ի Սերապիոն լեառնն... Յայնժամ եղեփանդական բորոտութիւն զբոլոր մարմին թագաւորին Կոստանդիանոսի պատեաց, որպէս ի խրատ նմա առ ի յԱստուծոյ լինել. վասն որոյ արիոզեան կախարդքն և մարսիկեան բժիշկք ոչ կարացին օգնել, oն անդր, և ոչ Պարսից և Հայոց։ Եւ նա տարակուսեալ տրտմէր։ Ըղձանային քուրմք ի դիւաց հրապուրանաց յոլովից տղայոց զենուլ յաւազանս մեհենից և լուանալ ջերմ արեամբ զանձն և այնպէս առողջանալ ասէին։ Եւ անդէն վաղվաղակի առաքեցան զինուորք թագաւորին ընդ աշխարհն ամենայն, ժողովել մանկունս անմեղս անջատեալս ի ծնողացն ի տաճար մեհենիցն առ ի զենուլ յաւազանն։ Եւ մարքն զկնի մանկանցն եկեալ լային և աշխարէին զմահ մանկանցն։ Եւ լուեալ թագաւորն զձայն կոծոյ և աշխարանաց ասէ ցմերձակայսն. զի՞նչ է այս զոր լսեմս. և ասեն. մարք տղայոցն որ առ ի զենումն ժողովեցան մայրենի գթով աղէխարշեալք... Եւ զղջացաւ թագաւորն և ելաց դառնապէս և ասէ. քաւ լիցի ինձ խողխողել զմանկունս անմեղս որոշեալս ի ծնողացն ի մահ, թէպէտ և ի մահ ձգէ զիս ախտ բորոտութեանս և անբժշկելի մնամ...: Եւ յայնմ գիշերի տեսանէ թագաւորն Կոստանդիանոս ի տեսլեանն զառաքեալսն Տեառն զՊետրոս և զՊօղոս, որք ասէին ցնա. առաքեալք յԱստուծոյ ողորմութիւն բարոզել և բժշկութիւն մարմնոյ ախտից... Եւ արդ առաքեա կոչեա զՍեղբեստրոս, զտեսուչն Հռոմայ զառ ի քէն հալածեալն, որ կայ ի լերինն Սերապիոն յայրի անդ, որ եկեալ խօսեսցի բանս ընդ քեզ փրկութեան, և լուասցէ ի հոգևոր աւազանին զհնութիւն մեղաց քոց և զբորոտութիւնդ քո մաքրեսցէ ի քէն և կեանս և առողջութիւն քեզ տացէ...:

b) Блаженная Нунэ, виновница спасенія иверійцевъ.

М. Хоренскій. II, 86.

Յաղագս Նունէի երանելւոյ, եթէ ո՛րպէս եղև պատճառ փրկութեան Վրաց։ Կին ոմն անուն Նունէ [var. Նունի], յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանցն ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծխիթայ, ի նոցա թագաւորանիստ քաղաքն, յոյժ ի Տեառնէ ստացեալ շնորհս բժշկութեան, որով և զբազում ախտաժէտս բժշկեալ, և գլխովին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց։ Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որո՛վ զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս, ուսաւ զքարոզութիւն աւետարանին Քրիստոսի. և ախորժելով լուեալ պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գովեստիւ։ Եւ խոկոյն եհաս ի նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն և ի նախարարսն և զընկերացն երանելւոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ, զրուցեաց երանելւոյն Նունեայ, որով և ստուգագոյն ևս տեղեկացաւ զամենայն ուղղիւ։ Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ելանել Միհրանայ յորս. մոլորեցաւ ի գժուարս լերանց խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելեօք, ըստ այնմ թէ կոչէ զմէգ բարբառով, և դարձեալ՝ թէ զտիւ ի գիշեր մթացուցանէ։ Այսպիսի խաւարեալ ըմբռնեալ Միհրան, որ եղև նմա առիթ մշտնջե-

Сократъ (М.)

стр. 61—67. [Կոչումն Վրաց ի հաւատս Քրիստոսի ըստ նախախնամութեանն Աստուծոյ ի ձեռն կնոջն Նունեայ ընկերաց սրբուհւոյն Հռիփսիմէի և կանանցն զխաչին]։ Ընդ նոյն ժամանակս և Վրաց լինի կոչումն ընծայութեան հաւատոյ ըստ նախախնամութեան։ Կին ոմն լի պարկեշտութեամբ զաստուածային վարս ստացեալ ունէր, հալածեալ [վասն Քրիստոսի] գայ ի Վիրս [ի թագաւորանիստ նախագահն, ուր էր թագաւորն Վրաց]։ Այս ոչ այն Վիրք են, որք ի Սպանիայն, այլ ի կողմն Հիւսիսոյ մերձ ի Պոնտոս։ Եւ կինն ի մէջ բարբարոսաց բնակէր լի պարկեշտութեամբ ճգնաւորեալ պահօք և աղօթիւք, [պաշտէր զԱստուածն երկնի և երկրի] և զարմացուցանէր զբարբարոսն։ Ապա լինէր մանկան տղայոյ թագաւորին հիւանդանալ. կինն հրամայէր դայեկին շրջեցուցանել զմանուկն ընդ կանայսն թէ գտցի՝ դեղ ինչ. և ոչինչ գտեալ. գայ առ հալածեալ [սուրբ] կինն։ Իսկ նորա զմանուկն ի գիրկս իւր եդեալ առաջի բազմութեան ի հանդերձս մազեղէնս զոր ունէր. [և ամբարձ զաչսն յերկինս] և պարզ նոցա բարբառովն ասէ. Քրիստոս [Աստուած], որ զբազումս բժշկեցեր, բժշկեա զմանուկս զայս [յանուն քո, զի ծանիցեն սոքա թէ դու ես Աստուած։ Եւ կնքեաց նշանաւ խաչին զմանուկն] և խոկոյն առողջ եղև. [և ետ անդէն ի դայեակն և տարաւ առ մայր իւր և պատմեաց որ ինչ եղև։ Եւ զարմացաւ]

Сократъ (Б.)

стр. 61—67. Բայց ի դէպ է արդէն ասել՝ թէ ո՛րպէս Վիրք ընդ նոյն ժամանակաւն քրիստոնէացան։ Կին ոմն վարս պարկեշտս և զգաստս ունելով, աստուածային նախախնամութեամբ ի Վրաց գերեալ լինէր։ Իսկ Վրացիքս այս բնակեն յԵւքսինոս Պոնտոս. բայց գաղթ են յայն Վրացեացն, որք ի Սպանիայն։ Իսկ գերեալն կին ի միջի բարբարոսացն կալով, իմաստասիրէր։ Քանզի էր հանդերձ բազում ճգնութեամբ՝ պարկեշտիւ և պահովք խորագունիւք և անձանձիր կայր յաղօթս. իսկ զայս սքանչելիս տեսանելով բարբարոսացն ի գործողէն, սքանչանային։ Ապա պատահէր նոցա թագաւորական մանկան միոյ տղայոյ ի հիւանդութիւն անկանել։ Եւ սովորութեամբ իւիք ի գաւառին առ այլ կանայսն կին թագաւորին զմանուկն առ ի բժշկութիւն առաքէր, եթէ ուրեք ինչ դեղ առ ախտն ի փորձականութենէ մատուցանել մանկանն։ Իսկ իբրև շրջեցուցեալ լինէր մանուկն ի դանեկէն իւրմէ և ոչ և ի միոյ ումեքէ կանանցն բժշկութեան հանդիպէր. յետոյ ապա ածին և առ կինն գերեալ։ Իսկ նա առաջի բազում կանանց վայելչարար զդեղն մատուցանէ. զի և ոչ գիտէր ինչ. այլ ընդալեալ ապա զմանուկն և ի մազեղէն իւրում անկողնին եդեալ՝ ասէր պարզաբար. Քրիստոս, ասէ, որ զբազումս բժշկեաց և զայս մանուկս բժշկեսցէ։ Եւ աղաւթել այսու բանիւ և կարդացեալ զԱստուած, առ ժամայն մանուկն առողջանայր. և կեայր յայնմանէ բարւոք։ Իսկ հռչակ աստուստ կանանց բար-

М. Хоренскій.

նաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ, յիշեաց զոր լուաւ վասն Տրդատայ, եթէ կամեցաւ ճանապարհորդել յորս, հասին նմա հարուածք ի Տեառնէ.[1] զոր համարեցաւ՝ թէ և նմա այնպիսի ինչ դիպելոց է։ Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք լուսաւորիլ օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ, կատարեաց զասացեալսն։

Իսկ երանելւոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս, յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն աւետարանին։ Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, և կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև զոր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա։ Եւ խոկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն՝ գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երևէր. իսկ եթէ որ զոհել կամէր, անցեալ ընդ

Сократъ (М.)

և ել հռչակ զնմանէ ընդ ամենայն երկիրն [Վրաց]։ Յետ ոչ բազում ինչ աւուրց հիւանդացաւ և կին թագաւորին և կոչեաց զ[սուրբ] կինն. և նա ոչ կամեցաւ երթալ յապարանս թագաւորին. այլ ածել զնա յիւր [տառապալապետ տնիկն]։ Եւ իբրև ածին յարուցեալ կայր յաղօթս առ Տէր, և զնոյն բանս ասաց. և կնքեալ նշանաւ խաչին. և խոկոյն ողջացեալ յարեաւ գնաց [և պատմեաց թագաւորին զեղեալսն]. և առաքէ թագաւորն պարգևս բազումս շնորհակալից կնոջն։ Իսկ նա անդէն դարձուցանէր զպարգևսն։ Ասէ, [իմ պարգևատու է Քրիստոս Աստուած, զոր պաշտեմն, որ լնու զպէտս իմ, որպէս կամի]։ Իսկ թագաւորն սքանչացեալ շտեմարանեալ զայս ի միտս իւր ոչ մոռանայր։ Յետ աւուրց ինչ ելանէ յորս թագաւորն։ Պատահէ նմա այս ինչ. ունէր միգային խաւար, ուր էր որսն, զլերինս և զդաշտս, զի անապատ էր և անտեսանելի էր ճանապարհն. և յանհնարութեան եղեալ կարդայր զաստուածս իւր և ոչինչ օգտէր։ Դարձեալ մտախորհ եղեալ կոչել զԱստուած յօգնութիւն, զոր հալածական կինն պաշտէր. և եթէ նովաւ լինի ելք խաւարիս, պաշտեսցից զնա։ [Եւ ասէ. օգնեա ինձ Աստուած կնոջն, որ վասն քո հալածեալն է]։ Եւ անդէն վաղվաղակի լուծանէր խաւարն և գնայր զճանա-

Сократъ (Б.)

բարոսաց և կնոջ թագաւորին ընթանայր և յայտնագոյն լինէր գերեալն։ Յետ բազում ինչ իրի և կին թագաւորին անկեալ դնէր ի հիւանդութիւն ինչ. և զկինն գերեալ կոչէր. իսկ նորա հրաժարեցելոյ ոչ ելանել ի չափաւորեալ իւր սովորութենէն, այլ ածեալ զնա և առնէր նմա, զոր արար ի վերայ մանգանն յառաջագոյն. և նոյն ժամայն ախտացեալն բժշկէր և գոհանայր զկնոջէն։ Իսկ նա ասէր. ոչ իմ գործս, այլ Յիսուսի Քրիստոսի՝ զաշխարհս արարողի։ Զսա կարդալով յարդարէր ճշմարտիւ զԱստուած ճանաչել։ Իսկ սքանչացեալ թագաւորն Վրաց վասն զառ ի հիւանդութենէն առողջութիւն վաղվաղակի փոփոխութեամբ. և հարցեալ թէ ո՞վ է որ բժշկեացն. պարգևս գերելոյն թագաւորն առաքէր։ Իսկ նա ասէր, ո՛չ հայել ի մեծութիւնն. քանզի ունէր մեծութիւն զաստուածպաշտութիւնն և մեծամեծս ընդունել պարգևս, զի ծանուցէ զԱստուած զառ ի նմանէ ծանուցեալն։ Զայս ասելով նորա զպարգևս անդրէն առաքէր։ Իսկ թագաւորն զբանսն շտեմարանէր։ Իսկ յետ աւուրց բազմաց ելանել նորա յորս պատահէ այսպիսի ինչ. զկատարսն ամենայն և զդաշտսն, ուրանաւր որսն, ունէր միգային խաւար բազում. քանզի անապատ էր որսն և անանցանելի ճանապարհն և յանհնարութեամբ բազմի եղեալ, կարդայր առ Աստուածն, զոր պաշտէրն, և որպէս ոչինչ լինել առաւել, յետոյ

---

[1] Срв. у *Агаѳангела* (с. 164): „ապա յետ այսորիկ ժամ տուեալ որսոյ… անդէն վաղվաղակի պատուհաս ի Տեառնէ ի վերայ հասանէր“:

М. Хоренскій.

դեռն առաջի մեհենիցն լռեր։

Բայց ի վերայ նոցա յորեան նախարարք քաղաքին, եթէ զի՞վ արդեօք փոխանակ կռոցն երկրպագեմք. ուսան՝ եթէ Նշանի խաչին Քրիստոսի, զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելուչ բլրոյն յարեւելից կողմանէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն գետով։ Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր։ Բայց յորժամ ելեալ ի բլուրն, տեսին փայտ կոփեալ՝ ոչ ծաղկազարդ ինչ գործ, յոլովք քան զակաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեաւ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա. և թողեալ ի բաց գնացին։ Իսկ բարերարին Աստուծոյ նայեցեալ ի գայթագղութիւն նոցա, առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ, և լցաւ լեառնն բուրմամբ անուշահոտութեամբ. եւ ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև քաղցր յոյժ և ծագեաց լոյս տպաւորութեամբ խաչի ըստ ձեւոյ և չափոյ փայտեղինին, եւ կալով ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ, երկրպագեցին նմա։ Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին ի նմանէ։

Իսկ երանելին Նունէ ել գնաց աշակերտել զայլ ևս գաւառսն Վրաց

Сократъ (М.)

պարհն ի տուն իւր ուրախութեամբ եւ օրհնէր զԱստուած։ Եւ եկեալ պատմեաց կնոջն իւր [եւ նախարարացն] զեղեալ իրսն։ Եւ սքանչանային։ Եւ աղաչեալ զկինն կոչեաց ի տուն իւր խօսեցաւ ընդ նմա, թէ ո՞վ է Աստուածն զոր պաշտես [սքանչելեօք]։ Իսկ նա [սկսեալ ի գրոց՝ աւետարանեաց նմա զՔրիստոս Աստուած փրկիչ աշխարհի] առաջի ամենայն բազմութեան. և հաւատային ասացելոցն ի նմանէ։ [Բազում եւ այլ նշանս եցոյց Տէր ի ձեռն սուրբ և պարկեշտ կնոջն]։ Եւ լինէր այնուհետև թագաւորն արանցն քարոզ, եւ կինն կանանցն ի նմանէ վարդապետեալք, [որ ի փառս Աստուծոյ]։

Եւ հրամայէր ուրեմն խնդրել [զնշան խաչին Քրիստոսի. եւ զի ոչ էր գործ ծաղկազարդ, արհամարհեալ լինէր ի բազմաց. իսկ սուրբ կինն կայր յաղօթս զգիշերն ամենայն և ի վաղիւն լուսաւորեալ լինէր նշան խաչին, որ հիացոյց զհեռաւորս եւ զմերձաւորս եւ հաստատեաց ի հաւատս]։ Յայնժամ հրամայէ շինել տուն աղօթից. և ոչ յապաղեն առնել զասացեալսն։ Եւ գործաւորքն ոչ կարէին կանգնել զսիւնս աղօթիցն մեքենայիւք իրիք, և բազմութեան հանդերձ թագաւորաւն, թէպէտ և բազում մրցեցան եւ ոչ կարացին կանգնել։ Իսկ սուրբ կինն կացեալ ի տեղւոջն կայր յաղօթս. և խկոյն սիւնքն կանկնեցան ի վերայ խարսխացն առանց մարդոյ եւ մեքենայից։ Աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն զարմա-

Сократъ (Б.)

ապա մտախորհ լինէր. զԱստուած գերեցելոյն առնու և զսա կարգա աւգնական. և ի յաղաւթելն ի միգէն խաւարն լուծանի։ Եւ սքանչանալով ընդ եղեալն ուրախութեամբ ի տուն իւր երթայր. և զպատահումն պատմէր կնոջն իւրում։ Եւ զգերեալն կոչեալ հարցանէ, թէ ո՞վ է Աստուածն, զոր պաշտես. Իսկ նորա յանդիման եկեալ քարոզ Քրիստոսի զԹագաւորն Վրաց արար։ Քանզի հաւատացեալ ի Քրիստոս ի ձեռն բարեպաշտ կնոջն. այլ և զօրս ըստ որսոյն պատմելս յորդորէր զնոսա զԱստուած գերեցելոյն պաշտել։ Եւ լինէր այնուհետև իւրաքանչիւր ոք քարոզ Աստուծոյն բանի, Թագաւորն արանցն, իսկ կինն կանանցն. ուսեալ ի կնոջէն և զձեւս եկեղեցեացն Հռոմոց, տուն աղաւթարանի հրամայեաց շինել. և նոյն ժամայն ի շինումն պատրաստէր։ Եւ տունն կանգնեալ լինէր. և իբրև զսիւնսն կանգնէին համբարձեալ լինէին տնտեսութեամբ ինչ առ հաւատն զընակեալսն բարշէր նախախնամութիւնն։ Քանզի մինն ի սեանցն անշարժ մնայր. եւ ոչ մի ինչ գտանէր մեքենա կարել շարժել զնա. այլ և փոկքն կլորեալ լինէին եւ մեքենայքն անկեալ. ապա անյոյս եղեալ գործողացն գնացին։ Եւ յայնժամ ցուցանի հաւատ գերեցելոյն. քանզի գիտացեալ հասանէ ի տեղին եւ զգիշերն ամենայն յաղաւթս պարապեալ։ Նախախնամութեամբն Աստուծոյ կանգնի սիւնն եւ բարձրագոյն զխարիսխն յաւդսըն հաստատէր, ոչ իրիք ի ծայրն հպեցելոյ։ Իսկ ի տուընջեանն կայր Թագաւորն ի վերայ շինածին հող տանելով, եւ տեսեալ զսիւնն ի յիւրմէ

М. Хоренскій.

յանապակ լեռնէն, շրջելով անապատաբար [1]) և առանց աւելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և [2]) որ է ասել, կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ ի խաչ ելեալ ի կենցաղական հանգստեան առնելով [3]) բանիւ վկայ բանին Աստուծոյ և յօժարութեամբն իւրով՝ որպէս արեամբ պսակեալ։ Զոր համարձակիմք ասել Առաքելոցն եղեալ, քարոզեալ ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև յսահմանս Մասքթաց [4]), որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս։

Сократъ (М.)

րիտ զԱստուած կնոջն խոստովանեալ և մեծ գոլ զհաւատ թագաւորին եւ տիկնոջն։ [Եւ մեծանայր անուն Տեառն]։ Աստուստ լինի դաշնաւորութիւն Վրաց առ Կոստանդիանոս, որպէս զի առաքեսցէ նոցա եպիսկոպոս և քահանայս, [որ զկարգ եկեղեցւոյ ի նոսա հաստատեսցեն. ըստ առաջնորդութեան կնոջն քարոզութեան, որում անուն էր Նունէ յընկերաց սրբոյն Հռիփսիմեա, որ ի Հայս կատարեցան։ Թողում ասել, որ յաղագս նորա է պատմութիւն եւ հաւատալն Հայոց մեծամեծ սքանչելեօք ի ձեռն Գրիգորի Պարթեւի Խոստովանողի, որ ստոյգ ցուցանէ նորին գիրք։ Եւ այս ամենայն լինէր ի նոյն ամս]։[5])

Сократъ (Б).

կախեալ զարմանայր ի վերայ եղելոյն. սքանչանային և որք առընթերն կային. քանզի յետ սակաւ ինչ ի յաչս նոցա ընքեամբ շարժմամբ իջեալ սիւնն հաստատէր։ Գոչումն բազում աստուստ հետևեցաւ մարդկանն, ճշմարիտ զհաւատ թագաւորին վերակոչեցելոյ եւ աւրհնելով զԱստուած գերեցելոյն։ Ապա հաւատացեալք յաւժարութեամբ բազմաւ նաև զայլ սիւնսն կանկնէին եւ ոչ ի յերկարս ինչ նոցա գործն կատարէր։ Եւ բարէխաւսութիւն աստուստ առ թագաւորն Կոստանդին լինէր. աղաչելով դաշնաւորք անտի յառաջ հռոմայեցւոցն լինել և առնուլ եպիսկոպոս քահանայական վիճակ, քան ի ստուգապէս հաւատալ ասեն Քրիստոսի։ Զայս ասէ Ռուփին ի Բակրոյ լսեալ որ յառաջ էր թագաւոր Վրաց, իսկ յետոյ եկեալ ի Հռովմ կարգապետ որոց ի Պաղեստին զաւրացն եղեալ և յետ այսորիկ զաւրավարացն որ ընդդէմ Մաքսիմոսի բռնակալի պատերազմն Թէոդոսի թագաւորի համաչանաւղ լինէր։ Այսու պատճառով ի ժամանակն Կոստանդնի եւ Վիրք ի քրիստոնէութիւն եկն։

---

[1]) Ср. у *Назіанзина*, „Առ որս“, Акад. слов. подъ тѣмъ же словомъ.

[2]) Ср. у *Кирилла Іерусалимскаго* (Акад. слов. *п. с.* օտարանալ).

[3]) Ср. у *Назіанзина* (Норайръ, „Քննասէր“, II, 60).

[4]) Ср. приведенное у *Агаѳангела* примѣнительно къ апостольской дѣятельности Григорія Просвѣтителя: „Եւ այսպէս... ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչև... առ Կղարջօք, մինչև յսահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց մինչև ի սահմանս Կասբից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց...“

[5]) Въ прямыхъ скобахъ [ ] помѣщены собственныя *дополненія* автора вольнаго перевода *Сократа* (Փոքր Սոկրատ), которыхъ нѣтъ ни въ оригиналѣ *Ц. И.*, ни въ ея полномъ армянскомъ переводѣ (Մեծ Սոկրատ). Хоренскій пользовался вольнымъ переводомъ Сократа.

c) Пораженіе Шапуха... Трдатъ занимаетъ Экбатанъ. Явленіе спасительнаго древа.
d) Ликиній заключенъ въ оковы. Перенесеніе царскаго двора изъ Рима. Основаніе Константинополя.

М. Хоренскій. II, 87, 88.

II, 87. ...Բայց Տրդատայ հաստատեալ իւր զկեթնապարսպեան Եկբատան, երկրորդ [1]) եւ վերակացուս յինքենէ թողեալ, դառնայ ի Հայս ընդ իւր ածելով զԿամսար ամենայնիւքն։ Քանզի Շապուհ տեղեկացեալ զԿոստանդիանոսի զյաղթութիւն խնդրէր զհաշտութիւն և հաստատել խաղաղութեան միջնորդենաւոր. զոր արարեալ սորին Կոստանդիանոսի, յետ այնորիկ առաքէ զՀեղինէ զմայրն իւր յԵրուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին, զոր և եգիտ իսկ զփրկական փայտն, հանդերձ հինգ բեւեռօքն։

II, 88. Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկիանոս մեծութեամբ յոյժ, և ետ նմա կնութեան զքոյր իւր [2]) ոչ համամայր, ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական [вар. կեսարական] զարդարեաց զնա. և յերկրորդական համարեալ պատուով [2]), արքայ ամենայն արևելից կացոյց։ Բայց զոր աստուածային բանն առ Եբրայեցւոցն անհնարին համարեալ չարութեանն փոփոխումն, նոյն և աստանօր պատահի. ընդէր անկարելի է զխայտուցսն փոխել [3]) և Եթով-

Евсевій.

Eusebii Caesariensis opera, recognovit *G. Dindorfius,* Lipsiae, 1871, vol. IV, pp. 482—485.

H. E., x, 8. „...ὅς (ὁ Λικίννιος) εὖ φερουμένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, βασιλέως τε μεγάλου Κωνσταντίνου δευτερείων τιμῆς, ἐπιγαμβρίας τε καὶ συγγενείας τῆς ἀνωτάτω ἠξιωμένος... ὁ μὲν γὰρ αὐτῷ οἷα πανάγαθος βασιλεὺς (Κωνσταντῖνος), εὐνοίας παρέχων ἀληθοῦς σύμβολα, συγγενείας τῆς πρὸς αὐτὸν οὐκ ἐφθόνησε, γάμων τε λαμπρῶν ἀδελφῆς μετουσίαν οὐκ ἀπηρνήσατο... ὁ (Λικίννιος) δ'ἔμπαλιν τούτοις τἀναντία διεπράττετο, παντοίας ὁσημέραι κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος, πάντας τε ἐπινοῶν ἐπιβουλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψοιτο. τὰ μὲν οὖν πρῶτα πειρώμενος τὴν συσκευὴν ἐπικρύπτειν, φίλος εἶναι προσεποιεῖτο, δόλῳ τε καὶ ἀπάτῃ πλεισ-

Жит. св. Вас.

Малала.

p. 317. Καὶ ἐπεστράτευσε κατὰ Περσῶν καὶ ἐνίκησε πάκτα εἰρήνης μετὰ Σαραβάρου [читай: Σαπώρου], βασιλέως περσῶν, τοῦ Πέρσου αἰτήσαντος εἰρήνην ἔχειν μετὰ Ῥωμαίων.

p. 319. Ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἔπεμψε τὴν ἑαυτοῦ μητέρα τὴν Ἑλένην εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τιμίου σταυροῦ· ἥτις καὶ εὑροῦσα ἀνήγαγε τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν μετὰ τῶν πέντε ἥλων.

---

[1]) О чтеніи этого мѣста см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 171.

[2]) О Ликиніи и его отношеніяхъ къ Константину, по всей вѣроятности, заимствовано изъ *Ц. И.* Евсевія (x, 8), хорошо извѣстной Хоренскому. Къ сожалѣнію, въ сохранившихся спискахъ древняго армянскаго перевода этой Исторіи недостаетъ нѣсколькихъ главъ изъ X книги, въ томъ числѣ и глава восьмая. Поэтому для сравненія привожу я греческій текстъ.

[3]) Ср. кн. *Іерем.*, XIII, 23: „Եթէ փոխիցէ Հնդիկ զմորթ իւր և ինձ զխայտուցս իւր“; также у *Назіанзина* (въ I словѣ Юліану): „...զի և ոչ ունէր իսկ բնութիւն ինչ ի բաց դնել զխայտուցս և կամ Եթովպացւոյն զսևութիւն... կամ չարին զմարդատեցութիւն...“

М. Хоренскій.

պացւոյ զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի զբարսն։ Քանզի նախ առ ի հաւատոյն գտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ։ Յորոց հալածանս եկեղեցւոյ և նեղութեանց զառաջինն ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նա և զորս բազմադէմս ամենեցուն հասոյց, որ ընդ նորա իշխանութեամբ էին, ցանկացեալ այս և գործելն աղտեղ ներկուածոյ ունելով զհերս. որ և զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել սակս տրփութեան երանելոյն Գլափիւրայ, վասն որոյ սպան զսուրբն Բասիլէոս Ամասիոյ Պոնտացւոց եպիսկոպոսն։ Եւ ևս յայտնեցաւ և գիտաց, թէ նա ընդդէմ Կոստանդիանոսի, ժողովեալ զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ։ Եւ ցրտացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս զարդարև ի թշնամւոյ, քանզի գիտէր, եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ։ Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս, մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի մերձաւորն և ի փեսայր, եւ ոչ սպանեալ ի Գաղղիացւոց հանդերձ երկաթի կապանօք՝ դնել ի մետաղս, ընդունելով առ Աստուած՝ որպէս տեղեաց, հրամանաւ երկոտասանեկի ... Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զհռովմայեցւոցն ցուցեալ, զքսանամեակն ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց։ Զի ի չորրորդ ամէ հալածանացն սկսեալ թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տօնէ աշխարհ։ Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ

Евсевій.

τάκις ἐπιθέμενος ῥᾷστα ἂν τυχεῖν τοῦ προσδοκωμένου ἤλπισε. τῷ δὲ ἄρα ὁ θεὸς ἦν φίλος, κηδεμών τε καὶ φύλαξ ὃς αὐτῷ τὰς ἐν ἀπορρήτῳ καὶ σκότει μηχανωμένας ἐπιβουλὰς εἰς φῶς ἄγων διήλεγχε... ὁ δὲ τὴν λαθραίαν συσκευὴν ὡς οὐδαμῶς ἑώρα κατὰ γνώμην αὐτῷ χωροῦσαν, τοῦ θεοῦ πάντα δόλον τε καὶ ῥᾳδιουργίαν τῷ θεοφιλεῖ βασιλεῖ κατάφωρα ποιοῦντος, οὐκέθ'οἷός τε ὢν ἐπικρύπτεσθαι προφανῆ πόλεμον αἵρεται. ὁμόσε δῆτα Κωνσταντίνῳ πολεμεῖν διαγνούς, ἤδη καὶ κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν ὅλων, ὃν ἐπίστατο σέβειν αὐτόν, παρατάττεσθαι ὡρμᾶτο, κἄπειτα τοὺς ὑπ'αὐτῷ θεοσεβεῖς, μηδὲν μηδ' ὅλως πώποτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ λυπηρὸν διαθεμένους... οἵους δ' ἐφηῦρεν ἐπὶ τούτοις ὁ μισάνθρωπος κατὰ μηδὲν ἠδικηκότων ἐξορισμούς, οἵας εὐπατριδῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγάς, ὧν δὴ τὰς κουριδίας, ἀποζευγνὺς γαμετὰς μιαροῖς τισὶν οἰκέταις ἐφ' ὕβρει πράξεως αἰσχρᾶς παρεδίδου, ὅσαις δὲ αὐτὸς ὁ ἐσχατόγηρως γυναιξὶν ὑπάνδροις, παρθένοις τε κόραις ἐμπαροινῶν, τὴν ἀκόλαστον τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπιθυμίαν ἐπλήρου... τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας ἐπὶ τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει... τὰ γοῦν ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Πόντου πόλεις κατεργασθέντα πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντισεν.

Житіе св. Василія.

Acta sanctorum, Aprilis, T. III, p. 422 и сл. § 21.

Καὶ σχεδὸν μέχρι θανάτου παιδεύσας αὐτόν, ἄνευ βασιλικῆς καὶ τῆς οἱασοῦν ἀρχικῆς ἐξουσίας, εἰς Γαλλίους αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν. Διὰ γὰρ τὸ εἶναι αὐτὸν γαμβρόν, οὐκ ἐθανάτωσεν αὐτόν, τῶν μυρίων θανάτων ὑπαίτιον, εἰπὼν αὐτῷ ἐπὶ πάσης τῆς Συγκλήτου· Κλαῦσον καὶ μετανόησον ἐφ' οἷς ἐτόλμησας καὶ ἀγαθὰ ἐργαζόμενος μὴ ἐνδόσῃς ποτέ· ἴσως ὁ Θεὸς ἵλεώς σοι καὶ εὐμενὴς... γένηται.

М.

М. Хоренскій.

ի Հռովմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէր զաքաղաքն, յանդրանկան իւրն Նախատեսութեանց [1] հրամայեալ. գերապայծառս իւրն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէր։ Քանզի ոչ ուրուք մեծի թագաւորի կայր ի նմա ձեռնարկութիւնք այսպիսիք՝ բայց ի սակաւ ինչ իրաց, որպէս տնկեցերակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, յորժամ անդէն ընդդէմ Դարեհի պատրաստեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց յեղանակ ինչ զատուցեալն Ստրատիգին. քանզի է նմա զզօրավարութեանն յօրինեաց զհնարութեանն։ Զոր յետոյ Սեւերոս արքայ Հռովմայեցւոց նորոգեաց. և ինքն շինեաց զբաղանիսն ի տեղւոջն անուանի, որ ունէր արձանս խորհրդական անուամբ Արեգական, զոր Թրակացւոց բարբառն Զեւքսիպոն, որոյ հրամանաւ յորջորջեցաւ և բաղանիքն։ Սա շինեաց և զտեսարանն [զտրապարանն?] և զհրապարակաց և զկառավարաց և զձիարձակարան ու խաղարկաց։ Այլ Կոստանդիանոս ամենապայծառս յարդարեաց [2] եւ անուանեաց Նոր Հռոմ, իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդինու քաղաք։ Սոյն և զայս, եթէ փոխեաց եհան ի Հռովմայ զպատկերն Պաղադինն, և եդ զնա ի փորոսին ներքոյ սեանն զոր կանգնեաց։ բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամի ելցէ [3]։

Евсев.

Жит. св. Вас.

Малала.

p. 292. Καὶ τὸ λεγόμενον Στρατήγιον ἀνενέωσεν ὁ αὐτὸς Σέβηρος· πρῴην γὰρ ἦν κτισθὲν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος ὅτε κατὰ Δαρείου ἐπεστράτευσεν, ὅς καὶ ἐκάλεσε τὸν τόπον Στρατήγιον· ἐκεῖ γὰρ στρατηγήσας τὰ τοῦ πολέμου ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Περσῶν.

p. 291. …καὶ ἔκτισε δημόσιον λουτρὸν τὸ λεγόμενον Ζεύξιππον, διότι ἐκεῖ ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ τετραστῴου στήλη χαλκῆ τοῦ Ἡλίου καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔγραφε τὸ μυστικὸν ὄνομα τοῦ ἡλίου, Ζευξίππῳ Θεῷ· οἱ δὲ Θρᾶκες οὕτως ἔλεγον τὸν ἥλιον. Οἱ δὲ τῆς πόλεως Βύζης οὕτως ὠνόμασεν τὸ αὐτὸ δημόσιον Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνομα ὅπερ εἶχε τὸ πρότερον ὁ τόπος.

p. 292. Καὶ κτίσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς καὶ κατενάντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος κυνήγιον μέτα πάνυ, καὶ κατέναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης θέατρον· τὸ δὲ Ἱππικὸν ἔστησεν… ὅπερ οὐκ ἔφθασε πληρῶσαι…

p. 320. Ὁ δὲ αὐτὸς Κωνσταντῖνος ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης κρύφα τὸ λεγόμενον Παλλάδιον ξόανον, ἔθηκεν αὐτὸ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα Φόρον ὑποκάτω τοῦ κίονος τῆς στήλης αὐτοῦ ὥς τινες λέγουσι Βυζαντίων ὅτι ἐκεῖ κεῖται.

---

[1] Ср. у *М. Сократа*, стр. 144 армян. перевода: „ըստ անդրանկոյն տեսութեան“։

[2] Ср. у *М. Сократа*, стр. 43 арм. перевода: „…և ամենապայծառ… զշինուածս յարդարեաց (Կոստանդիանոս)։

[3] Ср. у *Ширакаци* (Географія, изд. Soukry, стр. 46): „…Աշխարհ Ասիոյ Մինէացւոց է… Յորում բնակեն… կիտանձունք երկգի մեք, վիշաձունք, փոկոմունք… կիսագազանք… անգղուխք շանագլուխք և որ ինչ սոցին նմանք. ինձ անհաւատալի է, այլոց որպէս կամի ելցէ“։

e) Ересіархъ Арій. Соборъ, созванный въ Никеѣ противъ него. Чудо, явившееся на Григоріи. f) Возвращеніе Рстакеса изъ Никеи…

М. Хоренскій. II, 89, 90.

II, 89. Ընդ այն ժամանակս երևեցաւ Արիոս Աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ զՈրդի հաւասար հօր և ոչ ի բնութենէ և յէութենէ հօր. եւ ոչ ծնեալ ի հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս ի զօրաւորին ընկալաւ զպատուհասն։ Վասն որոյ եւ հրամանաւ յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Նիկիայ Բիւթանացւոց։ Եւ ժողովեցան Բիտոն [вар. Բիկտոն] և Բիկենդ երիցունք ի Հռոմ քաղաքէ՝ ձեռնարկութեամբ սրբոյն Սեղբեստրոսի. Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս… Այլ նորա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զԱրիստակէս… Որոյ երթեալ հասանէր մեծին Ղևոնդի. եւ հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր Գրիգորի Ածաբանի. որ իբրև ել ի ջրոյն, լոյս շուրջ փայլատակեալ զնովաւ, զոր ոչ ոք ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղևոնդիոս, որ մկրտէրն եւ մերն Րստակէս, եւ Եւլաղ Եդեսիոյ, եւ Յակոբ Մծբնայ, և Յովհան Պարսից եպիսկոպոս, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին ի ժողովն։

Patrum Nicaenorum nomina, ed. Gelzer.

p. 186. Բիկտոր եւ Բիկենս [вар. Բիկենտ] երիցունք ի Հռոմ քաղաքէ… Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի մեծի.

p. 188. Մակարիոս յԵրուսաղեմէ.

p. 192. Եւստաթէոս յԱնտիոքէ [вар. ի յԱնտիոքայ]

p. 194. Աթաղաս յՈւռհայէ.

p. 196. Յակոբոս ի Նըծբընէ [вар. Մծբնայ]… ի Պարսից Յովհաննէս.

p.198. Արիստակէս Հայոց.

Исторія императоровъ

[Источникъ общій съ Хоренскимъ; *рукопись* эчміадз. библ. № 102, (каѳол. Георга) с. 47a].

…Առ սովաւ (Կոստանդիանոսիւ) երևեցաւ Արիոս (по ошибкѣ переписчика стоитъ: Տիտոս) երէց յԱղեքսանդր, որ արարած ասէր զՈրդին Աստուծոյ. եւ էին համահօրհք նորին փիլիսոփայք Այետիոս եւ Աստերիոս և Նոմիոս, որք ասէին ոչ զՈրդին ի բնութենէ հօր, այլ իբրև զմի յարարածոց։ Եւ հրամայեաց Մեծն Կոստանդիանոս ի խնդրոյ սրբոյ հայրապետին (стр. 47b) Աղեքսանդրի լինել ժողով ի Նիկիա, ի մայրաքաղաքն Բիւթանացւոց։ Եւ ժողովեցան եպիսկոպոսք ՅԺԸ. որոց ժողովքն առաջնորդք. Մակարիոս Եր., Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքու, Սեղբեստրոս Հռովմայ, Միտրոփանիս Կոստանդնուպոլսի առաջին եպիսկոպոս, յետ որոյ յաջորդեալ մեծն Աղեքսանդրոս, որոց և նզովեալ զԱրիոս մերժեն յեկեղեցւոյ արտաքս. սահմանեցին հաւատս յամենասուրբ Երրորդութիւնն քարոզելով զորդի ի բնութենէ հաւր, զոր խոստովանի ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցի։ Որդիք նորա (Կոստանդիանոսի)… Կոստանդինոս

Агаѳангелъ.

с. 656. Ապա …հրաման ետ …Կոստանդիանոս ժողովել ամենայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիացւոց։ Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ եւ ս. կաթողիկոսն Գրիգորիոս հանգերձեցին և արձակեցին զՌստակէս…

с. 657. Իսկ երանելին Ռստակէս գայր հասանէր պայծառ ծագեալ հաւատովքն և հաստատուն աստուածահաճոյ Նիկիա-

Назіанз.

(въ „Словѣ Аѳанасію“; рук. вѣн. мхит. № 217-й, стр. 110b).

Այսմ կատարութեանս սկիզբն արար Արիոս… որ եւ զատաստան ետ զանարգել լեզուոյն ի զօրաւոր տեղւոջն ընկալեալ պատուհասն։

М. Хоренскій.	Patr. Nic. nomina.	Исторія императ.	Агаѳангелъ.	Назіан.
II, 90. Երթեալ Արիստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ի քաղաքն Նիկիացւոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեքհարիւր և ութուտասն ի բաղկատումն Արիանոսաց, զորս նզովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սոյնպէս եւ ինքնակալն արտաքս հանեաց ի մերժումն[1]։ Այս դարձեալ Արիստակէս արժանաւոր բանիւ եւ բան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն, գայ հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Ընդ որ ուրախացեալ արքայն Գրիգորիս, սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելեալ առաւել պգուշութեան իւրոց վիճակին...		ի Գաղիղեա եկաց Թագաւոր և Կոստիոս ի Հռովմ, իսկ Կոստանդաս ի Կոստանդնուպաւղիս Թագաւորեաց. եւ եղև հնազանդեալ Արիոսի մոլորութեանն, եւ հրաման ետ դարձուցանել զԱրիոս յարտաքսմանէն և ընդունել յեկեղեցի...	կան կանոնօքն երևեալ ի Հայաստան երկրի, առաջի դնէր թագաւորին եւ կաթողիկոսին սուրբ զբերեալ աւանդութիւնն։ Որով ս. Գրիգորի ի նոյն լուսաւորական կանոնն յաւելեալ առնել զնոր վիճակն զՀայաստան երկրին պայծառացուցեալ...	

1) Ср. въ арм. перев. *М. Сократа*, стр. 39: „...և յետ ժողովոյն (Նիկիոյ) և հաստատութեան հաւատոյն եւ սահմանի կանոնի սուրբ ժողովոյն արտաքսահանութեան Արիոսի ի մերժումն...“ См. тамже, стр. 663, а также *Житіе св. Сильвестра*, стр. 733.

g) Смерть Григорія и Рстакеса. Причина названія горы „Пещерою Мане“.—h) Кончина царя Трдата и сѣтованіе съ упрекомъ.

М. Хоренскій. II, 91, 92.	Агаѳангелъ.	Жит. св. Нерсеса	Назіанзинъ.	Сок
II, 91. Յետ այսր և ի վաթսներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտար Նորին յանուն սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի վնախահայրն մեր Գրիգորիս եւ ըստ աւետարանին ծնող։ Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան, եւ ջնջելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, եւ լնլոյ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք, սիրեցեալ զլերինս և զմիայնութիւն և զհանդարտութիւն մտացն յինքեան կեալ, որպէս ոչ խօսեցի ընդ Աստուծոյ անվրդովապէս, փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զԱրիստակէս, ինքն կալով ի գաւառին Դարանաղեաց ի լերինն Մանեայ այրս։ Այլ ստասցուք, թէ էր աղագաւ կոչի նա Մանեայ այրք։ Բանզի էր կին ոմն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանցն, որպէս գնունէ Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շուլթափեաց հետևել նոցա ի գալն առ մեզ՝ գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ ի լերինս յայսմիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այր յետոյ բնակեցաւ և ս. Գրիգոր։ Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն։ Բայց իբրև եկն Ռստակէս որդի նորին ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետև ոչ ևս երևեցաւ յայտնեալ ումեք ս. Գրիգորիս... Եւ յետ նորա Արիստակէս առնու ելսն ի քառասուն և յեւթներորդ ամին Տրդատայ մինչև ցյիսուն և երրորդ ամի նորին, յորում եղև կատարումն Ռստակեայ։	c. 637—638. Եւ բազմացոյց կացոյց (Գրիգոր) տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս Հայոց... Իսկ Թագաւորն շատ աղաչեաց զԳրիգորն վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան շրջեսցէ. որում ոչ հաւանեալ չառնոյր իյանձն, այլ յանապատ տեղիս հաձեալ... c. 642—643. ...ի խնդիր ելանէր (Տրդատ) ս. Գրիգորի՝ ուր և գտցէ։ Ապա եկեալ՝ գտանէր ի Դարանաղեաց գաւառին, ի լերինն որ կոչի Մանեայ այրք յանապատին։ Ապա աղաչեաց... Տրդատ զս. Գրիգորիս, զի փոխանակ այնր զի... սիրելւոյ զմենաւորութեան կեանս, ձեռնադրեսցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զսուրբ որդին իւր զԱրիստակէս... Ապա եւ ինքն իսկ մեծն Գրիգորիս ելանէր	„Սոփերք“, VI, c. 9—11. Յամի ութսներորդի մեծին Տրդատայ Նորա յանուն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ՝ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգոր. և նա դարձոյց զամենայն Հայս ի քրիստոնէութեան ճըշմարտութեանն Քրիստոսի։ Եւ յետ աւուրց մեռանի ի խորս հովուաց. և գտեալ զնա վախճանեալ յոտն լերինն Սեպուհոյ, և ոչ ծանեան. և թաղեցին զնա իւր հանդերձիւն, քարակոյտ արարեալ ի վերայ նորա։ Իսկ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց իւր փոխանակ զկրսեր որդին իւր զԱրիստակէս։ Արդ ի սպառել թագաւորութեանն Արշակունեաց... Եւ յաւուրսն յայնոսիկ յայտնեցան նշխարք ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի. եւ այդ եղև կայսերն Յունաց Զենոնայ եւ նա առաքէ ըղջում լեգէնս զօրս	Въ Словѣ „себѣ и отцу“, *рукоп.* вѣн. мхит., №217, с. 105b. Մին պատուէ զփախուստ և զլերինս և զմիայնութիւն և զհանդարտութիւնն զհոգւոյ և զմարմնոյ և զմտացն յինքեանս երթալ գըռնալ և անդրէն դառնալ ի սպասաւորութեանց, որպէս ոչ խօսեցի առանց աղտոյ ընդ Աստուծոյ...	

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Жит.св.Нерсеса	Назіанз.	М. Сократъ
Զի արդարև էր սուսեր հոգևոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց եւ զաղրագործաց թուէր նա։ Յաղագս որոյ և Արքելայոս, որ էր կարգեալ ի վերակացութիւն Չորրորդին կոչեցեալ Հայոց, կըշտամբեալ ի նմանէ, սպանեաց ի գիպող աւուր. և պատահեալ ի ճանապարհի ի Ծոփաց գաւառին, ուստի ընդ սրով և ինքն գնաց փախստական ի Տաւրոս Կիլիկեցւոց։ Իսկ զմարմինն երանելոյն բարձեալ աշակերտացն, բերին յԵկեղեաց գաւառն, հանգուցանել ի Թիլն յիւրում աւանին։ Եւ յաջորդեաց զաթոռն երէց եղբայր նորին Վրթանէս ի յիսուն և ի չորրորդ ամին Տրդատայ եւ անդր։ Բայց ս. Գրիգորի ի Մանեայ այրն կեցեալ աներեւութաբար ամս բազումս, փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց։ Եւ հովուաց գտին զնա վախճանեալ ի նմին տեղւոջ, թաղեցին, ոչ գիտելով թէ ո՛վ ոք նա իցէ... Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն զօրութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն առցի ի դեռահաւատ բարբարոսացն ազգաց։ Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ, գտնի յետ բազում ժամանակաց յաջորդեցաւ Ճգնաւորի ումեմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, եւ բերեալ եդաւ ի գեւղն Թորդան նշխարք ս. Գրիգորի... II, 92. ԶԱրբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացուէ ճառելով... հրաշափառագոյնս պատուէր էր անցանել բանիւ... Սա յետ հաւատոյն՝ որ ի Քրիստոս ամենայն առաքինութեամբ	զտեղօքն կարգելովք, եւ զգաւառովքն աշխարհակալ յաշխարհին Հայոց զուարթացուցանել, զօրացուցանել, նորոգել և հաստատել։	ի ձեռն զօրավարին Միջագետաց, որ եկեալ ընդութեամբ յափշտակեաց զնըշխարս ս. Գրիգորի եւ ետ զայլ ձեռն Հայոց... Եւ ս. Ռստակէս եկաց եպիսկոպոսհայոց մեծաց ամս եօթն։ Եւ ապա զնա Արքելայոս ազգաւ Հայ ի Ծոփաց գաւառէն. և բերին զմարմինն Ռստակիսի յԵկեղեաց գաւառ ի Թիլն աւան, եւ անդ թաղեցին զնա։ Եւ յաջորդեաց զաթոռ նորա երէց եղբայրն Վրթանէս։	Изд. эчм. стр. 367. հրաշափառագոյն հիւսէ. с. 373. հրաշափառագոյն աստուածաբանութեամբ.	

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Ж.с.Нер.	Назіанзинъ.	М. Сокр.
Ընդհանրական եկեղեցւոյ ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով եւ հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն եւ զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարև Քրիստոսի, որպէս զի վկայեսցեն հաւատոյն ամենեցուն եւ գործքն։ Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և՛ զամբարհաւանութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր... ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնիցն քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց եւ հարճից։ Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակն՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծանօթ լեռնականացն եղեալ։ Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն... քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա եւ ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ ի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն... բայց ասեմ ոչ զիմ բանս... Ազգ Արամեանք, մինչև յե՞րբ եք ծանրասիրտք, ընդէ՞ր սիրէք զունայնութիւն և զանաստուածութիւն... Ո՞ ոք ի ձէնջ թշնամիս յաղագս մեր... ո՞վ ոք յերթալս մեր բնակութիւն[1]) ...ո՞վ ոք տուն կամ ընչից մեզ պատրաստեաց... Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս եւ սարսափելի՝ որոց միտս ունին, քանզի խօսի որ խօսին զԱստուծոյ եւ զաստուածայինսն եւ խորհուրդք խօսողին յօտարն հային։ Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատու-	с. 631. Առեալ (Գրիգորի) զոմանս յաշակերտացն ...երթեալ լեռնականաց, մենակեաց, սորանօք, ծանախիթ եղեալ...		Въ „Словѣ Кесарію“, *ibid.*, с. 120[a]. Որդիք մարդկան, մինչև յե՞րբ եք ծանրասիրտք... [2]) ընդէ՞ր սիրէք զունայնութիւն և խնդրէք զստութիւն. Въ „Словѣ на Екклезіаста“, *ibid.* стр. 245[a]. ո՞ր օգուտ է բազում բանիցն,	առաքինութեամբ Ընդհանրական եկեղեցւոյ. с.478, 503 и др. ընչից. с. 349. որք միայն ունին.

[1]) Ср. это слово у *Каллисѳена*, арм. пер., с. 41.

[2]) *Псалмы* (IV, 3) въ этомъ мѣстѣ имѣютъ чтеніе „խստասիրտք“:

М. Хоренскій.	Агаѳ.	Жит. с. Нер.	Назіанзинъ.	С.
թիւնն... այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, և ճշմարտութեամբ 1) հնազանդութեանն ի լսելիս մարդկան։ Որ լուսաւորութեամբն հաւատոյ իւրով յաղթեաց քաջին, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն, և ուղղութեամբն զամենայն գեղեցկութիւնս է հրապարակաւ։ Ո՞վ որ զնոսա ոչ ողբասցի, որ մտօք ունիցի... Այլ պատմութիւնս յաղագս Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու զրկեցան ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց։ 2)			որ լուսաւորութեամբն հաւատ իւրով յաղթեաց քաջին յանդգնութենէն... Въ Словѣ „Առ որս“, рук. вѣнск. мхит. № 98, стр. 7[b]. Եւ պատշաճ համարիմ զամենայն հրապարակին շուրջանակի հնազանդութեանն այնպիսի բանիւք զամենայն գեղեցկութեանն լուսաւորութեամբ և ազատանօք։	

1) Ср. отрывокъ изъ *Слова* Василія Кесарійскаго *муч. Гордію*, приведенный въ Акад. словарѣ (*ն. բ.* ճայթումն): „յարմարելով զբանն առ ի լսողացն հիացումն ճշմարտութեան իւրը“։

2) Приводимъ въ выноскѣ апокрифическій разсказъ „О кончинѣ и похоронахъ царя Трдата“, принимаемый нѣкоторыми изслѣдователями за отрывокъ *Четвертой* книги Моисея, а по моему мнѣнію составленный позже Хоренскаго — на основаніи Фавста, Хоренскаго, Каѳоликоса Іоанна и, быть можетъ, Каллисѳена. Подробнѣе объ этомъ см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стран. 179 и слѣд.

Апокрифъ („Polyhistor“, 1851, стр. 75). Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի, հզօրի, քաջի և առաքինւոյ։ Իսկ թագաւորն Տրդատ յետ հաւատոյն ի Քրիստոս՝ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ մինչև ցվախճան արի ծերութեան. այլ խոնարհութեան ազգի մերոյ կամ ամբարտաւանութիւնն որ է ախտանք պատահեցին՝ ամենայն գլորմանց սոցա պատճառք. քանզի չարք ոմանք հրամանաւ Շապհոյ խորհեցան սպանանել զՏրդատ... մանաւանդ ազատքն Սիւնեաց կողմանցն, որք առաւել հրամանակատարք Շապհոյ լինէին վասն աշխարհին իւրեանց խաղաղական մնալոյ։ Որք և է յորս երեք երեսն ընդ թագաւորին լինելով յորոց եւ խոցեալ լինի թագաւորն, որպէս թէ յանդգնեալ ուստեք եկեալ դիպեալ պատահեաց նետն, եւ եկեալ յարքունիսն՝ դնի ի մահիճս սակաւ ինչ վիրաւորեալ։ Յորոց մնացեալ ներքինապանն այն պատել զվէրս նորա, եւ տեսեալ զի ոչ մեռանել նմա ի վիրէն՝ արբուցանէ դեղ մահու եւ վախճանէ, որ յետոյ յայտնի իսկ եղև ի նորին խորհրդակցացն։ Եւ բարձեալ տարան զնա ի Թորդան արծաթապատ դիակիր դագաղօք, յորում լծեալ ջորիք սպիտակք, և դունակ դունակ հանդերձիւք զդագաղն զարդարելով, և զօրացն զօրացն աստի եւ անտի վառեալք զինուք եւ նշանակօք. իսկ առաջի դագաղացն ձայն աստուածօրհնութեան եւ բուրմունք խնկոց. իսկ անտի եւ աստի բարեկամք, եւ սիրելիք, ընտանիք եւ ծառայք յարգոյն նորա հետեւակ անդեալ, եւ զկնի դագաղացն փողք եւ տաւիղք ողբոց, եւ խառնաձայն ողբասաց. թող զայլ ամենայն ամբոխն, որ երթային զհետ անթիւ բազմութեամբ։ Եւ այսպէս հասեալք ի տեղին, արարեալ տապան թագաւորական ի քարանց կճեաց, եւ ի վերայ ապակի արկեալ, յորում եդեալ զգանձն պատուական, զանուշահոտ զպատարագն, զմեծ վաստակաւորն. և թաղեցին զնա ի տեղւոջ ոսկերաց մեծին Գրիգորի, զոր պարապեալ անուանեաց իւր պարտէզ... Տրդատ թագաւորեալ ամս յիսուն և եօթն եւ այսպէս կատարեալ...

Фавстъ (III, 3). Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի։

Хоренскій (II, 92). ...Սա (Տրդատ) յետ հաւատոյն որ ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ... Այլ զխոնարհութիւն կամիմ ասել, թէ եւ զամբարհաւանութիւն ազգի մերոյ յանդիմանեաց եւ այլ...

Каллисѳенъ (стр. 174, 177, 185). ...Եւ Յուղգոս շաղախեալ դեղս մահու նմա (Աղեքսանդրի)... Իսկ յանկարծօրէն յամենայն Մակեդոնացւոցն եղև դոչիւն ուժգին. և միահամուռ ընթացեալք յապարանսն ասելով թէ սպանին ներքինապանք զնա... Եւ ապա առեալ Պտղոմէոսի... եւ զմռեալ զմարմինն (Աղեքսանդրի) եւ եդեալ ի վերայ կառաց ջորւոց և տանէր յԵգիպտոս։

Хоренскій (III, 23) ...հրամայեաց (Արշակ) նոյն Վարդանայ ի նոյն որսին սպանանել զԳնել, որպէս թէ ընդ խաղս ինչ վրիպակաւ, երեւց կամէր ձգել նմա պատահեալ նետն...

Ibid., II, 60. ...Դագաղք (Արտաշիսի) էին ոսկեղէնք, գահոյքն եւ անկողինքն բեհեզեայ, եւ պատմուճանն որ զմարմնովն ոսկեթել... եւ զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն եւ բազմութիւն ազգականացն, եւ առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, եւ նահապետքն եւ նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վառեալք... և առաջի այգնձիս հարկանելով փողս, եւ զկնիսն ձայնարկու խառնակս սեւազգեստ եւ աշխարող կանայք, եւ զհետ՝ բազմութիւն ռամկին։ Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին...

Ibid., II, 92. ...Տրդատ ...թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց։

Каѳоликосъ Іоаннъ (Іерус. изд. стр. 55). ...Ապա զկնի բազում ամաց գտանէ զսուրբ մարմին նորա (Ս. Գրիգորի) Գառնիկ ոմն ճգնաւոր՝ առ տուծայինն իմն գոգցես տեսչութեամբ, և տարեալ դնէ ի գեօղն Թորդան յետ իսկ ի վախճանել պարտիզակայն։ Զկնի ամաց ինչ և ս. Տրդատ... տուեալ նմա կանոն յարբուցումն մահու. զոր տարեալ հանգուցանեն ի նմին աւանի ի նոյն պարտիզական, մերձ եդեալ ի բնորանս ս. Գրիգորի...

ГЛАВА XI.

О Хосровѣ Маломъ.

---

a) Происшествія, совершившіяся по кончинѣ Трдата, съ Вртанесомъ и съ тремя нахарарствами. b) Мученическая кончина св. Григориса отъ руки варваровъ. c) Отпаденіе бдешха Бакура отъ союза армянъ. Намѣреніе нахараровъ воцарить Хосрова. d) Прибытіе Антіоха и его дѣянія. e) Проступокъ Маначихра передъ Яковомъ Великимъ и смерть его. f) Царствованіе Хосрова Малаго. Перенесеніе двора; насажденіе рощи. g) Нашествіе сѣверныхъ народовъ на нашу страну во дни Хосрова. Подвиги Вахана Аматуни.

М. Хоренскій. III, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9.	Фавстъ Византійскій.	Ж. св. Як.
III, 2. Ի ժամանակին վախճանին Տրդատայ հանդիպեցաւ մեծն Վրթանէս ի վկայարանն սրբոյն Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն։ Ուր նենգ գործեալ լեռինն այնմիկ բնակչաց, ի սադրելոյ նախարարացն, որք ակամեցան սպանանել. որք անմրանելի ձեռամբ խոչեալ, որպէս առ Եղիսէիւն այն ի հնումն, կամ նորին այն ի հնումն, կամ նորին Աստուածային բնութեամբ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ կարկուցեալ հրեշտակաց, անվտիտ անցեալ գրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր յԵկեղեաց գաւառ ի Թիլն աւան, ուր էրն հանգստարան եղբօրն նորին Արիստակիսի. սգացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք, յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութեանց կոտորել զմիմեանս. ուստի եւ երեքն, որ Բզնունեացն և Մանդակունեացն և Որդունեացն անուանեալք, սպառեալ բարձան ի միմեանց։	III, 3. ...Զայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնոյ... Մանաւանդ յայն ի գլխաւոր տեղին եկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոյն՝ որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եւթն անգամ, որք զնոյն ունէին սովորութիւն առնել և ս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու։ Սոյնպէս եւ... ի վկայարանս մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք... Արդ որք միանգամ զհնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան զնոյն սովորութիւն մինչև ցայնժամ եւս ունէին գաղտնի, ի մի միաբանութիւն ժողովեալք՝ հասանէին իբրև հազարք երկու, խորհուրդ եդեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ զՎրթանէս։ Բայց ունէին և սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորին, զայն գործել, վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան... Եւ հասեալ պատէին զմեծ բազաքորմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու... Որոց առ հասարակ որք ի գնդին էին բազուկք իւրաքանչիւր՝ յետս դարձեալ ի վերայ իւրաքանչիւր թիկանց՝ առանց իրիք կապելոյ, սրանչելապէս կապեալ լինէին... Ապա աղօթս մատուցանէր և խնդրէր յԱստուծոյ, բժշկէր և արձակէր զնոսա յաներեւոյթ կապանացն... III, 4. Յաղագս երկուց ազգացն՝ որք անկանեալ ի մէջ Հայաստան աշխարհին, վասն Մանաւազեանցն և Որդունեաց։ [Слѣдуетъ подробный разсказъ объ избіеніи упоминаемыхъ здѣсь родовъ].	

М. Хоренскій.

III, 3. ...Երանելին Տրդատ տայ նոցա (կողմանցն արեւելեայ հիւսիսոյ) եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանայ։ Թէպէտ և յանկլութիւն աւուրցն հասեալ պատանւոյն [2 списка прибавляютъ: պարականոն] զիրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն և զմըտաւ ածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայէլի, առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիւրմէ ազգէն Արշակունեաց։ Որոյ երեւեալ լինէր օրինակ բարի հայրենական վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ դեր ի վերոյ քան զհարսն, և պատժական զոյգ ընդ թագաւորութեանն։ Իսկ ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազասուտ արանց Աղուանից՝ սպանանեն զերանելին ընթադրեալ ձիովք բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով։ Զոր բարձեալ սարկաւագաց նորուն, բերեալ ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի։ Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան, ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորում Հայոց։

Фавстъ Византійскій.

III, 8. Յաղագս մայրեացն անկելոց, և վասն պատերազմացն ընդ Պարսս, և վասն ազգահատութեան տոհմին Բզնունեաց նախարարութեան. [Слѣдуетъ подробный разсказъ объ избіеніи рода Бзнуни].

III, 5. Վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն այս են. առաջնոյն Գրիգորիս, երկրորդին Յուսիկ... Ապա երէց որդին Գրիգորիս եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ Վրաց վասն հոգեկիր առաքինի արդասեացն... Ոչ ամուսնացաւ նա, այլ ի հնգետասանամենից եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այս ինքն սահմանացն Մազքթաց։ Երեւեալ նորոգեաց անդ զեկեղեցիսն լուսաւոր կարգօք, առաջնոյն Գրիգորի հօրն գործոյն նմանեալ...

III, 6. ...Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոցն Քրիստոսի լինէր նա և առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի և զարմանալի... Եւ իբրև ուղղեաց և նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ, եհաս նա մինչև ի ճամբար բանակին Արշակունւոյ արքային Մազքթաց, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր։ Քանզի և նոցա և Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեանն։ Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Մազքթաց և իշխանին բազմութեան զօրացն. եւ եկաց առաջի նոցա, սկսաւ քարոզել և աւետարանել նոցա զՔրիստոս... Ապա սկսան քննել զօրէնսն Քրիստոսի, եւ ուսան ի նմանէ, թէ ատելի է Աստուծոյ աւարութիւնն և յափշտակութիւն, սպանութիւն... Ապա այսպիսի ինչ իրօք իբրև լուան, զայրացան ընդ բանս նորա... Այլ ասէին, այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է. զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս ասպատակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ. այլ եկայք զսա պակասեցուսցուք ի միջոյ եւ մեք ի Հայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեր աշխարհս լցցուք։ Ապա շրջեցաւ թագաւորն և լուաւ բանից զօրացն իւրոց. և կալան ձի մի ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զագւոյ ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին հիւսիսական ծովուն մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ։ Եւ այսպէս սպանին զառաքինին քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս։ Եւ ապա բարձին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեօղն, որ անուանեալ կոչի Ամարաս...

Ж. св. Як.

М. Хоренскій.

III, 4. ...Ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ Բդեշխն Աղձնեաց կոչէր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան, զնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի, այլ տիրագլուխ կամեցաւ լինել. ճեղքեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝ յարեաւ առ յՈրմիզդ արքայ Պարսից։ Ուստի ուշ ի կուրծս անկեալ և ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ի պատուաւոր իշխանացն, զՄար իշխանն Ծոփաց և զԳագ իշխանն Հաշտենից, երթալ ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագաւ և թղթով...

III, 6. Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զԽոսրով և զմնացեալսն սպարապետսն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զօրու, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրում Արտաւազդայ Մանդակունւոյ, որ միագլխապետ էր եւ ամենայն Հայոց զօրավար։ Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արեւմտեայ գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բդեշխ Գուգարացւոց, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան Նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արեւելեան գնդին. չորրորդ Մանաճիհր Նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն։ Եւ բաժանեաց ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրսն։

Фавстъ Византійскій.

III, 9. Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց (Խոսրովու) մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր Բդեաշխն. որ էր մի ի չորից գահերէց բարձերէց տաճարին արքունի։ Նա յարեաւ յարքայն Պարսից և մատնեաց զարքունի տունն, որ յեցյինքն էր... Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր ծառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն և զիշխանն մեծի Ծոփաց զՄար, և զիշխանն Ծոփաց Շահէի՝ Ներսեհ և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ և զիշխանն Հաշտենից զԳին և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ հանդերձ բազում զօրօք։ Ապա չոգան յաղթեցին զօրացն Պարսից և առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենայն. և սպանին զբդեաշխն, եղբարբք և որդւովք իւրովք հանդերձ։ Բայց զաղջիկ մի զդուստր նորածին և զգլուխն Բակուր բդեշխին բերին առ արքայ...

III, 7. ...Եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց (Վաչէի որդւոյ Արտաւազդայ, ի Մամիկոնէն տոհմէն) որ էին՝ Բագրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռըշտունիք և Վահան Նահապետն Ամատունեաց տոհմին և Վարազ Կամսարական, հասանէին հարկանէին սատակէին զզօրսն Ալանացն, և Մազքթացն, և Հոնացն և այլոց ազգացն...

III, 10. ...Ապա յետ այսորիկ լուր լուաւ յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ. խաղաց գնաց առ մեծ իշխանն աշխարհատէրն մեծ ծառայն արքային Հայոց առ Մանաճիհր Ռշտունի. և եկն թափեցաւ յաշխարհ նորա...

Ж. св. Як.

М. Хоренскій.

III, 7. Երթեալ Մանաճիհր Հայոց հարաւային գնդաւն և Կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբք Ասորեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր Բդեաշխն. սատակէ զնա և զորդիս նորա և զՊարսիկս օգնականս նմա հալածականս առնէ. և զորդին Բակրայ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ, հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու. և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով գատի անխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զռամիկ շինականս. և բազում գերիս առեալ ի կողմանց Մծբնայ, ընդ որս և սարկաւագունս ութ մեծի եպիսկոպոսին Յակոբայ։ Զորս յհետ եկեալ Յակոբայ, հայցէ զՄանաճիհր՝ արձակել զգերութիւն ռամկին, իբրև զոչ ինչ մեղուցելոյ. որում ոչ հաւանեալ Մանաճիհր, պատճառէ զարքայ։ Եւ Յակոբոս դէմ եդեալ առ արքայ, առաւել ևս զչարի Մանաճիհր, և ի սադրելոյ դաւառականացն՝ զութ սարկաւագունս նորա, որք ի կալանս էին, հրամայէ ի ծով ընկենուլ։ Զոր լուեալ մեծին Յակոբոս դառնայ ի տեղի իւր լի բարկութեամբ, որպէս զՄովսէսն յերեսաց Փարաւո-

Фавстъ.

III, 9. Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց... մեծ իշխանն Աղձնեաց [Բակուր] որ... կոչէր Բդեաշխ... Ապա... հոգան յաղթեցին զօրսն Պարսից ...և սպանին զբդեաշխն... Բայց յորդւոյն Բակրայ բդեշխի պատանեակ մի փախեաւ անկաւ առ զօրավարն Հայոց Վաչէ ...որ յայլում ժամանակի դարձաւ կալաւ զտունն իւր, որոյ անունն Խեշա կոչէր։

III, 10. ...Ապա յետ այսորիկ լուր լուաւ յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ. խաղաց առ մեծ ծառայն արքային Հայոց առ Մանաճիհր Ռշտունի... զի լուեալ էր զնմանէ, թէ այր չար և անզգամ է, և զուր տարապարտ... կոտորէ անթիւ մարդիկ... Իսկ իբրև ետես զնա, արհամարհեաց... Մանաճիհր զայր Աստուծոյ զՅակոբ եպիսկոպոսն։ Եւ առ վայրենի բարուցն իւրոց՝ զոր ունէր յանձին իւրում, իբրև նմա հեծուկս առնելոյ, ութ հարիւր այր՝ որ կային ի կալանս առանց յանցման... հրամայեաց ի դաշտէ միջէ ի ծովանդր հոսել... Իսկ նա գնացեալ անտի մեծաւ տրտմու-

Житіе св. Якова.

Рукоп. эчм. библ. XII—XIII в., № 1687[1])

...Եւ Մանաճիր Ռշտունի առեալ գերիս յերիցանց և սարկաւագաց գաւառին և տարեալ յերկիր իւր եդ ի բերդին որ կոչի Մանազկերտ... Եւ յետ այսորիկ գնաց սուրբն Յակոբ զկնի չարին Մանաճհրհ իշխանին Ռշտունեաց. խնդրէր զերիցունսն եւ զսարկաւագունսն և զայլսն ևս. իսկ նա ոչ առ յանձն տալ, այլ ըստ չար բարուցն իւրոց հրաման ետ ծովահեղձուս առնել զսարկաւագունսն և զերիցունսն. իսկ սուրբն Յակոբ տեսեալ զչարին արկածսն՝ խռովեցաւ եւ ել գնաց տրտմութեամբ լի ցասմամբ յերկրէն Մանաճիհրի և գայր հասանէր յերկիր [Աղ]ձնեաց ի ձորն երկ[աթահատաց]... Եւ ելեալ ի բարձրաւանդակ տեղի մի՝ տեսանէր

„Սոփերք", XXII.

c. 55—56. ...Եւ ապա Մանաճիհր Ռշտունի յաւարի առ զվիճակ զսրբոյն, և գնէր զերկոտասան սարկաւագունսն ի բերդին Մանազկերտ կոչեցեալ։ Իսկ նորա հետամուտ լեալ՝ իբրև լուաւ ըզհամբաւ դուժին, եկն եհաս զօրուն և նահապետին Մանաճհրհ... Իսկ անօրէն Մանաճիհր... ծովասոյզ արարեալ հեղձուցանէր զգերեալսն։ Իսկ իբրև ետես ս. Յակոբ զգործ անօրինին... անէծ զՄանաճիհր եւ զերկիրն Ռշտունեաց։ Եւ ծածկեաց զհրակերպ դէմսն, գնաց ի սահմանաց անտի...

c. 57. ...Եւ նորա կացեալ ի մարմնի այր մի՝ փոխի առ Քրիստոս, որ

---

[1]) Въ изданныхъ въ 1874 г. въ Венеціи „Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց", ч. II, стр. 83—107, помѣщено и *Житіе св. Якова,* безъ указанія однако, къ какому времени относится рукопись, изъ которой оно взято. Редакція этого *Житія* почти та же, что и цитируемый нами рукописный списокъ эчміадзинской библіотеки — съ незначительными уклоненіями, касающимися главнымъ образомъ изложенія. Между прочимъ, любопытно, что въ обозначеніи названія г о р ы, на которой остановился ковчегъ, эчміадзинская рукопись держится указанія Фавста (*Сарарадъ*), между тѣмъ какъ венеціанскій печатный списокъ передаетъ его черезъ *Араратъ* (стр. 103).

М. Хоренскій.

նի։ Ելեալ ի լեառն ինչ, յորմէ երևէր գաւառն ամենայն, անէծ զՄանաճիհր և զգաւառ նորին։ Եւ ոչինչ յամեցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել ի վերայ. և նման Հերովդի պէսպէս ցաւովք սատակի Մանաճիհր. և պտղաբերութիւն գաւառին ջրաւորացն դարձաւ յաղտաղտուտ, եղեալ ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ գրոյ[1]) և ծով հակառակեալ՝ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանաց։ Զոր լուեալ Մեծին Վրթանայ և արքային Խոսրովայ, ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, եւ առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակոբու յաշխարհէն՝ ժառանգորդի Մանաճհրայ գեղեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ բժշկութիւն ինքեան և գաւառին։

Фавстъ.

թեամբ... գայր հասանէր ի լեառն երկաթահատացն... ընդ Ռշտունիս։ Եւ բաժանէր լեառն բարձր, ուստի երևէր գաւառն բովանդակ, որում անուն Ընձաքիսարս կոչէին... Եւ ելանէր... Յակոբ ի գլուխ լերինն Ընձաքեարս և նզովէր զաշխարհն, զի մի պակասեսցէ անտի խռովութիւն, փոխանակ տէրունի խաղաղութեանն՝ որ ոչ լուան... Իսկ յայնմ գաւառի, յետ գնալոյ նորա անտի, յետ երկուց աւուրց սատակեցաւ կինն Մանաճհրհայ եւթն որդւով իւրով. յետոյ և ինքն չարամահ ծակոտեալ ելանէր մեծաւ տանջանօք յաշխարհէ։ Եւ ըստ բանին, որ ասացաւ, ոչ եղև խաղաղութիւն յաշխարհին յայնմիկ յօրէն յայնմանէ եւ յապա։

Житіе св. Якова.

զերկիրն Ռըշտունի[եաց] և անէծ զՄանաճհրն և զերկիր նորա և զգաւառսն նորա վասն երիցանցն և սարկաւագացն, և ինքն չու արարեալ գնաց յերկիր իւր... Եւ այսպէս վարուք կացեալ... փոխեցաւ յաշխարհէս... Յետ այսորիկ ազդեալ արանց խարազնազգեստից ի հոգւոյն սրբոյ, թէ ոչ է հնար աւրհնել [աւգնել?] երկրին Ռշտունեաց, եթէ ոչ երթեալ բերիցեն մասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Յակոբայ...

և զհրեշտակս զարմացոյց...

c. 60—61. ...Եւ զկնի ամս ընդ անիծիւք եկաց երկիրն Ռշտունեաց, մարդ և անասուն անծընունդ, և պտղաբերքն դոսացեալք... Եւ ապա խորհուրդ առեալ ոմն յազգէն Մանաճհրհ, ոմանք քոյր ասեն և ոմանք հորեղբօրորդի, քանզի Մանաճիհր սատակեալ էր, յուղի անկեալ գընաց ի խնդիր նշխարաց, խընդրել զբժշկութիւն ազգին և գաւառին. յոյժ աշխատալար զծունկքն եւ զերեսն ընդ գետինն քարշեալ, մինչև բերթեալ լինէր... և ապա լուեալ պաղատանաց նորա սրբոյն Յակովբայ, ողորմեալ պարգևէ նմա մասն... տուեալ նմա զկոճ մատինն...

---

[1]) Ср. кн. *Второзак*, XXVIII, 23: „Եւ եղիցին ի վերայ գլխոյ քո երկինք պղնձի, և երկիր ի ներքոյ քո երկաթի", и *Псалмы*, CVI, 34: „Արար զերկիրն պտղաբեր աղտաղտուտ։"

M. Хоренскій.

III, 8. Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յօգնականութենէ նորին թագաւորեաց Խոսրով. ոչինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն... ամենևիմբ ոչ ունելով փարել աշնուական մտածութիւնս։ Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան զՄակեդոնացին զԱղեքսանդր [1]), որ միայն երեք կանգնոյ ունէր զչափ հասակի. և ոչ զհոգւոյն խափանէր առնութիւն։ Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, զճաշանաց հաւորսութեանց և այլոց որսոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառս առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի։ Նաև զորթանէն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուի Դուին կոչի, որ թարգմանի Բլուր...

III, 9. Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կաւկասու, գիտացեալ զթուլասրտութիւն նորա եւ զյուլութիւն, և առաւել ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ ի գաղտնի հրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի, արշաւանօք ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիւրովք։ Որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեան և արևմտեան զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետիւ և Վահանաւ Նահապետին Ամատունեաց. քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Ծոփաց։ Եւ զՄիհրան սպանեալ և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, և հասեալ ի դրունս Վաղարշապատու՝ պաշարէին։ Որոց յանկարծակի ի վե-

Фавстъ Византійскій.

III, 9. Եւ յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի... Տրդատայ...

III, 8. ...Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն։ Եւ կոչեաց զանունն նորա տաճար մայրի։ Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն՝ տնկով, և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ։ Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականն... Եւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն էրէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և լնուլ զքաղաքորմն, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա...

III, 7. Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանէսան ահնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ոխութեան ընդ իւրում Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւասպարաց... և այլոց խառնաղանճ բազմութեամբ... որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց։ Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին... Եւ խոյս ետ թագաւորն Հայոց Խոսրով յիւրմէ եղբարցն, նոյն ի Սանէսանայ յարքայէն Մազքթաց. և անկան յամուր բերդն Դարևնից յերկիրն Կողգայ, և ընդ նմա ծերունին Վրթանէս եպիսկոպոսապետն Հայոց... Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն

Ж. св. Як.

1) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 134): „քանզի էր Պաւրոս կանգունս հինգ, իսկ Աղեքսանդրոս կանգունս երեք“; также (стр. 25): „Եւ չեւեալ ի մանկոյն Նիկողայոս քամահեաց զհասակն (Աղեքսանդրի) ոչ գիտացեալ զհոգւոյն արիութիւն...“

M. Хоренскій.

րայ անկեալ արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անդէն մերժեալ [illegible], ոչ ետուն ժամանել ճապաղել ի նետաձգութիւն ըստ օրինակի իւրեանց սովորութեանն, արագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջաձիոցն ի դժուարս քարանց և ի վիմուտ տեղիս։ Մինչև յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն ի ճակատ, և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թաղեաւ կաճեայ բոլորովին ամենևիմբ պարածածկեցեալ շահատակէր ի մէջ զօրացն։ Յոր ակնկառոյց լեալ քաջացն Հայոց և յարձակեալ, ոչինչ կարէին վնասել. քանզի հարեալ նիզակաւ ճախր առնոյր կաճեայն։ Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունւոյ հայեցեալ յեկեղեցին Կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա ինձ Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ։ Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն, ընդ դաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին զվիրագն։ Այսպիսի դիպուած ի փախուստ յորդորեաց զթշնամին, և ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց։ Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Ծոփաց Բագարատ. վկայ հաստատուն առանց նախանձու լինի առ արքային վասն Վահանայ քաջութեանցն և առաքինի դիպուածոցն։ Վասն որոյ պարգևէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն զՕշական, որ ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղև։ Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մախազ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն։

Фавстъ Византійскій.

Հայոց մեծաց։ Զի երթեալ էր նա ի ժամանակին յայնմիկ զերկայն ճանապարհս ի կողմանս Յունաց... Եւ յետ այսորիկ առնոյր զաւարն, խաղայր գնայր երթայր իջանէր ի դաշտն Այրարատեան գաւառին, երթայր գտանէր զՍանէսան թագաւորն Մազքթաց բուն գնդաւն, անթիւ անհամար զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Առեալ զգունդն Վաչէ, և յանկարծակի յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին, և մատնեաց զնոսա Տէր ի ձեռս նորա։ Եւ իբրև տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան ելին ի քաղաքէ անդր յառապարն ի կողմն յՕշական բերդին. և զանապատն, և զքարոտ տեղին ապաւէն իւրեանց համարեցան. և լինէր սաստիկ պատերազմ յոյժ յոյժ։ Եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց, որ էին Բագրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիք, և Վահան նահապետ Ամատունեաց տոհմին, և Վարազ Կամսարական, հասանէին հարկանէին սատակէին զօրսն Ալանացն, և Մազքթացն, և Հոնացն և զայլոց ազգացն, և լնուին զդաշտն առապարացն առ հասարակ դիակամբք մեռելոց... Եւ զմնացեալսն սակաւս առաջի իւրեանց հալածականս տանէին մինչև յաշխարհն Բաղասճաց, և զգլուխն Սանէսանայ մեծի թագաւորին եկին բերին առաջի արքային Հայոց... եւ այսպէս վրէժ սրբոյն Գրիգորի[սի] խնդրեցաւ ի թագաւորէն Սանէսանայ, և ի բանակէ նորա. զի ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի։

Ж. св. Як.

ГЛАВА XII.

О Тиранѣ II

a) Кончина Хосрова. Война армянъ съ парсами. b) Царствованіе Тирана. Смерть Врт̃анеса Великаго; престолъ его наслѣдуетъ Іусикъ.

М. Хоренскій. III, 10, 11.

III, 10. *Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է, լուծանէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. և զմասնաւոր հարկսն արգելու ի նմանէ, տալով կայսեր. և ածելով զզօրս Յունաց, ընդդիմանայ արքային Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. և բարձեալ զնա թաղեցին յԱնի աւան հարս իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ Արշաւրի Կամսարականի, որպէս ծերագունի և յոյժ պատուականի յետ արքայի, զաշխարհս Հայոց: Եւ ինքն առեալ զՏիրան որդի Խոսրովու, գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացցէ: Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ զմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեհի եղբօր իւրոյ, որպէս զի թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցաւ. և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անտերունչս զսա վարկուցեալ: Որով պատահէ քաջին Արշաւրի Կամսարականի հանդերձ ամենայն հայաստանեայց զօրու ճակատ ունել ի Մռուղն անուանեալ դաշտի. և թէպէտ բազումք ի ծերունեաց նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին, փախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցգալն Տիրանայ:*

Ф а в с т ъ.

III, 11. ...*Եւ յետ այսորիկ յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առնուլ զաշխարհն հայաստան երկրին: Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն հայոց մեծաց Վաչէ զպատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն: Եւ ելանէր տայր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ. և լինէր անհնարին կոտորած յերկոցունց կողմանցն. և բազում ծախս մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն... Ապա յետ այսորիկ փոխեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշէնն Խոսրով, թագաւորն Հայոց մեծաց: Ժողովեալ աշխար եդեալ, լացին ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց Հայոց մեծաց. և տարան առ իւր նախնիսն յԱնի յեկեղեցագաւառն Դարանաղեաց...*

III, 13. *Յաղագս թէ զիա՛րդ յետ մահուանն Յուսկանն անառաջնորդք լինէր երկիրս հայոց, և ոչ որդիքն Յուսկան արժանի եղեն հօրն աթոռոյն...*

III, 16. *Յայնմ ժամանակի համարեցան արժանի զՓառէն ոմն երէց, ի գաւառէն Տարօնոյ, ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովհաննու... Ապա կոչեցին զնա առ արքայն. և առաքեաց զնա պատարագօք թագաւորն և հրովարտակօք և ձոխ իշխանօքն՝ որ ընդ նմա առաքեցանն: Մեծ զօրավարն հայոց՝ որում անուն էր Վասակ, ի Մամիկոնեան տոհմէն, և Մեհենդակ Ռշտունի, և Անդովկ Սիւնի, և Արշաւիր Կամսարական, մեծք և ծերագոյնք նահապետք, և տասն այր այլ, արք պատուականք, առին գնացին զՓառէն սուրբ ի մայրաքաղաքն Գամրաց ի Կեսարիա և անդ ձեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց:*

М. Хоренскій.

III, 11. *Յեւթն և տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս որդի Կոստանդիանոսի թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովու և առաքէ ի Հայս հանդերձ մեծաւն Վրթանաւ: Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով... Իսկ յետ ընլոյ հընգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանէին ի գեօղն Թորդան, իբրու մարգարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց եւ հօրն յայն տեղի հանգուցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի նորին ի չորրորդ ամի Տիրանայ, յոյժ հետևող եղեալ հարցն առաքինութեանց:*

Ф а в с т ъ.

III, 11. ...*Եւ յետ սորա (Խոսրովու արքայի) փոխեցաւ ևս յաշխարհէ մեծ քահանայապետն Վրթանէս. և ժողովեցան ամենայն աշխարհն Հայոց, և մեծաւ պաշտմամբ... արքունական կառօք զսուրբն Վրթանէս... մեծաւ լալեաց տրտմութեամբ մինչև ի գեօղն Թորդան ի Դարանաղեաց գաւառն յուղարկէին: Եւ անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին, և զմշտակատար զսորա կենդանի յիշատակն ի վերայ կատարեալ, դառնային:*

III, 12. *Եւ յանցանելն յաշխարհէ թագաւորին Խոսրովու, Տիրան որդի Խոսրովու առ զթագաւորութիւնն իշխանութիւնն աշխարհացն Հայոց մեծաց: Եւ ընդ նմին սուրբն երանելի մանուկն Յուսիկ յաջորդեաց զտեղի հայրապետացն Հայոց...*

c) Война Шапуха съ Констанціемъ. d) Тиранъ идетъ на встрѣчу Юліану и даетъ ему заложниковъ.

М. Хоренскій. III, 12, 13.

III, 12. Բայց Շապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրավիգ օգնականութեան եղեալ, թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Ձորայ, և բնակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս։ Եւ զայլ յոլով թագաւորս նուաճեալ Շապհոյ, եւ զազգս բարբարոսաց բազումս ի սատարութիւն կալեալ յարձակեցաւ ի միջերկրայս եւ ի Պաղեստինէ։ Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ ճակատ երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչև ի հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս։ Եւ ի պարսից դարձեալ Կոստանդեայ, յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփսիեստի քաղաքին Կիլիկեցւոց, թագաւորեալ ամս քսան և երիս։ Ի սորա աւուրս երևեցաւ խաչն [1]) լուսեղէն [*Ламбр. списокъ* имѣетъ: յերկինս յԵրուսաղէմ [2]), ամենայն քաղաքին հաւատացելոց և անհաւատից] առ երանելեաւն Կիւրղիւ [3])։

Фавстъ.

III, 20. Բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց, ի մէջ թագաւորին Հայոց և Պարսից։ Նստէր յաշխարհին Ատրպատական որում անուն կոչէր բարձգահին իւրում՝ Շապուհ Վարազ։ Արդ մինչդեռ ևս յոյժ խաղաղութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց, անկաւ ի տեառնէ խռովութիւն ոչինչ բանիւք...

М а л а л а.

p. 365 и слѣд. Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (Κωνσταντίου) βασιλειας ἐνίκησαν οἱ Πέρσαι, ἤτοι Ἀββουραρσάκιος [читай: Σαββουραρσάκιος] ὁ βασιλεύς. καὶ ἐπεστράτευσε κατ' αὐτῶν ποιήσας Καίσαρα Ἰουλιανὸν συγγενέα αὐτοῦ... καὶ κατελθὼν ἐπὶ τὰ Περσικὰ ἐποίησε πάκτα εἰρήνης μετὰ Περσῶν ἐπὶ φανερὸν χρόνον, πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων ἐν τῇ συμβολῇ. Καὶ ὑποστρέψας... καὶ εἰσελθὼν ἐν Μαμφουεστίᾳ πόλει τῆς Κιλικίας, ἀρρωστήσας τελευτᾷ ἐκεῖ.

Назіанз.

[1]) Ср. у *Назіанзина* (II облич. слово на Юліана, рук. эчм. библ., № 908, стр. 206): „...բայց որքան զայս սքանչելին ևս էր և երևելագոյն. եկաց լոյս յերկինս խաչն նկարագրելով...“

[2]) Ср. въ *Пасхальной Хроникѣ:* „Τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ὤφθη ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον... φωτοειδὲς τεταμένον... ἐν τῷ οὐρανῷ“. (*Migne*, Patrol., S. G. T. 92, p. 730).

[3]) Ср. *Исторію императоровъ* (рукоп. эчм. библ. № 102 серіи католикоса Георга, стр. 47*b*): „Եւ ի սոյն աւուրս գրեաց երանելին Կիւրեղ հայրապետն Երուսաղէմի առ Կոստանդիոս թագաւոր Հռոմայեցւոց վասն երևելոյ նշանի խաչին յերկնից“։

М. Хоренскій.

III, 13. Զայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ. և բազմադիմի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի լինէին երկրպագեալքն։ Եւ յարձակ լինի ընդդէմ Պարսից իշխանութեանն, և անցեալ ընդ Կիլիկիայ հասանէր ի Միջագետս, և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զշուան նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանային անցիցն։ Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն և հալածականս առնէ. և հարեալ սպառսաւորութիւն, անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ պարգևօքն. և մեծարի ի նմանէ յոյժ։ Եւ խնդիրս արարեալ, զի մի՛ տարցի զնա ընդ իւր ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Յուլիանոսի՝ խնդրէ զօրս և պատանդս։ Եւ Տիրանայ խնայեալ ի յորդի իւր Արշակ երկրորդ, տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զերրորդ՝ հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զՏիրիթ զորդի մեռելոյն Արտաշիսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան։ Զորս առեալ Յուլիանու նոյն հետայն առաքէ ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն և տայ զիւր պատկերն նկարագրեալ ի տախտակս յորում և զդիւաց ոմանց ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարևելից կուսէ, ասելով, թէ որք միանգամ ընդ Հռոմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն։ Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ, առեալ բերէ. ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ դիւաց երկրպագելի պատկերս։

Фав.

Мал.

Назіанзинъ.

(I облич. слово на *Юліана,* рукоп. эчміадз. библ., № 908, стр. 188—189). ...Աւրէնք են թագաւորականք... բայց ի Հռոմայեցւոց յորժ ի փութալեացն պատկերաւք բազմամարդութեանն պատուել զթագաւորս։ Քանզի ոչ բաւական պսակքն և թագքն և ծիրանեացն ծաղիկք... այլ պարտ վարկանին և զերկրպագութիւնն ևս ի նոցանէն... Իսկ նա (Յուլիանոս) զի՞նչ հնարէր և կամ զի՞նչ քրիստոնէից հաստատութեանն կացուցանէր նենգութիւն... ի մի ածէր զաւրէնս Հռովմայեցւոց և զկռոցն երկրպագութիւն։ Եւ յաղագս այնորիկ առ պատկերսն մերձ դնէր զկուռս և իբր զայլ ինչ ի սովորական գրեցելոցն առաջի դնէր բազմամարդութեանն և քաղաքաց. և մանաւանդ որք հեթանոսաց իշխէին զպատկերս որպէս զի չար ինչ ամենայն իրաւք ոչ լինել մեղանչելն, այլ կամ զթագաւորացն զպատիւ խառն ընդ կռոցն ի ներքս բերել և կամ յայ[ն]ցանէ փախուստ զթագաւորն թշնամանել համարեսցի՝ խառն եղելոյ երկրպագութեան։ Յայնմանէ ի նենգութենէ և այնպէս յայտնագոյն իմացելոյ ամբարշտութեանն սակաւք զերծան...

Ibid., стр. 167. ...Եւ եթէ հանդերձ արուեստիւ զինիցի (Յուլիանոս) և հաւանեցուցանելովն զբռնութիւն դունիցէ, իբրև զկարթիւ շուրջ զգէշն պատելով...

(Въ Словѣ *Кесарію,* рук. вѣн. мхит., № 217, стр. 118*a*). ...Եւ յարձակ հակառակ Պարսից լինի (զՅուլիանոս) խրատուն դեղեցկապէս լինէլցին, եկն առ մեզ փախստական երանելին...

e) Мученическая кончина св. Іусика и Даніила.

М. Хоренскій. III, 14.

Արդ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Ծոփաց, յիւրում արքունական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն։ Զոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն, եհան ի ձեռաց արքայի. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիրին խորամանկութիւն։ Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղեալ Տիրան, քանզի երկեաւ ի Յուլիանոսէ, զմբռտաւ ածելով մեռանել ինքեան իբր զկոխող թագաւորական պատկերի. և յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ որդւոյ Յուսկանն յաղագս համապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց, հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ ի գանելն աւանդեաց զոգին։ Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ ի ծերունւոյ քահանայէն Դանիէլէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերետ, հրամայեաց զնա խեղդամահ առնել։ Զոր բարձեալ աշակերտացն թաղեցին ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ։ Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր նոր ի գեօղն Թորդան. որ եկաց եպիսկոպոսութեանն ամս վեց։

Фавстъ Византійскій.

ш, 12. ...Իսկ թագաւորն Տիրան և այլ մեծամեծ աւագանին նախարարացն կամ աշխարհն ամենայն, ոչինչ ըստ Աստուծոյ կամացն վարս յանձն առեալ՝ իմաստուն ինչ գնացեալ լինէին։ Բան զամենայն մանաւանդ թագաւորն կամ իշխանքն... Վասն որոյ հանապազ ընդդիմացեալ լինէր երանելի հայրապետն Յուսիկն, վարժ բանիւքն համեստութեանն քրիստոսական խրատուն՝ հանապազ յերեսսն յանդիմանութեանցն հարկանելով խրատելով կշտամբելով արկանէր... բողոքէր... Որ իբրև օր մի յաւուրց տարեկան դիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլովք աւագանւովն մտանել յեկեղեցին. իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Զեւ արժանի, հի՞մ գաս, մի՛ գար ի ներքս։ Վասն որոյ անդէն ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոջն. ըրածեծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն Աստուծոյ սուրբ երանելի մանուկն Յուսիկ, կիսամահ կոչկոճեալ ընկեցեալ լինէր։ Զոր բարձեալ պաշտօնէիցն դրան եկեղեցւոյն ի Բնաբեղ բերդէն արքունի՝ մեծ Ծոփաց գաւառին, եկին բերին ի գաւառն Դարանաղեաց ի գեօղն Թորդան. և անդ ոչինչ յետ բազում աւուրց հանգեաւ, և եդաւ մօտ առ Գրիգորի և ընդ հարս իւր։

ш, 14. Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունին սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ այր սքանչելի։ Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխաւոր Եկեղեաց նահանգին Տարօնոյ... Արդ... խորհուրդք խորհեցան, հաւանեցուցին զթագաւորն ածել զծերունին զԴանիէլ յիւրեանց բանակն, զի... նստցի նա յաթոռն հայրապետական... Եւ իբրև մտանէր առաջի թագաւորին Տիրանայ քորեպիսկոպոսն մեծն Դանիէլ, անդէն ի ձեռն առնոյր զկշտամբութիւն յանդիմանութեանն։ [Слѣдуетъ пространное обличительное слово Даніила на царя, стр. 38—41].

...Այլ զի կոչեցէք զիս ելանել գալ առ ձեզ, զա՞յս ամենայն կամէիք լսել դուք յինէն։ Եթէ իմ չէր զայս ամենայն պատմե[ա]լ ձեզ, սակայն այս ամենայն լինելոց էր ձեզ վասն սպանման արդարոյն մեծին մանգանն Յուսկան... Եւ եղև իբրև զայս ամենայն լուաւ (թագաւորն Տիրան), բորբոքեալ ի բռնաւորութիւն... տայր հրաման անդէն խեղդամահ առնել զնա... Ապա բարձին զմարմին նորա սուրբ սիրելիք իւր աշակերտք... և գնացին տարան եդին զմարմինն ի տեղւոջն, ուր յառաջագոյն էր կայեանք խցկանն իւրոյ յերկրին Տարօնոյ... որ անուանեալ կոչի Հացեաց դրախտ...

f) Возвращеніе Зоры отъ Юліана и истребленіе его со всѣмъ его родомъ.

М. Хоренскій. III, 15.

Եթէ զկարգ Զօրայ [1]) առեալ զզօրս Հայոց դարձաւ ի Յուլիանոսէ և սատակի ազգաւ...

Թուղթ Յուլիանու առ Տիրան։ Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Խոսրովայ [2]), Արամազդայ որդի և ճակատագրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ։ ...Արդ եթէ ոչ ի քոյ կամացդ արար նա զայն, սատակեսցես զնա (զԶօրայ) ազգաւխմբ՝ առ ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապ՝ եթէ ոչ, երդուեալ ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս՝ որ զյաղթութիւնն, զի ի դառնալն մերում անպարտելի յօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ։—Տիրանայ զայս լուեալ և յոյժ զարհուրեալ, առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ հայր՝ հանդերձ երդմամբ և կոչէ առ ինքն զԶօրայ... Եւ միայնացեալ Զօրայ, գայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայ զԶօրայ ի բուռն առեալ, ունի և զամուրն նոյին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սատակմամբ։ Բայց զմանուկ մի, որդին Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին։ Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամուտ տէր Անձևացւոյ։

Ф а в с т ъ.

ш, 18. Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց... դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին... Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն եւ պսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան։ Այս ինքն որ ունէր զպատիւ մեծի տէրութեանն, այր ներքինի... որում Հայր կոչէին... Մանաւանդ աւելի զերկու տոհմն զաւագս տայր իւրով չարախօսութեամբն հանել ընդ սուր եւ անունդ առնել միահաղոյն, զտոհմն Ռշտունեաց և զտոհմն Արծրունեաց... Յայնմ ժամանակի ի գայթակղի գտանէին ի դայեկաց հանկարծ փախուցեալ. Տաճատ որդի Մեհենդակայ Ռշտունւոյ, և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաչէի Արծրունւոյ...

IV, 50. ...յետոյ եկաց յարքայէն Հայոց (Արշակայ) և աշխարհն Կաղբից. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամուտ տէրն Անձևացեաց և ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց, և գնացին առ թագաւորն Յունաց...

---

[1]) Объ этомъ имени см. выше, въ I ч. настоящаго изслѣдованія, стр. 222—223.

[2]) См. тамже, стр. 224.

g) Смерть сыновей Іусика. Престолъ его занимаетъ П'арнерсехъ.

М. Хоренскій. III, 16.

Բայց ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկանն։ Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի վարս ստացեալ, անարժանք եղեն առաքելականին այնորիկ աթոռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս՝ յոյժ աճապին և սարսափման լուղայ արժանի, ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Աթանագինէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ, պատշաճ այնմ, բայց միայն մի որդի Աթանագինեայ, որում Ներսէս անուն ճանաչիւր, որ ի Կեսարիա էր ի հրահանգս, և զայնու ժամանակաւ գնացեալ ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ որումն իշխանի մեծի։ Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Գրիգորի, ընտրեցին զՓառներսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, կացուցին քահանայապետ ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։

Фавстъ.

III, 15. Ապա (յետ մահուան Յուսկան) խորհուրդ արարին մատուցանել զորդի ս. Յուսկան ի քահանայութիւն հարցն վարդապետութեան... զի կալեալք ակամայ առեալք զձեռնադրութիւն սարկաւագութեան՝ հարկեցան Պապ և Աթանագինէս... բայց յայնմ ժամանակի ոչ ոք գոյր, որ առաջնորդէր նոցա զքահանայապետութիւնն...

III, 16. Յայնմ ժամանակի համարեցան արժանի զՓառէն ոմն երէց, ի գաւառէն Տարօնոյ... Եւ նստաւ Փառէն յաթոռ հայրապետական սակաւ ժամանակս...

III, 19. Այլ որդիքն Յուսկանն, Պապն և Աթանագինէս, յաստուածատեցութեանն զկեանս իւրեանց վարեցին... Եւ բազում հատեալ յարբշռութիւն զԱստուծոյ զտաճարաւն այպն առնէին... Եւ մինչ էին յուրախութեան մեծի, բազմեալք էին ի ներքս եպիսկոպոսանոցին ուտէին և ըմպէին, յանկարծակի հրեշտակ Տեառն երևեցաւ ի նմանութիւն փայլատական, և հարեալ սատակէր զերկոսեան զեղբարսն միանգամայն ի բազմականին անդ... Բայց մնաց Աթանագինէի որդի ի Բամբշնէ, ի քեռէ թագաւորին, և անուն նորա Ներսէս, որ եկաց յաթոռ հայրապետացն առ յապա ամենայն երկրին Հայոց... (IV, 3) ...Սա (Ներսէս) լեալ էր ամուսնաւոր [1]) յաշխարհական կեանս նախ յառաջ մանկութեան. ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի Կեսարիայ քաղաքին Գամրաց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք... Այլ ի ժամանակին յայնմիկ էր ի վարս զինուորութեան ի գործակալութեան, սիրելի սենեկապետ արքային Արշակայ...

[1]) Ср. *Житіе Нерсеса* („Սոփերք", VI, стр. 19): „...Ներսէս... ի տղայութենէն սնեալ և ուսեալ ի Կեսարիայ քաղաքին... Եւ էր անուանացեալ վասն ժառանգութեան աթոռոյն. և ընդ համեստ ամուսնոյ իւրոյ կացեալ ամս երեք, որ էր յազգէն Մամիկոնենից, անուն նորա Սանդուխտ. և ի նմանէ լինի Սահակ։ Եւ իբրև վախճանեցաւ ամուսին իւր, եկեալ յազգական իւր յԱրշակ արքայ..."

h) Тиранъ, обманутый Шапухомъ, идетъ на зовъ его и ослѣпленъ имъ.

М. Хоренскій. III, 17.

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վէր ընկալեալ ի փորոյն [1]) սատակի ի Պարսս։ Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅոբիանոս, որ ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց ի Բիւզանդիոն։ Իսկ արքային Պարսից Շապհոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան, գրելով թուղթ այսպէս։ Մազդեզանց քաջ և բարձրագոյն աստուածոց Շապուհ արքայից արքայ, ի բարւոջ մերում յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ, ողջոյն շատ։ Ճշմարտիւ ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից... ուստի և մեր պահապանք գնդին վատասրտեալ ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով, վասն որոյ մեր ցասուցեալ, սալարի նոցա զլուխ արկանել տուաք [2])։ Եւ քում թագաւորութեանդ ոչինչ վնասեցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հաստատութեան սիրոյն։—Զայս տեսեալ Տիրանայ, խելագարեալ գնաց առ նա. քանզի արժանն տանէր զնա ի տեղի հատուցմանն։ Զոր տեսեալ Շապհոյ, կշտամբեաց զնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս Սեդեկիային ի հնումն. թէև արդեօք վրէժ ընդ սըրբոյ առնն այնորիկ պահանջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ աւետարանին ձայնի՝ գոլ լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս. խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս մետասան։

Фавстъ.

III, 20. ...Ապա իբրև զայս ամենայն լուաւ Վարազ Շապուհ Ատրպատական մարզպան ի կատաղախօս ի շնաբերանն Փիսակայ, վաղվաղակի նամակ ամբաստանութեան գրեալ Վարազայ յարքայէն Հայոց մատուցանէր Ներսեհի արքային Պարսից։ Եւ այնչափ զայրացոյց... զթագաւորն Պարսից ի վերայ արքային Հայոց, որ ապա առ հրաման ի նմանէ... որսալ ըմբռնել զարքայն Հայոց... Ապա եկն եհաս Շապուհ Վարազն երիւք հազարօքն և յանդիման եղև թագաւորին (Տիրանայ) յերկրին Ապահունեաց. և մեծապէս մեծարեցաւ ի նմանէ... Եւ ի ժամանակին յայնմիկ այնպէս դիպեցաւ, յայնմ ժամանակի զօրավարք չէին անդ, այլ սարտուցեալ էին... սոյնպէս և զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տունս... դադարեալ էին։ Եւ ոչ ոք էր՝ որ մնացեալ էր առ թագաւորին, և ոչ գունդ և այրեձի. բայց միայն սակաւ սպասաւորօք... և տիկնաւն հանդերձ և արքայորդի մանուկն Արշակ... Եւ իբրև ոչ ինչ բազում աւուրք ընդ մէջ եղեն, յընթրիս կոչէն (Վարազ Շապուհ) ի հաց հրաւիրեալ զարքայն... Ապա իբրև ընդ գինիս մտին, քաջ արբեալ լինէին թագաւորն և որ ընդ նմայն էին, զօրն զարանակալ... զնոսա յանկարծուստ յիւրաքանչիւր բազմականի ի վերայ հասեալք ըմբռնէին, և վահանափակ շերտաւորացն պատէին զթագաւորն Տիրան։ Եւ կալեալ կապեալ զոտս և զձեռս նորա... խաղացուցին յերկրէն Ապահունեաց։ Իբրև եկին հասին ի գեւղ մի, որում անուն Դալարիս կոչէին... Եւ ասէ Վարազ. Աղէ՛, տեսէք ածուղ, որով երկաթ շողացուսցուք, զի զաչս խաւարեսցուք զարքայիս Հայոց։ Եւ անդէն բերին ածուղ, որով խարէին զաչս Տիրանայ։ Ապա ինքնին խօսել սկսաւ Տիրան և ասէ... Այլ ինձ յուշ եղև և գիտեմ՝ թէ այն զի խնդրեցաւ յինէն վրէժ չարեաց մեղացն իմոց, փոխանակ զի խաւարեցուցի ես զաշխարհս, որում թագաւորեալ էի՝ յերկուց լուսաւոր վարդապետացն, և կարծեցի շիջուցանել զլոյսն ճշմարտութեանն քարոզութեանն երկուց հաւատարմաց, վասն այսորիկ խաւարեցաւ լոյս տեսանելեաց աչացս իմոց...

Каллисөенъ.

с. 49—50. Ապա պատահեցին նմա հրեշտակքն Դարեհի թուղթս բերելով նմա... և պարզեալ զթուղթն Աղեքսանդր ընթեռնոյր. Թագաւոր թագաւորաց և աստուածոց ազգակից, աթոռակից արեգական աստուածոց Միհրեայ, և ծագողի ընդ արեգական, ես ինքն աստուած Դարեհ Աղեքսանդրի իմում ծառայի...»

с. 85—86. ...և Դարեհ ժողովէր զզօրագլուխս իւր և խրատ խնդրէր... բայց եկայք խորհեսցուք զօգուտն հաստատուն և պատասխանի արասցուք...

[1]) Ср. у *Назіанзина* (I облич. слово на Юліана, рук. вѣн. мх., № 217, стр. 186a): „...Եթէ ոչ գեղեցկապէս կերակրեաց արեամբն այնորիկ և վիրաւն, զոր ի փորոյին ընկալաւ (Յուլիանոս)..."

[2]) Ср. у *Евсевія* (Chron., II, 102): „Մինչդեռ՝ փախուցեալ թագաւոր, արկեալ զլուխ որբ և մեռաւ"։

ГЛАВА XIII.

Объ Аршакѣ II.

a) Шапухъ воцаряетъ Аршака и дѣлаетъ нападеніе на Грецію. b) Св. Нерсесъ и его полезныя учрежденія.

М. Хоренскій. III, 18, 20.

III, 18. *Բայց Շապուհ թագաւորեցուցանէ փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱրշակ, ածեալ ի զօրացն Հայոց, զի մի խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին... ինքն գնաց երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ ի Բիւթանիա, նստեալ ամիսս յոլովս...*

III, 20. *Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանագինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյ ս. Գրիգորի։ Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ է Կեսարիոյ և եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. բանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշ-*

Ф а в с т ъ.

III, 21. *...Ապա դառնէր հրովարտակ թագաւորն Յունաց Վաղէս առ արքայն Պարսից. նախ դու, ասէ, դարձուցես զգերութիւն առեալ յերկրէն Հայոց, և զթագաւորն Տիրան ինքնին դըլխովին... Եւ իբրև լուաւ զայն հրաման արքայն Պարսից, վաղվաղակի զիրսն կատարէր. հանէր զկապեալն Տիրան ի տանէն բանդի... զի թագաւորեցուսցէ զնա... Ապա տուեալ պատասխանի Տիրանայ, եթէ անօգուտ է ինձ եւ անպատշաճ է կուրութեամբ... ունել զթագաւորութիւն. բայց փոխանակ իմ թագաւորեցո՛ զԱրշակ որդի իմ։ Յայնմ ժամանակի թագաւորեցուցանէր զԱրշակ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Հայոց...*

IV, 3. *...Ապա յականէ յանուանէ խնդրեցին աշխարհաժողով զօրքն բազմութեան զայն, որ անուանեալ կոչէր Ներսէս, զորդի Աթանագինէի, զթոռն քահանայապետին Յուսկան, որդւոյ Վրթանեայ, որդւոյն Գրիգորի մեծի...*

IV, 4. *Ապա գումարեցին զիշխանս մեծամեծս, զի առցեն զցանկալին Ներսէս և գնասցեն ուր սովոր էին զհայրապետսն օծանել... Եւ ինքն երթեալ հասանէր ի կողմանս Տարօն գաւառին. և ժողովէր առ ինքն զամենայն եպիսկոպոսունս Հայոց աշխարհին... և խորհուրդ բարեաց ի մէջ արկանէին, կատարել անդ աշխարհաժողով կարգս*

Житіе св. Нерсеса.

„Սոփերք“, VI, с. 19. *...Ապա յականէ յանուանէ խնդրէին աշխարհաժողով բազմութիւնն զմանուկն Ներսէս զորդի Աթանագինեայ որդւոյ Յուսկան որդւոյ Վրթանիսի որդւոյ որդւոյն Գրիգորի...*

с. 32. *Եւ իբրև ձեռնադրեցաւ մեծն Ներսէս ի Կեսարիա, և եկեալ ի Հայս նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց...*

с. 39—42. *Եւ տայր հրաման շինել եպիսկոպոսանիստս և եղբայրանոցս մեծամեծս եւ փոքունս, եւ հրամայէր ի շէն տեղիս եւ յանցս ճանապարհաց եւ*

М. Хоренскій.

խարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ։ Ժողովարարեալ եպիսկոպոսաց և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով և զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում։ Քանզի զմեռեալս հոլովեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և զբորոտս փախստեայս առնէին, զի մի՛ ի նոյանէ յայլս փոխեսցի ախտն. որոց դադարք՝ անապատք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ գտանել մխիթարութիւն թշուառութեանցն։ Առ այսոքիկ և հաշմ անդամովք ոչ խնամեալ լինէին, և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին։ Իսկ նորա հրամայեալ ըստ քաղաքաց գաւառաց շինել աղքատանոցս ի խորշս և ի զերծ տեղիս, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին ի մխիթարութիւն մարմնոց վըշտացելոց։ Եւ բաժանեաց ի նոսա գաւառս, և ագարակս, պտղաբերեալ յարդեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց. զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ ի բաց, և նոքա մի՛ ելցեն ըստ բնակութեան իւրեանց։ Եւ յանձն արար Խադայ, որ էր ի Մարաց Կողմանց սարկաւագ իւր։ Հրամայեաց և յամենայն գիւղս

Ф а в с т ъ.

եկեղեցւոյն ...Յայնմ ժամանակի կարգեցին կազմեցին կանոնեցին... և արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի... առ հասարակ զնոյն օրինակ առնել հրամայէր յամենայն աշխարհս և ի գաւառս և ի կողմանս կողմանս, ի կոյս կոյս, ի խորշս խորշս սահմանացն Հայոց. յայտ արարեալ զպատեհ պատեհ տեղիս զատուցանել, շինել աղքատանոցս... օթևանս և դարմանս և ռոճիկս... և մի՛ ելանել ի մուրացն տառապանս... այլ արժան է զի ամենեքեան առ հասարակ ողորմածութեամբ և երկիւղիւ տարեալ նոցա զդարմանն... բազում կարգս կանոնաց հայրենիս կարգէր... եւ զի մի՛ զմահ մարդկանն առանց դարձի միսանդամ կենդանանալոյ համարիցին, և անյուսութեամբ ի վերայ դնացելոցն օձիս պատառեսցեն լալեացն կոծոյն... և փախչել աւելի ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն... Եւ բազմացոյց զկարգս եկեղեցեաց ի շէնս և յանշէնս. սոյն օրինակ բազմութիւնք կրօնաւորաց... Այրեաց և որբոց և չքաւորաց հանգիստ եւ դարման առնէր... այլ կաղք և կոյրք... հաշմեալք և ցանկանալք... ի նորա ակլմբի դարմանէին բազմեալք...

V, 31. *...յամենայն ի շէնս եւ իգեղս յամենայն կողմանս Հայոց առ հասարակ ի հրամանէ քահանայապետին (Ներսիսի) էին շինեալ օտարատունք, հիւանդանոցք, աղքատանոցք...*

IV, 12. *Այրս այս Խադ բուն էր սա ի Կարին գաւառէ ի գեղջէ Մարբաց. ձեռնասուն էր սա եպիսկոպոսապետին Ներսիսի... ապա աղքատաց ևս տեսչութիւն ի ս. Ներսէսէ սմա հաւատացաւ...*

Житіе св. Нерсеса.

իգլուխս լերանց պանդոկս շինել եւ հիւրանոցս ի քաղաքս և յագարակս... Եւ բաժանեաց յեկեղեցեաց գեօղս և դաստակերտս ի մխիթարութիւն նոցա. և ոչ որ տեսանէր յաշխարհին Հայոց մուրացիկ յաւուրս Ներսիսի։ Եւ այլ անուղղայ կարգս և անօրէնս մոլահաճոյս յերկիրս Հայոց ի բազում ժամանակաց ունէին, զոր եբարձ ս. Ներսէս. զի զբորոտս՝ որ պիսակս անուանի և զուրուկս հալածէին յանբնակ տեղիս, զի մի՛ յայլս փոխեսցի ախտն. և նոքա հեռանային յընտանութենէ եւ յեղբայրութենէ եւ ի հարց եւ յամուսնոց. եւ լինէր տագնապ սաստիկ վասն այսր պատճառի, եւ բազումք լինէին գազանակուրք, գետավէժք, ձիւնախեղդք և անգիւտ կորնչէին։ Ապա մեծն Ներսէս ածէր զնոսա յիւրաքանչիւր տունս եւ ոչ տայր զնոսա հալածել որպէս զառաջինն... Դարձեալ զի և այլ հեթանոսական օրինօք վարէին Հայք. զի ի վերայ մեռելոցն անյուսութեամբ ցտէին զերեսս եւ արեամբ ապականէին եւ այնպէս յուղարկէին զմեռեալս։ Եւ վասն զի ընդ ընտանիս եւ մերձաւորս արեան ամուսնանային յա-

М. Хоренскій.	Фавстъ.	Житіе св. Нерсеса.
վանս շինել զի լինիցի օտարանոց. և տեղի սնըն-դեան որբոց և ծերոց, և անուանողաց տածումն։ Շինէ և յանապատս և յանմարդ տեղիս եղբայ-րանոցս և մենաստանս և յառականձնականս խըր-ճիթս. և հայր և վերակացու նոցա կացոյց զՇաղիտայ և զԵփրեմ և զԳինդ՝ որ յազգէն Սըլ-կունեաց և զայլս ոմանս։ Եւ զերկուս զայսոսիկ յաղագս նախարարացն բանից. մի՝ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ագահելոյ ընչ-ականն ազգականութեանն առ-նէին. և միւսն որ ի վերայ մեռելոցն գործէին ողբս ըստ հեթանոսական սովորու-թեանն։ Եւ էր այնու-հետև տեսանել զաշ-խարհս մեր՝ ոչ որպէս բարբարոս պանդխտա-կեալս, այլ որպէս զքա-ղաքացիս համեստա-ցեալս։	v, 25. Սրբ երկու կրօնաւորք անապատաւորք… անուն միում Շաղիտա, և էր սա ազգաւ ասորի… և միւումն անուն Եպիփան, և էր սա ազգաւ յոյն… v, 26. Շաղիտայս այր սուրբ, էր լեալ աշակերտ մեծին Դանիէլի և ի տղայութենէ իւրմէ սնեալ էր համակ յանապատս և ընդ անապա-տաւորս խոտաճարակ լեալ էր… v, 27. Այլ երանելին ս. Եպիփան էր ընդ ս. Շաղիտայի աշակերտ եղեալ մեծին Դանիէլի. եւ սա ի մանկութենէ սնեալ էր յանա-պատի… vi, 16. Եւ էր Գինդ այս ի Տարօն գաւառէ, եւ լեալ սա աշակերտ մեծին Դանիէլի. եւ յետ նորա էր գլուխ արեղայից, եւ վարդապետ միանձանց եւ առաջնորդ մենա-կեցաց, եւ վերակացու վանե-րայից, եւ ուսուցիչ ամենայն անա-պատաւորաց, եւ վերակացու ամենեցուն։	ղագս եպիսկոպոսական առա-ջնորդութեան եւ հայրե-նեաց. իսկ Մեծն Ներ-սէս եբարձ զայն ի Հա-յոց եւ հրամայեաց մինչեւ ի հինգ ազգն ոչ ամուսնանալ…

c) Умерщвленіе Трдата, брата Аршака. Св. Нерсесъ отправляется въ Византію и возвращаетъ заложниковъ.

М. Хоренскій. III, 21.	Малала.	Фавстъ Византійскій.
Սաստիկ և յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց Վա-ղենտինիանոս. որով եւ զՔաղ-կեդոնացին վասն յափշտակութեան աւ-տաւելեաց, և զՊրոկոպիոս անուն Ներ-քինապետ արքունի կենդանւոյն. բանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ գտեալ յափշտակութեան ընչից նոցա այրեաց։ Եւ ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր ի Հայոց առաքեաց, ցասուցին զնա առաւել զրուցաւ՝ յԱրշա-կայ խրախտանալոյն։ Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ ի ձեռին [вар. Ламбр. сп. ...] ...[1]), հրամայէ սպանանել զՏըր-դատ զեղբայրն Արշակայ զհայր մանկանն Գնելոյ։ Եւ Թէոդոսի զօրածանու ե-լեալ ի վերայ Հայոց զինեալ, և հասեալ ի սահմանս հա-յոց, զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զՄեծն Ներսէս. և ի հաշտու-թիւն մաղթեալ, տայ լինել զխափանեալ հարկսն, եւ պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ առաքէ զՄեծն Ներ-սէս։ Որոյ երթեալ եւ ի հաշտութիւն զԹագաւորն շարժեալ, մեծարի ի նոյանէ յոյժ. նաև զպատանդսն խնդրեալ առնու և դառ-նայ։ Եւ կոյս մի անուն Ոլոմ-պիադայ յազգէ կայսեր, կին առնէ Արշակայ։ Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնելոյ՝ յաղագս սուր ի նոյանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսու-թեանն և գանձս յոլովս։ Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խորհէր նմա ի չա-րիս հանապազ սպասելով նմա դիպող աւուր։	p. 339 и сл. Ὁ δὲ θειότατος βασιλεὺς Βαλεντινιανὸς πολλοὺς συγκλητικοὺς καὶ ἄρχοντας ἐπαρχιῶν ἐφόνευσεν, ὡς ἀδικοῦντας καὶ κλέπτοντας καὶ ἁρπάζοντας. Τὸν δὲ πραιπόσιτον τοῦ παλατίου αὐτοῦ ὀνόματι Ῥοδανόν, ἄνδρα δυνατώτατον καὶ εὔπορον καὶ διοικοῦντα τὸ παλάτιον ὡς πρῶτον ὄντα ἀρχιευνοῦχον καὶ ἐν μεγάλῃ τιμῇ ὄντα, ζῶντα ἔκαυσεν .. ὁ γὰρ πραιπόσιτος αὐτοῦ Ῥοδανὸς ἥρπασεν οὐσίαν ἀπό τινος χήρας γυναικός…	IV, 11. …Սորա (Մեծն Ներսէս և այլ իշխանք) չոգան դեսպանութեամբ ի սէր միաբանութեան առ կայսրն Վաղէս։ Իսկ թագաւորն Վաղէս արգել աքսորեաց զՄեծ քահանայապետն Ներսէս, և փոխա-նակ սորա արձակեաց զեղբօրորդի[ս] զթագաւորին Արշակայ զԳնել և զՏիրիթ. և քանզի քաղումս եւ անթիւս վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ… Եկին հասին դեսպանքն երթեալք ի կայսերէն առ… Արշակ. և մատուցանէին նմա զհրովարտակն կայսեր և ընդ նմին գիր տրտնջելոյ եւ ամբաստանութեան։ Զի գրեալ էր կայսրն զս. Ներսիսէ… թէ նա սպան զորդին իւր զմիամօր, վասն այսորիկ արգելաւ աստէն… Իսկ թագա-ւորն Արշակ իբրեւ լուաւ և ետես զայս ամենայն, անչնորհ առնէր զտայլսն եւ զբերելինս կարասոյն։ Ի ցասումն մեծա-պէս բարկութեամբ ընդ կայսերն նիւ-թեաց, եթէ զխա՛րդ իշխեաց արգելուլ զայնպիսի այր զմեծ եւ զպատուական, զգլուխ և զվարդապետ… Տայր հրաման Վասակայ իւրում զօրավարին զօր ժո-ղովել… եւ աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց… մինչեւ ի քաղաքն յանկուրա-ցւոց. զվեց ամ զմիմեանց զհետ աւերէր զաշխարհ սահմանացն Յունաց… IV, 13. Այլ իբրեւ սատակեցաւ կայսրն (Վաղէս), դարձան ամենայն հովիւքն ե-պիսկոպոսքն՝ որք աքսորեալք էին… Յայնժամ դարձաւ եւ ս. Կաթողիկոսն Ներսէս յանապատ ի կզզւոյ… IV, 15. Զայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ… նաչապետին Սիւնեաց, որում անուն Փառանձեմ կո-չէր… Ապա Գնելպատանեակն եղբօրոր-դին արքային էառ զնա ի կնութիւն իւր… Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն տռփեալ լինէր մին եւս հօրեղբօրորդին Գնելոյ, որում անուն Տիրիթ կո-չէր… Եւ յորժամ կարացն տեսլեանն՝ որում ցան-գայր, այնուհետեւ հնարս խնդրէր առն կնոջն կորստեան… IV, 15. Եւ յետ այսորիկ էառ իւր Արշակ զկինն սպա-նելոյն (Գնելոյ) զՓառանձեմ… Ապա իբրեւ կինն ի նմա ոչ յանգոյց զմիտս իւր, առաքեաց արքայն Արշակ յեր-կիրն Յունաց և խնդրեաց էած անտի կին ի կայսերական տոհմէն ազգէ, զի անուն էր նորա Ոլոմպի…

[1]) Ср. у *Каллисѳена*, стр. 173: „…վասն որոյ պատանին ի մօտոյ առ յետս առնելով զբար-կութիւն՝ խնդութեամբ լուաւ գործել զանօրէնութիւնն…“

d) Распря между Аршакомъ и Гнеломъ. e) Аршакъ продолжаетъ завидовать Гнелу и умерщвляетъ его. f) Аршакъ дерзнулъ взять жену Гнела. g) Убіеніе Тирита.

М. Хоренскій. III, 22, 23, 24, 25.

III, 22. ...Արդ առնու Գնէլ իւր կին զՓառանձեմ ոմն յազգէն Սիւնեաց, և թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենայն նախարարացն: Որոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ եռուն առ նա զզաւակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սիրեցին: Աստանօր եգիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան. և հաստատեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքայի, որ ի Մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն. Ո՞չ գիտես, զի խորհեալ է Գնէլ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեսցէ: Ահա՛ տես, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Գնէլ յԱրարատ ի կալուածս Ձեր թագաւորաց, և սիրտ նախարարացն եղև ընդ նմա...

III, 23. Ապա նկանէ արքայ զԹիկամբք Մասեաց առնել որս յիւրում սիրեցեալ դաւառին ի Կոգայովտի. և եղեալ որս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա այնչափ բազմութիւն երէոց ի միում ժամու... Աստանօր դարձեալ նորոգեն զքսութիւնն Տիրիթ և Վարդան ասելով, Գնէլոյ բազում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվան անուանի... վասն որոյ առաքէ առ նա (Գնէլ) հրովարտակ... Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ, խորհէր... պատճառս ի վերայ եդեալ... կապեսցէ... [և] հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նոյն որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, երէոց կամէր ձգել, նմա պատահեաց նետն: Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման, վաղվաղակի կատարէ. ոչ այնչափ յաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելւոյն: Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտ Աղիովտի զդին Գնէլոյ՝ թաղեաց յարքունական քաղաքին Զարիշատի. ի չքմեղս եղեալ լալով մեծաւ առնէ:

Фавстъ Византійскій.

IV, 15. Զայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ որումն, մի ի նախարարացն նահապետին Սիւնեաց, որում անուն Փառանձեմ կոչէր... Արդ Գնէլ պատանեակն եղբօրորդին արքային էառ զնա ի կնութիւն իւր: Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղջկանն ընդ վայրսն տարածեցաւ... Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն տրփեալ լինէր մին ևս հօրեղբօրորդին Գնելոյ, որում անուն Տիրիթ կոչէր: Վասն որոյ անդանէր ի գաղտագողօնս, մինչ զի զնուն իւր տեսանել կարասցէ: Եւ յարժամ կարայն տեսլեանն՝ որում ցանգայր, այնուհետև հնարս խնդրէր առն կնոջն կորստեան, ո՞գիւէ՝ զկին նորա նմա հնար լիցի յափշտակել: Ապա Տիրիթն ի հնարս նենգութեան մտանէր, և բազում վարձէր իւր օգնականս և սատարս, որով զիւր չարախօսութիւնն յառաջ վարել կարասցէ: Ետես սուտութեան զԳնելոյն նենգութեամբ առ թագաւորն Արշակ հաստատանէր՝ թէ Գնէլ թագաւորել կամի և զքեզ սպանանել, և ամենայն մեծամեծք և նախարարք և ազատք սիրեն զԳնել, և ամենայն աշխարհիս նախարարք կամին զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց առնել քան զքո: Արդ, ասեն, գիտեա և տես, արքայ, զի՞նչ գործեսցես. որպէս և կամիս, զհարդ մարթասցիս ապրել:

Եւ այսպիսի բանիւք գրգռէին զթագաւորն Արշակ, մինչև հաստատէին ի միտս թագաւորին զիւրեանց ասացեալսն: Ապա ոխացեալ թագաւորն ընդ պատանեկին Գնելոյ... Ապա զնաւասարդայ ժամանակօքն առնէր խորհուրդ թագաւորն Արշակ կոչել առ ինքն զպատանեակն Գնել եւ սպանանել: Ապա առաքէր զՎարդան զեղբայր սպարապետին... զի մեծաւ երդմամբ և նենգաւորեալ քէ կոչել կարասցէ... Եւ էր բանակ թագաւորին ի Շահապիվանի ի բուն բանակի տեղւոյն Արշակունեաց... Մեծաւ ուխտիւ և բազում պատրանօք զպատանեակն Գնել հանդերձ իւրով կնաւ և գրամբն հաւանեցուցանէր երթալ հասանել ի բանակն արքունի, իբրև այն թէ ի մեծարանս ինչ զնա կոչիցէ թագաւորն...

М. Хоренскій.

III, 24. Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիս, այն՝ որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի՝ առ ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրիթայ և Գնէլոյ: Քանզի գիտացեալ ամենայն ուրուք, խմացաւ զայս և մեծն Ներսէս, և անէծ զԱրշակ և զաւիթ սպանմանն. և գնացեալ նստաւ ի սուգ զաւուրս բազումս՝ որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց. այլ անամօթեալ, ագահելով ի զանձս սպանելոյն և ի ժառանգութիւն, յաւել առնուլ զկին նորին զՓառանձեմ. յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ: Այս Փառանձեմ գործեաց զանհոյս և զանկարծելի չարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանութեամբ սուտանուն քահանայիւ ի կենաց դեղ զհանգստեան խառնեալ, էտ Ողոմպիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և եղծ ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, եւ փոխանակ կարգեալ զիւր հայրն Անտիոք:

Фавстъ Византійскій.

Իսկ մինչդեռ նա (Ներսէս) զայս և այսպիսի բանս ողոքոյ ընդ թագաւորին խօսէր, դայր արտաքուստ դահճապետն Երազմակ... սկսանէր պատմել զի... առի գնացի զԳնել... սպանի և անդէն թաղեցի: Ապա խօսել սկսանէր ս. Ներսէս և ասէր... Այլ դու, Արշակ, փոխանակ զի զգործս Կայենի գործեցեր, զանէծսն Կայենի զգեցջիր. անկցիր կենդանւոյն ի թագաւորութենէդ քումմէ, և չարչարեսցիս առաւել քան զՏիրան զհայրն քո... Իսկ զպատանեակն Գնէլ առնուին գնային մօտ ի Սիւսն արքունի և անդէն կառափէին ի սարակ լերինն. որում տեղւոյն Լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որդւոց էրէոցն, ընդդէմ մուրտաստանին ազբերացն բաղնոցացն արքունի, յանդիման բանակետեղ ընին: Ապա հրաման եղև յարքայէն... ամենայն որք առ հասարակ երթիցեն դիցեն աշխար կոծոց և լացցեն զԳնել մեծ սեպուհն Արշակունի զսպանեալն: Իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ ի լալիսն, նստեալ լայր զեղբօրորդին իւր, զոր ինքն եսպան... և տայր հրաման լալ մեծ և աշխար դնել շուրջ զսպանելով դիակամբն: Իսկ կինն սպանելոյն Փառանձեմ զհանդերձսն պատառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր... Իսկ թագաւորն Արշակ ի լալիսն տեսանէր զկինն սպանելոյն, տռփէր և ակն դնէր՝ առնուլ զնա իւր կնութեան... Ապա իբրև մեծ իրքն համարձակ յայտնեցան ի լսելիս ամենեցուն (զիրսն տրփանացն)... խօսել սկսանէր թագաւորն, ծափս զծափի հարեալ մեծաւ զղջմամբ ընդ իրսն՝ զոր գործեաց, ասէ. վասն զի ի կնոջն Գնելոյ զանարժան սիրով հարաւ Տիրիթն, առ այնմ զչարիսն նիւթեաց զքսութիւն, զմահուն գոռութիւն զուր եւ տարապարտ. և զմեղ ևս արդար արեանն շաղախեաց վասն իւրոյ պղծութեանն... Եւ անդէն արքայն մահ խորհէր սպանանել զՏիրիթ ևս փոխանակ ընդ մահուն Գնելոյ: Զոր իբրև լուաւ Տիրիթ, զահի հարեալ յարքայէն՝ գիշերի փախստական լինէր: Ապա... տայր հրաման թագաւորն Արշակ ազատագունդ բանակին զհետ լինել Տիրիթայն, զի իբր և հասցեն նմա, անդէն ի տեղւոջն սպանցեն... Եւ յետ այսորիկ էառ իւր Արշակ զկինն սպանելոյն զՓառանձեմ... Ապա իբրև կինն ի նա ոչ յանգոյց զմիտս իւր, առաքեաց արքայն Արշակ յերկիրն Յունաց և խնդրեաց էած անտի կին ի կայսերական տոհմէն ազգաւ, զի անուն էր նորա Ողիմպի: Եւ ուժգին սիրով սիրեաց զնա, և նախանձուկս արկանէր նմաւ առաջին կնոջն. և կինն Փառանձեմ ոխացաւ ընդ Ողոմպին և խնդրէր սպանանել զնա: Բայց ծնաւ ապա Փառանձեմ թագաւորին ուստր մի և կոչեցին զանուն նորա Պապ, և սնուցին զնա և ի չափ հասուցին: Եւ իբրև ջրթափեաց և եղև հուժկու, եառուն զնա պանդանդ ի դուռն կայսերն յերկիրն Յունաց: Իսկ Փառանձեմ ի մեծ նախանձու և ոխութեամբ գնայր ընդ Ողոմպիոյն և խնդրէր սպանանել զնա դեղովք... ապա գրան երէց ոմն արքունի... անուն Մրջիւնիկ... կատարեաց զգործն զանարժանս զանտես զանօրէն, այսինքն ընդ կենաց դեղն զդեղ մահու խառնեալ... տալով յեկեղեցւոջն Ողոմպիոյ տիկնոջն... սպանանէր... Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կորստեան:

М. Хоренскій.

III, 25. *Իբրև եղև խաղաղութիւն Շապհոյ ի Հիւսիսականաց ազգաց, և պարապ առեալ ի պատերազմացն, յայտնեաց զցասումն, զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա՝ այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս։ Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ և զնորուն սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք, խնդրել զհաշտութիւն... Եւ իբր բարկացեալ Տիրիթայ, ընկենու զնա ի պատուոյն, որպէս զի թէ ի նորա հրապուրանացն եղև այն՝ յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս։ Եւ առաւել ևս գրգռէր զարքայ Վասակ զհնակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոյ հարճի։ Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք ևս կսծեցուցանողօք։ Որում ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տանել, դէմ եդեալ գնացին առ Շապուհ հատուած։ Ընդ որ առաւել ևս զայրացեալ Արշակ, հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կրթել բազմաձեռն գնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր էր նորա Վարդան։ Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և ի Վարդանայ՝ ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել։*

Фавстъ Византійскій.

IV, 25. *Ապա զօրաժողով լինէր Արշակ արքայ Հայոց և կռուէր առ ինքն զօրս բազումս... Ապա անդր Վասակ զգունդն Հայոց և զհոնսն հանդերձ Ալանօքն կոչել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից...*

IV, 18. *Իսկ Վարդան, Մամիկոնեան տոհմին տանուտէրն, գայր հասանէր հրեշտակութեամբ յարքայէն Պարսից առ արքայն Հայոց Արշակ. և մատուցանէր զհրովարտակն առաջի նորա։ Եւ պատմէր նմա ի նմանէ բանս խաղաղութեան և զհաշտութեան և զերդմանցն հաստատութիւն... Իսկ Արշակ թագաւորն սիրով ունէր և սիրով լսէր պատգամին և հաւանէր զասացելոցն։ Եւ խաղաղութեամբ արձակէր զմեծ նահապետն (զՎարդան)... Ապա յետ այսորիկ եկն Վասակն և գրգռէր զթագաւորն ընդ իւրում եղբօրն երիցու, ասելով՝ թէ Վարդան է, որ մատնէ զքեզ թագաւորին Պարսից և կամի կորուսանել զքեզ, եթէ ոչ աճապարեսցես վաղագոյն սպանցես զնա, դու կորնչիս և աշխարհս Հայոց։ Ապա և կին թագաւորին (Փառանձեմ) ևս գրգռէր զթագաւորն սովին բանիւք և զբանս զօրավարին Վասակայ հաւատարիմ առնէր նմա... զի նենգութեամբ... սա այս Վարդան կոչեաց զԳնելն զայր նորա, յորժամ սպանանէր զնա թագաւորն Արշակ... Ապա երթեալ (Վասակայ) գտանէին զնա (զՎարդան) յիւրում դաստակերտին ի Տայս... (և) անդէն ի կողի սպանանէին զնա։*

h) Пораженіе Шапуха въ Тигранакертѣ. i) Взятіе Тигранакерта и совершенное его разрушеніе.

М. Хоренскій. III, 26, 28.

III, 26. *Շապուհ գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ [1] մեր քաղաք. եւ ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ զաւրաւոր գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդէմ Շապհոյ։ Եւ ոչ միայն զմուտն արգելլ, այլ և ոչ հրեշտակս արտաքսոյ առ նա և ոչ զնորայն ընկալաւ։ Եւ հզօր կռուոյ եղելոյ, զհաւաքումս ի Պարսիցն սպանին. և ի պատերազմին հարկանել գնդին Շապհոյ, փախեաւ անդրէն ի Մծբին. և հանգեալ առեալ և արձակեալ յաղթութիւնսն, խնդրէր առնուլ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին յառաջախաղաց գունդք և լռեսք՝ պատաղել նմա զայնու, իբրու թէ Յունացն խանգարեսցի գործ։ Եւ Շապհոյ յառաջ անցեալ, գրէ առ նոսա թուղթ սպառնալից. «Մազդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ, Տիգրանակերտեաց՝ որք ոչ եք անուանելոց ի մէջ Արեաց և Անարեաց։ Ես կամիմ ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և ողջութեամբ զհանգիստ առնել. և եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ հաստատութեամբ ասէք, այլ ի մտէ ստերութեամբ, ընդդէմ կայք ինձ, ի յէնջ առցին և այլք կրթին առնել։ Այլ ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խրատեալ տառապելոցն։»*

III, 28. *Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ. և եկեալ ի պարիսպն աղաղակէին. Գնա՛ ի մէնջ, Շապուհ, զի մի՛ չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ։ Եւ նա պատասխանեաց. Ո՜վ թափօղ ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ Տիգրանակերտի պարսպովքդ, և արդարև յոյժ արժանի սպանանելոյ. զի թաղ արդեօք է յորժամ թշուառ և յապաւ տեղւոջ հասանել, և խառնաց գործ է արգելեալ փակել զին-*

Псевдо-Каллисѳенъ.

стр. 47—48. *...Եւ անդուստ (յԱսորւոց) զօրաժողով արարեալ հզօր՝ գայ հասանէ ի Տիւրոս։ Կայ ընդդէմ նորա Տիւրացիքն ոչ տուեալ անցանել ընդ քաղաք իւրեանց ըստ հին հրամանաց պատասխանւոյն յաստուծոյ ուրեմն որ տուաւ նոցա... Եւ հզօր կռուոյ եղելոյ զհաւաքումս սպանին ի Մակեդոնացւոցն. և ի պատերազմին հարկանէ զօրն Աղեքսանդրու, և փախեաւ թագաւորն անդրէն ի Գազա, և հանգեալ առեալ և արձակեալ զիւր զօրսն յաղթութիւնսն խնդրէր առնուլ զՏիւր և աւար հարկանել... Եւ առաքեաց դեսպանս հանդերձ թղթովք որ ունէր սպառնալից այսպիսի բանիւք։ Թագաւոր Աղեքսանդրոս Մակեդոնացւոց... Տիւրացւոց որք ոչ եք՝ ասէ։ Ես սկիզբն արարեալ յԱսորւոց յազգն կոյս հանդերձ խաղաղութեամբ և ողջութեամբ կամիմ զհանգիստ առնել։ Եւ եթէ դուք Տիւրացիքդ որ քաջ առաջին էք, ոչ քաղաքավարութեամբ ասեմ, այլ ի մոյ ստերութեամբ ընդդէմ կայք, ի յէնջ առցին և այլք զօրութեան որչափ կարեն Մակեդոնացիք՝ առ ձեզ կրեալ ընդվզեալ ամբարտաւանութեանդ։ Բայց է ձեր և տուեալն յաստուծոյ հրաման անսխալ, քանզի անցից ընդ քաղաքս ձեր. ողջ լերուք բարի խորհրդով, եթէ ոչ՝ ապականեցարուք թշուառանօք։*

стр. 53. *[Թուղթ Աղեքսանդրի առ Դարեհ]... քանզի ոչ աստուածոցն անուանք ի մարդիկ հասեալ մեծ ինչ զօրութիւն նոցա շնորհեսցեն կամ իմաստութիւն, այլ առաւել խրատեալ տառապելոցն...*

стр. 64—65. *Աղեքսանդրոս առեալ զզօրսն և ճանապարհաւ անցեալ գնաց ի Թեբայիս, և խնդրեաց ի նոցանէ զինուորս քաջս արս չորս հազար և զհարկսն։ Եւ Թեբայեցիքն աղխեցին զդրունսն և ոչ հրեշտակ անգամ արտաքսին առ նա, այլ դէմ յանդիման ճակատեալք զինեցան ընդդէմ Աղեքսանդրի։ Եւ եկեալ ի վերայ պարսպին զինուորք հինգ հարիւր ձայնեցին առ Աղեքսանդր և ասեն, եթէ կամ պա-*

[1] Ср. у *Фавста* (IV, 24): „...Եւ առին (Պարսիկք) աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ...“

М. Хоренскій.

ձեռնս յերկիւղէ առ հանդերձեալ խոցոյն: Եւ զայս տեսեալ դարձաւ առ դերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զոր ի վերայ պարսպին: Եւ Յունացն մատուցեալ մեծամեծ քարընկենաւք յեցուցին ի պարիսպն զխոյսն էշսն: Եւ է այս գործն մեքենայից անուանօր, յերից երից արանց տեղեաւ տարեալ, և ի ներքուստ խոցոտեալ և սակրօք երկաթերանովք և կոցաւոր տէգովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նշանաւորեալ զայն, որ ի Հայկազնոյն Տիգրանայ հօծեալ և յարմարեալ որմոյն, քակեալ ընկեցին. և հուր ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք յարձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն, և յետ պարսկական ոչ դադարէր զբազմախուռն երկիրն արեամբ արբեցանել, մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ի հիմունսն ծաւալէր [вар. անցուցանէր]: Այլ յունականն ձեռն ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն: Եւ Շապհոյ զմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ, չուէ ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ ի Հայս գունդք առաքեալ, անպայման զՍիւնեացն 1) հրամայէ առնել զորդս:

Псевдо-Каллисѳенъ.

տերազմ տուր կամ ի բաց գնա ի քաղաքէս: Եւ Աղեքսանդրու ծիծաղեալ այսպէս ասաց. ով քաջ Թեբայեցիք, զի՞ արգելեալ փակեալ զձեզ ի ներքս ի պարսպիդ և արտաքոյ հրաման տայք կռուել. նա և ես վասն կռուոյ եկեալ իմ, և կռուեցայց ընդ ձեզ... արդ դուք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօքդ, և արտաքոյ յօգական յայն արկանէք. քանզի քաջաց արանց է յաղթել և յարձակ դաշտի կռուել, և կանանց գործ է արգելուլ և փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ խոցոյն: Զայս տեսեալ հրամայեաց հազար հեծելոց ընթանալ արտաքոյ զպարսպաւն և նետիւք խոցոտել [զ] ի վերայ պարսպացն. և այլ հազար զօրականաց հրաման ետ կացնօք և երկսայր սակրօք և երկայնահատ տէգօք և երկայնագոյն նզօք փորել զհիմունս: Եւ զայն որ յԱմփիոնայ և ի Զեթոսէ եղբարցն ի քնարէ յարմարեալ պատկանեցան քարինքն, նշանաւորեալ առնելով ի վայր արկանել: Եւ կոչեցեալ խոյսն մեծամեծ քարընկենաւք յեցուցանել առ պարսպացն քակտումն. և է այս գործ ի մեքենայէ [գործի մեքենայն] անուանօր յերից զինուորաց ընդ տեղեաւ տանել, և ի հեռուստ արձակեալ լինի առ պարիսպն, և դիւրաւ յանդուգն յարձակմամբ զկարի քաջ հօծեալս և զյարմարեալ որմունս ի բաց քակեալ ընկենուլ: Եւ ինքն այլ ես հազար պարսաւորօք սպանանելով ի բաց բրել ընկենուլ զԹեբաս շուրջ զայր ամենայն ուրեք. հուր, սուր և քարինք և նետք և տէգք ձգեալ լինէին ի քաղաքն: Բայց յետ կարկառ մակեդոնական ոչ դադարէր զբազմախուռն երկիրն արեամբ արբեցանել. անօգնականք Թեբայեցիքն մօտ կայրք՝ յԱղեքսանդրէ կորուսեալք լինէին:

1) Ср. у *Фавста* (IV, 58): „...Եւ զազգն Սիւնեաց տոհմին զամենայն զայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, և զկանայս սպանին, և զամենայն մանր մանկտին ներքինիս հրամայէր առնել և խաղացուցանել յերկիրն Պարսից: Եւ առնէր (Շապուհ) զայս ամենայն վասն վրիժուցն Անդովկայ, որ եղև պատերազմ ընդ Ներսեհ արքայ Պարսից:“

k) Построеніе Аршакавана: его разрушеніе. Взятіе Ани.

М. Хоренскій. III, 27.

Բայց Արշակ ես ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան: Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողովել մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ որք անկեալ անդր բնակեսցեն, մի լիցին ի վերայ նոցա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւազակք և պարտականք և ծառայք և փախստականք և գողք և սպանողք և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր ապաւինէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր: Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչև առ Շապուհ եկն ունել նոցա բողոք... Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս ի ձեռնտուութենէ լինելոյ նախարարացն առնու զաւանն Անի և գերէ զամենայն գանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ՝ թէ վասն նախատինս առնելոյ Արշակայ, և թէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց: Զոր առեալ մաղթեալ նախարարացն, թափեալ թաղեցին յաւանին յԱղձս, որ յոտին Արագած կոչեցեալ լերինն: Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զոսկերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի անդ միմեանս էր խառնակեալ գերողացն. յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի գիրս սրբոցն թաղել ի Վաղարշապատ քաղաքի: Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին...

Фавстъ Византійскій.

IV, 12. ...Զայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ ի հովիտն անուանեալ ի Կոգ գաւառի: Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ... Եթէ արիւնահան որ իցէ... կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ... և եկեսցէ յայն տեղի, դատ և իրաւունք մի լիցին... Իբրև ել հրաման յարքայէն, ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն գողք և աւազակք, արիւնահանք, սպանողք... փախստականք... Բազում վնասս վնասս առնէին, և անդր անկանէին... բազում ծառայք զտերանց զգանձս ըմբռնեալ, փախուցեալք անդր անկանէին... բազում աւանդաւորք... Զի թէպէտ և կարի յոյժ բազմացաւ ագարակն, դատ ոչ կայր, և իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին... Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն...

IV, 24. Ապա յետ այսորիկ Մերուժան վատանշան գրգռէր զթագաւորն Պարսից զՇապուհն ի վերայ թագաւորին Արշակայ մեծաւ բարկութեամբ: Ապա զօրաժողով լինէր թագաւորն Պարսից Շապուհ և լրտեսս արձակէր դիտել զարքայն Հայոց զԱրշակ: Եւ... առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ այլ կաթել ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին... Եւ զբազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն. բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին... և կործանէին զպարիսպ նորա և խլուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց Արշակունեաց և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն... Զի ասէին ըստ իւրեանց հեթանոսութեանն ըստ օրինաց, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զոսկերս թագաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի գնացեալ ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեսցեն: Ապա թափէր Վասակ զգերութիւնն ամենայն զհայաստան աշխարհին. և զոսկերս թագաւորացն Հայոց, զորս թափեաց Վասակ, հանեալ թաղեցին յամուր ի դիւղն՝ որ Աղձն անուանին, յԱյրարատ գաւառին... ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն կոչեն...

IV, 13. ...Եւ յետ երից աւուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ի վերայ, որ խօսեցեալ եղեն ի բերանոյն երանելւոյն Ներսէսի, մատնեաց Տէր զգեղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուածոցն: Եւ սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն. ելանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոցն: Ոչ աւելի... քան զերիս աւուրս յերկարեցաւ զի անմարդեցաւ...

l) Война Аршака съ нахарарами. Папъ отправляется въ Византію заложникомъ.
m) Ссылка Нерсеса и заточеніе на необитаемомъ островѣ.

М. Хоренскій. III, 29, 30.

III, 29. Դարձեալ յարեաւ խռովութիւն Տաճկաց ի նոյն ազգաց, և խաղաղութիւնն ի Յոյնս շրջեցաւ. քստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին սոցա խաղաղութիւն ի նոցա խռովութեանն, և նոցա խաղաղութիւն ի սոցա խռովութեանն, որ [вар. որպէս] փիլոնն միոյն՝ միւսոյն լինին ապականութիւնք[1]: Քանզի հեռացեալ Վաղենտիանոս է Քերդէն՝ որ կոչի Բերգիտիոն, մեռանի է հիւանդութեան, եղբօրն փոխանորդելով զթագաւորութիւնն: Յետ բարեպաշտագոյն Վաղէսի պատերազմ Գոթացն յաղթութեամբ առեալ, և նոյն հետայն առաքեալ զօրս ի Միջագետս և ի Հայս՝ յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնականութիւն Տաճկաց: Բայց Արշակայ եկեալ վրացի գնդաւ, ժողովէ զսակաւս և յիւր մտերմաց և տայ պատերազմ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ՝ խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միաբանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ Ներսեհի որդւոյ Կամսարու, ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ[2] քաջաբար յիւրաքանչիւրոց կողմանցն անկան, քանզի և արք դիպեալ արանց, ոչ որ զյաղթութիւն յանձն առնոյր: Եւ մինչդեռ նոքա յայսմ էին, հասանեն և զօրքն կայսերականն: Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ ընդդէմ են նորա Շապուհ և Վաղէս եւ իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ բազում անգամ աղաչելով զմեծն Ներսէս. խոստանայր դառնալ յա-

Малала.

p. 341—342. . . . Βαλεντινιανὸς νόσῳ βληθεὶς μετὰ χρόνον ἐτελεύτα ἐν καστελλίῳ Βιργιτινῶν . . . Καὶ ἐβασίλευσε ὁ θειότατος Βάλης ὁ ἀδελφὸς Βαλεντινιανοῦ. . . Ὅτε γὰρ ἐτελεύτα Βαλεντινιανὸς ὁ αὐτου ἀδελφός, οὐκ ἦν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Βάλης ἀλλ᾽ ἦν πέμψας αὐτὸν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐν τῷ ζωῇ αὐτοῦ πολεμῆσαι εἰς το Σίρμιον πρὸς τοὺς Γότθους· οὔστινας νικήσας κατὰ κράτος ὑπέστρεφε. . .

Фавстъ.

IV, 23. Յայնմ ժամանակի ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն, Մերուժան անուն Արծրունի և չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ...

IV, 50. ...Եւ վասն եղբայր Վասակայ սպարապետին ի Մամիկոնեան տոհմէն անկաւ ի բանս հրապուրանաց նա ի Մերուժանայ Արծրունւոյ քեռորդւոյ իւրոյ: Եւ սա ապստամբեաց յԱրշակայ արքայէն Հայոց, չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ...

IV, 5. Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինն, որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսերն Յունաց, դէպ եղև տարբել անդր... զի ինքնին մեծ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս և ի մեծամեծացն Հայոց սատարապս տասն ընդ նմա առնել, զի երթիցէ... Ապա չոգան գնացին հասին ի կայսերական պալատն թագաւորացն Յունաց: Զայնու ժամանակաւ

Житіе св. Нерсеса.

с. 51—52. ...Իսկ իբրև գիտաց արքայն Արշակ, եթէ թշնամիք են նորա թագաւորն Պարսից Շապուհ և թագաւորն Յունաց Վաղէս, յարուցեալ ինքն զօրօքն ի խնդիր ելանէր մեծին կաթուղիկոսին Ներսիսի յԱշտիշատ Տարօնոյ. և անկանէր թագաւորն յոտս սրբոյն Ներսիսի, եւ հայցէր զթողութիւն յանցանաց իւրոց, եւ յայնմ հետէ գնալ ընդ կամաց նորա [двѣ рукописи им. чтеніе և պաշտօնէր է խորդ և է Տոնէր]: Եւ եպիսկոպոսունք աշխարհին նորին աղաչէին հայցէին, ընդ նոսին և իշխանքն, զի մի անփոյթ արասցէ զերկրոյ փրկութիւն: Եւ սուրբն հաւանեալ ի խաղաղութիւն դառնալ, ապա ի մի հաւանութիւն եկեալ, զի գնասցէ ինքն եպիսկոպոսապետն Ներսէս այլ նախարարօքն առ Վաղէս թագաւորն Յունաց...

---

[1]) Ср. у *Филона* („Объ аллегоріи въ Библіи“), стр. 107: „...քանզի փոխանակ նոցա՝ այլոց են ապականութ., որպէս տուընջեան փոխանն՝ գիշերոյ է սկիզբն:“

[2]) Ср. у *Псевдо-Каллисѳена* (стр. 48): „...Եւ հզօր կռուոյ եղելոյ, զքաջասն սպանին ի Մակեդոնացւոցն, և ի պարտութիւն մատնի զօրն Աղեքսանդրու...“

М. Хоренскій.

մենայն ճանապարհաց չարաց, և լինել ընդ կամաց նորա, և պաշտօնէր է քուրձ և է տոնէր. միայն զի նա եկեսցէ և արասցէ խաղաղութիւն և թափեսցէ զնա ի ձեռաց հզօրաց Յունաց: Սապէս և ի նախարարացն սակ սակ զմիմեանց զկնի գային մաղթանք նորին աղաչանս. նա և եպիսկոպոսացն ժողովեալ, պաղատանս մատուցանէին, զի մի անփոյթ զկորստեան երկրիս փրկութիւնն առնիցէ: Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէս եկն ի մէջ նոցա և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թագաւորին և նախարարացն, բայց ի նահապետէն Արծրունեաց Մերուժանայ և ի նորին քեռւոյն Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսող եղեալ՝ ապստամբեալ գնացին առ Շապուհ: Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յայնմ հետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ, և նոքա ծառայեսցեն միամտութեամբ. և այս ի մէջ նոցա: Բայց եւ առ զօրսն Յունաց երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն եւ զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, եւ դառնալ: Որում լուր եղեալ քաղցր եւ մեծն Թէոդոս զօրավարն, դառնայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ... Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ, եւ ոչ ետես զմեծն Ներսէս. այլ բացէ ի բաց արտասահմանել հրամայէ զնա, եւ զամենայն վտարանդիսն սրոյ մատնել:

III, 30. Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդիոյ հոգեմարտն Մակեդոն: Եւ իբրև եղ հրաման յարքունուստ աքսորել զմեծն Ներսէս, որպէս զմիանգամ խարող և դրժող արքայի, մատուցեալ ոմանց առ նա ի հերձուածոյն Արիոսի, ասեն. եթէ դաւանես ընդ մեզ, նաքէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն: Որում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. եւ ի նաւալիւղն լինել բուռն խստաշունչ օդոյ ձմերանոյն, ընկեցաւ ի կղզի ինչ անապատ՝ չարդեաց զնաւն. եւ նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, մինչ նաւեալ, ուտելով զարմատ անտառին: Այլ ի տեսչութենէն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ամիսս ութ ի ձկանց, զոր ծովն ընկենոյր կենդանիս: Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդաւն, թափեաց Մակեդոն:

М.

Фавстъ.

թագաւորն մեծ Յունաց Վաղէս ի խոտորութեանն հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց էր ի հաւատս... ապա թագաւորն վասն աղօթս առնելոյ ի վերայ մանկանն (իւրոյ որ յախտս հիւանդութեան դնէր) ստիպէր զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց զՆերսէս: Իսկ նա ի մէջ մատուցեալ, խօսել սկսաւ ...Ապա զայրացեալ ընդ բանսն թագաւորն, կամեցաւ զնա չարամահ առնել... Եւ ժողովեալ զամենայն իւրոյ իշխանութեանն քաղաքաց զամենայն ուղղափառս զեպիսկոպոսս... Եւ խօսէր ընդ նոսա, զի ամենեքեան յանձն առցեն դառնալ ի խոտորութեան հաւատն աղանդութեանն արիանոսաց, և դարձցին անդրէն երթալով յիւրաքանչիւր վիճակս...

IV, 6. Ապա իբրև սրտմտեալ թագաւորն Վաղէս... առաւել իւր նիւթեալ մեծաւ բարկութեամբ ի վերայ ս. Ներսեսի. վասն զի պատճառք մահուան միամօր որդւոյն սիրելւոյ իւրոյ եղև նա, ապա չարապէս չարութեամբ դառնութեամբ մահուան կամէր վճարել զնա: Որում մեծամեծքն և ամենայն խորհրդականք թագաւորին չհաւանեալք չառնուին յանձն, այլ հազիւ հազիւ կարացին թափել ի մահուանէ: Ապա ետ հրաման ընդենուլ զնա ի կղզի մի մեծ ովկիանոս ահագին ծովու, յանապատ յանջուր տեղի մի՝ ուր ոչ բոյս ինչ գալար եւ ոչ արմատ ինչ... լինիցի... Եւ ի դնել նոցա (Ներսիսի և սարկաւագաց իւրոց) երիցս անգամ ծունր և կալ յաղօթս եւ յարեաւ ի ծովէն անդ հողմ սաստիկ, և սկսաւ ընկենուլ ի կղզին անդր ձուկն սաստիկ յոյժ... Յայնմ կղզւոջ զայս օրինակ կերակրեալ լինէին ի ծովէն անտի... սուրբն Ներսէս ամս ինն, որ եղեն յայն կղզւոջ:

Ж. св. Н.

п) Аршакъ истребляетъ нахараровъ. Образъ жизни еп. Хада. о) Аршакъ, обличаемый Хадомъ въ порокахъ, приказываетъ побить его каменьями.

М. Хоренскій. III, 31, 32.

III, 31. Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ առեալ Արշակ ամենայն ուխտին, զոր եդ ընդ նախարարսն, եւ խնդրեաց զբէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու։ Եւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զազգսն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ագահեալ յաւանն Արտագերս և իբաղար աւանն նոցա Երուանդաշատ... Եւ ոչ որ ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւրի. քանզի ունէր երկրորդ կին Արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ եւ Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զներսեհէ... Բայց ի գնալն մեծին Ներսիսի ի Յոյնս՝ էր ձեռնադրեալ զարկաւագն զԽադ յեպիսկոպոսութիւն Բագրեւանդայ և Աշարունեաց, եւ հաւատայ ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհիս մինչև ցժամանակ իւրոյ դարձին։ Այս Խադ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս ի դեղատութիւն աղքատաց. որոյ շտեմարանքն աղբերացան օտարականաց իբր առ Եղիայիւ և Եղիսէիւ. և ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկեւղ։ Եւ ոչ եղև ի նմա գամագիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուագի, զի էր պճնազարդ հանդերձս և ձիաւէր...

III, 32. Եւ եղև ի սատակել Արշակայ զազգն Կամսարականաց, հրամայեաց զդիակունս նոցա քարշել ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց. եւ ինքն... ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կոտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն... Բայց Խադդայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուագին, այսմ ժամանեալ հասանէ. եւ սկսաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան։ Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա եւ քարկոծել։ Եւ քանզի էին նորա տայգերք զօրեղք ի մեծ նախարարութեանցն... Ապահունեաց, սուսերս հանեալ կիսախողխող [1]) զքարշողսն առնէին. եւ յափշտակեալ զԽադ ի ձեռաց նոցա, եւ յիւրեանցն գնացին գաւառս...

Фавстъ Византійскій.

IV, 19. Այլ ահա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն ս. եպիսկոպոսապետն Ներսէս... այնուհետև ըստ կամաց չարութեանն իւրոյ գնացեալ լինէր նա և զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատ արարեալ անձիտեաց, և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս։ Բայց զտոհմս Կամսարականաց, որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ եւ Արշարունեաց, ազգատ առնէր եւ զգաւառսն ունէր յարքունիս։ Բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարատ, թաքուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Վասակ, որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին։ Թագաւորն Արշակ հրաման տայր՝ յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր, Արտագերս անուն։ Եւ զգաւառն յուտեստ ի պատրաստութիւն համբարաց թողոյր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն։

IV, 12. Այրս այս Խադ բուն էր սա ի Կարին գաւառէ, ի գեղջէ Մարագայ... ապա աշակերտեալ ևս դեղատութեան ի ս. Ներսէսէ սմա հաւատացաւ... Ապա եպիսկոպոսապետն Ներսէս յորժամ երթայր յուղեգնացութիւն յերկիրն Յունաց ձեռնադրեաց զայս Խադ յեպիսկոպոսութիւն Բագրեւանդայ և Արշարունեաց, եթող զսա իւր փոխանակ... Իսկ նա (Խադ) բազում անգամ կշտամբէր և յանդիմանէր զթագաւորն Արշակ և զամենայն մեծամեծս և զիշխանս... Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատուաւ և ագահութեամբ կարասոյն մեքենայիւ խաբել զս. եպիսկոպոսն Խադ... բազում նժոյգս զարքունական ջիոյ՝ արքունի օճառովք... տայր նմա... իսկ նա զկարասին, զոր առնոյր յարքայէն, յանդիման նորա աղքատաց բաշխէր. և զյանդիմանութիւնն ոչինչ թուլացուցանէր, մինչև հրաման տայր հալածել զեպիսկոպոսն Խադ ի բանակէ անտի։ Բազում յոյժ առնէր (Խադ) օտարականաց մեծամեծս...

Ibid., ...Եւ էին նորա երկու դստերք. և ետ զմինն Ասրկոյ ումեմն կին, և զկնի աներոյն իւր՝ նա կալաւ զաթոռն Խադայ։

[1]) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 28): „...իբրեւ կորզեաց (Աղեքսանդր) և եհան ի հօրէն զսուսերն և զամենեսեան անդ բազմականսն կիսախողխող արար“։

р) Воцареніе Ѳеодосія Великаго. Соборъ, созванный противъ духоборцевъ.

М. Хоренскій. III, 33.

Բայց Վաղէս ըստ արժանի խորհրդոյն զյաւիտենականն գեհենոյն առաջէն ընկալեալ զօրինակ, հրկէզ եղեալ յԱդրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. եւ առնու զթագն Թէոդոս։ Սա քակեաց զմեհեանս կռոցն մինչև յատակս, զփակեալսն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալսն արեգական և Արտեմիդեայ և Ափրոդիտեայ ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս զտաճարն Դամասկոսի, և արար եկեղեցի. նոյնպէս եւ զտաճարն Իլուղ [вар. въ Четьи-Мин. Իլիոն] քաղաքի զԼիբանոսի զմեծ և զհռչակաւոր զերեքթերեանն։ Սա գումարեաց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեան արտասահմանեալ էին ի Վաղէսէ. ընդ որս և զմեծն Ներսէս արտաքսեալ էր ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճշմարտութեանն ծագեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայհոյութեանն. զի ոչ Տէր խոստովանէր զՀոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի, և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր և ընդ Որդւոյ, այլ օտար յԱստուածոյ բնութենէն, և արարածոց և ծառայ և պաշտօնեայ և ոչ էութեան անքննելի։ Եւ ժողովեալ սուրբք հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասոս Հռոմայ, Նեկտարիոս Կոստանդնուպոլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելետիոս Անտիոքայ, Կիւրղոս [вар. Կիւրեղոս] Երուսաղէմի

Малала.

p. 343 ...τοῦ οἰκήματος τοῦ ἀγροῦ ἀδήλως ἀναφθέντος καὶ ἀναφθέντων τῶν σκαλῶν νυκτός. ἀπόλετο (Βάλης) μετὰ τῶν κουβικουλαρίων καὶ σπαθαρίων αὐτοῦ.

p. 344. Τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἑλλήνων πάντας κατέστρεψεν ἕως ἐδάφους ὁ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεύς. [Κωνσταντῖνος... τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν καὶ τοὺς ναούς... *Chron. Pasch.* p. 303 D]... τοὺς τρεῖς ναοὺς τοὺς ὄντας ἐν Κωνσταντινουπόλει... καταλύσας... τὸν τοῦ Ἡλίου ναόν... τὸν τῆς Ἀρτέμιδις ναόν... τὸν τῆς Ἀφροδίτης ναὸν ...ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἱερὸν Δαμασκοῦ ἐποίησεν ἐκκλησίαν χριστιανῶν· κατέλυσε δὲ καὶ τὸ ἱερὸν

М. Сократъ.

c. 397—398. Իսկ Վաղէս... սրտմտեալ գնայր ընդդէմ բարբարոսացն. եւ հասեալ յԱդրիանուպօլիս, հրով այրեալ սատակեցաւ, անհաս ի մարդկանէ գիտութեան...

c. 414—416. Եւ առաքեաց (Թէոդոս) հրաւիրակս գալ ի ժողով ի Կոստանդնուպօլիս. Դամասոս ի Հռոմայ, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Կիւրեղ Երուսաղէմի, Մելետիոս Անտիոքայ, որ էր իսկ եկեալ յառաջագոյն առ Գրիգորիոս, որ զտեղափոխութիւն ունէր, եւ Բասիլ Կեսարացի, եւ Գրիգոր Նիւսացի՝ եղբայր Բարսղի, և Ներսէս Պարթև Հայոց մեծաց, զոր Վաղէսի էր արտաքսահմանեալ և Թէոդոսի ածեալ ունի

Жит. св. Нерсеса.

c. 61—62... Յետ այսորիկ տեսանէր Վաղէս յանուրջս զս. Ներսէս... Իսկ ի նմին աւուր հրկէզ եղեալ ամբարիշտն Վաղէս սատակեցաւ իբրև զշուն... Յետ այսորիկ նստուցանեն յաթոռ թագաւորութեանն զԹէոդոս, որ էր ուղղափառ հաւատով... և վաղվաղակի ածեալ զնա եւ եդ զաթոռ մեծին Ներսիսի ի վեր քան զամենայն եպիսկոպոսացն որ ժողովեալ էին և զպատրիարգին ևս, որ վասն Հոգեմարտին Մակեդոնի էին գումարեալ։ Եւ մեծ... պատուով յղարկէր թագաւորն Թէոդոս զս. Ներսէս յաշխարհն Հայոց մեծաց։

c. 53—54. Բայց էր թագաւորն Վաղէս խմորեալ անհնարին հերձուածով ըստ Արիոսի ոչ խոստովանելով զՈրդի հաւասար Հօր... և զսուրբ կոյսն Մարիամ՝ ոչ աստուածածին, այլ մար-

Ист. император.

(Источн. общій съ Хоренскимъ).

c. 27—28 (рукоп. моей библ.). ...Թէոդոս մեծ ...ի սորա Գ. ամին եղև ժողովն ի Կոստանդնուպօլիս ՃԾ. եպիսկոպոսաց վասն Մակեդոնի Հոգեմարտի... Եւ էր նա մնեալ յառաջ քան զժողովոյն գումարիլ, յետ որոյ Դեմոփիլոս արիանոս ունէր զեպիսկոպոսութիւն Կոստանդնուպօլսի, զոր հանէր ի քաղաքէն Թէոդոս թագաւոր եւ տայր զտեղապահութիւնն Գրիգորի Աստուածաբանի մինչև ցհաւաքել ժողովոյն... Եւ էին գլխաւորք ժողովելոցն՝ Կիւրղոս Երուսաղեմի, Տիմոթէոս անստաց (sic!) Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքայ, Գրիգոր Նիւսացի, Գեղասիոս Կեսարու Պաղեստինացւոց, Դամասոս Հռոմայ, Գրիգոր Աստուածաբան Կոստանդնուպօլսի, զորոյ աթոռ ընկալաւ Նեկտարիոս ձեռ-

М. Хоренскій.	Малала.	М. Сократъ.	Жит.св.Нерсеса	Ист. император.
[вар. въ Четьи-Мин. Սուրբն Ներսէս ի Հայոց մեծաց], Գրիգորիոս Նիւսացի, Գելասիոս [вар. Բասիլիոս] Կեսարու, Գրիգորիոս Նազիանզու, Ամփիլոքիոս [1] Իկոնիոյ եւ այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարիւր և յիսուն հարք, որք նզովեալ մերժեցին զՄակեդոն եւ զամենայն հոգեմարտսն։	Ἡλιουπόλεως [τὸ τοῦ Βαλανίου, *Chron. Pasch.*, p.303 D.] τὸ μέγα καὶ περιβόητον τὸ λεγόμενον Τρίλιθον.	մեծարանօք մինչեւ հանապազ օրհնեցաւ ի ժողովն։ Եւ ժողովեցան հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսք։	զածին՝ ըստ հոգեմարտին Մակեդոնի, որ ոչ Տէր խոստովանէր զՀոգին սուրբ և ոչ երկրպագելի և ոչ փառաւորեալ ընդ Հօր, և ոչ էութենէն անճառ, այլ օտար ի բնութենէ Աստուծոյ Հօր, և օտարական և ծառայ և պաշտօնեայ և արարած էին։	նադրեալ ի ժողովյն... Եւ նզովեցին զՄակեդոն յետ մահուն իւրոյ...

[1]) Ср. у *Б. Сократа*, стр. 420: „...և Գրիգոր Նիւսացի Բասիլի (sic!) եղբայր Կապադովկեցւոց և այս քաղաք, եւ Յոթիկոս որ ի Հայս Մելիտինեայ զհայրապետութիւն ժառանգեցին։ Իսկ Ասիականին հասանէին Ամփիլոքիոս որ է Իկոնիոն...“

ч) Аршакъ невольно отправляется къ Шапуху и не возвращается болѣе. г) Бѣдствія, постигшія Арменію отъ Шапуха и смерть Аршака.

М. Хоренскій. III, 34, 35.

III, 34. Դարձեալ պարապ առեալ Շապհոյ ի պատերազմացն, առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանայոզան ոմն պահլաւիկ հզօր գնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ։ Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց չեւն տուեալ նախարարքն յԱլանայոզանն, կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յխուրեանց արքայէն Արշակայ. եւ մեծարեալք ի նմանէ, դառնային յաշխարհս մեր... Ապա աղաչեալ յոյժ նեղեալ Արշակ, յղէ խնդրել երթալ առ Շապուհ, եւ չէ պահեալ լինի ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեսցէ ի դուռն։ Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեսցեն։

III, 35. Իբրև գիտացին նախարարք Հայոց, այնք՝ որ նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էին ի Շապուհ, թէև զնոցա կանայսն խնդրէ, որպէս զայնոցիկ՝ որք առ Արշակայ միամիտք էին, և զայն եւս տեսին՝ եթէ գնաց Ալանայոզան, և գունդ փոքր է՝ որ վասն այնր է եկեալ, միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց։ Նա և ոչ դշխոյն Փառանձեմ գնաց ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. Լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ի ձեռաց Շապհոյ։ Ընդ որ զչարացեալ Շապուհ կապէ զայր Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք, և տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնյուշն ամրոցն։ Եւ բազում զօրս գումարեալ ի ձեռն Մերուժանայ Արծրունւոյ եւ Վահանայ Մամիկոնեայ ուրացողաց զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նստան յԱրտագերից։ Եւ թէպէտ շուրջ պատեալ Արտագերից։ Եւ թէ-շուրջ զբերդաւն Արտագերիցն առնել նմա պէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն,

Фавстъ Византійскій.

IV, 38. Իսկ Ալանայոզանն, որ Պարթեւ էր ի տոհմէն Արշակունեաց, որ նա խռովեալ առաջի Շապհոյ թագաւորին Պարսից, եւ գնայր դայր հասանէր ի սահմանս Հայոց։ Ապա այս վաղագոյն ազգ լինէր թագաւորին Հայոց Արշակայ. սոյնպէս եւ սա զիւր զօրքն կալմէր ի ձեռն Վասակայ իւրոյ սպարապետին։ Եւ զամենայն նախարարսն Հայոց ընդ նմա գումարեալ, գայր հասանէր ընդ առաջ զօրացն Պարսից. հարկանէր կոտորէր զամենեսեան առ հասարակ եւ զմնացեալսն փախստեայս առնէին յերկիրն Պարսից...

IV, 50. Յաղագս քակելոյ և քայքայելոյ թագաւորութեանն Հայոց, թէ ո՛րպէս ապստամբեցին բազումք ի նախարարացն Հայոց, եւ չուեալ գնացին ի Շապուհ արքայն Պարսից... Ջերեսուն և չորս ամս եղեւ պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, եւ յետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկրքին կողմանքն։ Եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զիւրեանց արքայն Արշակ...

IV, 53. ...Յայնժամ խորհեցաւ, թէ կամաւ կամաւ և թէ ոչ կամաւ, յարեաւ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զզօրավարն սպարապետն Հայոց զդայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից... անդրէն ի նոյն գունդ փուշտիպանաց եդուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ։

IV, 54. ...Ապա տայր հրաման Շապուհ... բերել շղթայս և արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս եւ ի ձեռս նորա երկաթս, եւ խաղացուցանել զնա ի յԱնդմըշն՝ զոր Անուշ բերդն կոչեն և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի...

IV, 55. Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս յիշխանաց անտի իւրոց, միումն Զիկ անուն և միումն Կարէն հինգ հարիւր բիւրով, զի եկեսցեն բրեսցեն քանդեսցեն զաշխարհն Հայոց... Ապա իբրև եւտես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց Փառանձեմ զզօրս թագաւորին Պարսից... դիմեաց եմուտ ի բերդն Արտագերից... Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն Պարսից, շուրջ զբերդաւն նստէին... Եւ նստան շուրջ զբերդաւն ամիսս երեքտասան եւ առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին։ Աւերեցին աւարեցին զերկիրն ամենայն... Իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց

М. Хоренскій.

բայց բարկութիւնն Աստուծոյ էր ի վերայ Արշակայ. մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամաց և ոչ ի բռնութենէ: Զորս քերելով հանդերձ գանձիւքն և զկանանս փոխանակ խաղաղութեան է յԱտրպատան. և անդ ընդ աշտարակս հանելով՝ ստակեցին: Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապհոյ, զի քանդեսցեն աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց և զՀրեայսն խաղացուսցեն ի գերութիւն, եւ զայն Հրեայսն՝ որ նոյն հրէութեան օրինօքն կային ի Վանն Տոսպայ, զոր ածեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան: Գերեցին և զայն Հրեայսն՝ որք յԱրտաշատ և ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի, որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս. ընդ որս և զԶաւէն երէց Արտաշատու: Յայնժամ մատուցեալ առ Շապուհ Մերուժան և Վահան չարախօսէին զԶուիթայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան: Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զԶուիթայ, զի թողցէ զհաւատ քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ: Զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ, սասուղարար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց ամս երեսուն:

Фавстъ Византійскій.

զխպեցաւ... Իսկ յերկիրն Հայոց սաէպ տարեբին գեսպանս առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ՝ զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի ձեռս տացէ ի Պարսիկս... Եւ եղև յետ չորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածոյ՝ որ յԱստուծոյ հասին ի վերայ զաղթականին բերդնորդեացն, զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա... Բայց մնաց ի բերդին Փառանձեմ տիկին երկու նաժշտօք... Իսկ զօրքն պարսից իբրև եսես՝ եթէ միայն մնացի, երայ զգուռն բերդին եւ թողայցյ զօրսն Պարսից մտանել ի բերդն... Ելանէին ի բերդն ի վեր զօրավարն Պարսից, քերէին զգանձս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին... հանդերձ տիկնաւն խաղացուցին: Եւ յետ այսորիկ եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ եւ առին զնա... Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար տուն երդ Հրէայս, զոր ածեալ էր քերէ Տիգրանայ արքայի Արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացւոց... Առնուին և զՎաղարշապատ քաղաք... Առնուին և զմեծ քաղաքն Երուանդաշատ ...Առին և զամուր քաղաքն Վան, որ է ի գաւառին Տոսպայ... եւ խաղացուցանէին անտի երկու հազար Հայ և ութ և տասն հազար երդս Հրէայս... և ինքեանք զտիկինն փառանձեմ առեալ հանդերձ գանձիւքն և բազմութեամբ գերեօքն յերկիրն Պարսից խաղացուցանէին... Եւ հրամայեաց (Շապուհ) ի հրապարակին իմն առնել հրապարս մերկոյ, որով հրամայեաց զկինն արկանել եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պղծութեան անասնական պղծութեանն: Այսպէս սատակեցին զտիկինն փառանձեմ: Իսկ զայլ գերին զամենայն տարան բնակեցուցին, որ յԱտրպատան, որ յերկրին Խուժաստանի:

IV, 23. ...Յանկարծօրէն այրացուեր զերկիրն Հայոց առնէին առաջնորդ Մերուժանաւ, զորս տային ի կոխումն փղաց և զկանայս ընդ ցից ատեց հանէին...

IV, 56. Ապա իբրև չոգան տարան յերկիրն Պարսից զամենայն գերութիւն Հայոց, և զԶաւէն երէց Արտաշատ քաղաքի ունէին կապանօք առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ... Եւ ելին ոտնիկանք արքունի հարցանել եթէ իցէ՝ յանձն առցէ պաշտել զօրէնս մոգութեանն, ոչ մեռցի: Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն, այլ կամեցեալ մեռանել խնդութեամբ վասն Աստուծոյ...

V, 7. ...Վա՜յ ինձ Արշակայ (ասէ Արշակ ցԴրաստամատ). այսպէս և այս և յայսմ չափու և այս անցք անցին ընդ իս: Եւ զայս ասացեալ զդանակն զոր ունէր ի ձեռին... եհար ի սրտի իւրում, և անդէն... մեռաւ...

ГЛАВА XIV.

О Папѣ и Вараздатѣ.

а) Бѣдствія, постигшія насъ отъ Меружана. Воцареніе Папа въ Арменіи.

М. Хоренскій. III, 36.

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեաց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մերուժանայ, եւ արձակեաց ի Հայս, ի նա հաւատալով զաշխարհս: Երդուեալ նմա կին տալ զՈրմիզդուխտ, և հրովարտակս բազում շինից և դաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին, և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով ի դէն մազդեզանց զաշխարհս դարձուցէ: Որոյ յանձն առեալ եւ եկեալ, եւ զբազումս ի նախարարաց կանանց կալեալ՝ ի բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով: Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զեպիսկոպոսս եւ զքահանայս կահարկաց պատճառաց պեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, եւ հրաման տայր մի ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. եւ մի որ իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեւին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն եւ հաղորդութիւն սիրոյ. այլ ճշմարտին՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն: Զի

Фавстъ Византійскій.

IV, 50. ...Եւ Վահան եղբայր Վասակայ սպարապետին, ի Մամիկոնեան տոհմէն, անկաւ ի բանս հրապուրանաց նա և Մերուժան Արծրունւոյ քեռորդւոյ իւրոյ: Եւ սա ապստամբեաց յԱրշակայ արքայէն Հայոց և չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Եւ հաճեաց զմիտս նորա, եւ նախ ուրացաւ նա ի կենաց իւրոց՝ զոր ի Քրիստոսն ունէր և յանձն առ... ուրանալ զօրէնս քրիստոնէութեան... Եւ եղև նա այնուհետև սիրելի Շապհոյ արքային, և ետ նմա զքոյր իւր զՈրմիզդուխտ կին. և շնորհեաց նմա բարձ և զպատիւ՝ որ նոյուն լեալ էր նախնեաց եւ մեծարիմ փեսայ արար զնա իւր թագաւորն... և խոստացաւ նմա կեանս մեծամեծս առնել...

IV, 58. ...Եւ եթող յաշխարհին զՋիկն եւ զԿարէնն զնոցա իշխանս զօրօք բազմօք. և զիշխանութիւն միաւորդացն ետ ի ձեռս Վահանայ և Մերուժանայ և ինքն գնաց յԱտրպատական:

IV, 59. Այնուհետեւ Վահանն Մամիկոնեան եւ Մերուժանն Արծրունի, սորա երկոքեան արք պիղծք անօրէնք էին, ապստամբեալք էին յուխտէ աստուածպաշտութեանն և զանաստուածն մազդեզանց աղանդն յանձն առեալ պաշտէին, սկսան այնուհետև յերկրին Հայոց աւերել զեկեղեցիս զտեղիս աղօթից քրիստոնէից... Եւ նեղէին զբազում մարդիկ՝ զոր ի ձեռն արկանէին, թողուլ զաստուածպաշտութիւն եւ ի պաշտօն դառնալ մազդեզանցն: Եւ յետ այսորիկ տային հրաման Վահանն եւ Մերուժանն, զամենայն կանայս փախուցելոցն նախարարացն... ի բերդսն զի նեղեսցեն զնոսա՝ դարձուցանել յօրէնս մազդեզանց. եթէ ոչ առնուցուն յանձն սատակեսցեն զամենեսեան չարաչար... Իսկ Վահանայ էր քոյրաթիւ ի Մամիկո-

М. Хоренскій.

յայնժամ գիր գրութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք։ Արդ իբրև լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին ի վերայ Հայոց, և զմահն Արշակայ, աղաչեաց զկայսրն Թէոդոս, խնդրելով ի նմանէ օգնականութիւն։ Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Արշակայ. և ընդ նմա գումարեաց զօր բազում ի ձեռն քաջ զօրավարին Տերենտիանոսի։ Եւ մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ, և զապրեալ Կամսարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց։ Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Մերուժան պետացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. և հալածական արարեալ՝ յինքեանս թագաւորեալ զաշխարհս։ Բայց Մերուժան հրամայէ պայականն՝ զբերդից պարսպացն խնել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռանին. և թողուլ նոյնպէս ի խաչափայտին շքեղակունսն, զի լուծեալ անկցին դէշ կերակուր լինել թռչնոց։

Фавстъ Византійскій.

նեան տոհմէն, քոյր Վարդանայ, Համազասպուհի... Իսկ անօրէնն Վահան և Մերուժան հրաման տային բերդակալին, զի նեղեսցէ զկինն, եթէ ոչ առցէ յանձն զօրէնս մազդեզանցն, տայր հրաման կախել զբարձր աշտարակէն և սպանանել... և այնպէս մեռաւ ի կախաղանին... մինչև կողոպտեցաւ ամենայն մարմինք մեռոյն.

V, 1. Ապա յետ այսր ամենայնի Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեաց զամենայն ազատագունդ մարդկանն մնացելոյն... և չոգաւ հանդերձ նորօք առ թագաւորն Յունաց։ Եւ եցոյց զպաղատանս աշխարհին Հայոց և զամենայն անցս տառապանաց, որ անցեալ էր ընդ նոսա, եւ խնդրեաց ի կայսերէն զՊապ զորդին Արշակայ ի վերայ Հայոց աշխարհին։ Մեծ թագաւորն Յունաց թագաւորեցոյց զՊապ զորդին Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց... և մեծապէս թիկունք լինէր արքայն Յունաց և զՏերենտ անուն զօրավարն և զԱդէ ոմն կոմս արձակէին ընդ արքային Պապայ յերկիրն Հայոց վեց հազար բիւրու... Իբրև գայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց, սպանանէր Մուշեղ զզօրագլուխ[ս]ն Պարսից զԿարէնն և զԶիկն եւ զամենայն զօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ... Եւ եկն եմուտ թագաւորն Պապ յերկիրն Հայոց... եւ թագեալ յինքն զամուր ամուր բերդիցն... Եւ զօրսն Յունաց... բաշխէին ընդ ամենայն գաւառսն. բայց միայն Մերուժանն չարագործ փախչէր միաձի...

b) Большое сраженіе, данное на Дзиравскомъ полѣ. Околѣваетъ нечестивый Меружанъ

М. Хоренскій. III, 37.

Այդ արարեալ Մերուժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի՝ զոր արար առ Պապ, ելանէ հրաման ի Շապհոյ՝ ամենայն զօրաց Պարսից երթալ ընդ Մերուժանայ ի Հայս ի պատերազմ։ Նոյնպէս ազդեն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ և Տերէնդ զՇապհոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել ի վերայ մեր, բայց ի դրանկացն։ Ապա Աւգոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Ադդէի կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոր թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զհետևակս պահապանս քաղաքացն, որք զմտաքսեայսն ունէին զվիշապս։ Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին, որ կոչի Ձիրաւ, եւ մատեան ճակատ առ ճակատ։ Եւ տանուտէրն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահատակեալք, մտին ի մէջ ճականացն առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ Ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց։ Ելին և ի զօրացն Պարսից համատիք նոցա, եւ խաղացին ի մէջ ճակատուցն. և ցիր ընդ ցիր լինէր։ Եւ ի դառնալ տանուտերանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերևաթափ, այնպէս եբաց յերիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել։ Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին, նոքա ի վահանաւորացն Յունաց իբր յամուր տեղւոյ մտանէին՝ առ ոչինչ համարելով։ Քանզի այնպէս արար Գորգոսելոյ նոս իշխան հետևակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ։ Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, եւ երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու։ Եւ էր տեսանել իբրև զլեառն ինչ, յորոյ յոլովք ի ջրղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. եւ ի վերայ նոցա անխալամ դէսք նշանք արձակեալք իբր զաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոց։ Բայց զմեծամեծացն տա-

Фавстъ.

V, 2. Ապա Մուշեղ որդի Վասակայ, սպարապետն Հայոց մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս քառասուն հազար... Ապա յայնմ ժամանակի կազմեաց պատրաստեցաւ Շապուհ արքայ Պարսից ամենայն կազմութեամբ զօրովք իւրովք, եկն եհաս յերկիրն Ատրպայականի. եւ Մերուժանն առաջնորդ գնդին բանակի նորա...

V, 43. Եւ զտանուտէրն Արտաւազդ, որդի Վաչէի, ընդ կանանին տայր հրաման երթալ Մանուէլ. իսկ նա ոչ հաւանէր, չառնոյր յանձն... Իսկ նա առ նորա ականէ գնաց ընդ նոսա. բայց ապա յետոյ վառեալ կազմեալ պատրաստեալ զկնի պատերազմին...

V, 5. ...Եւ լեգէոն զօրուն բազմութիւնն, այսինքն Յունաց զօրացն սպարակիրն, սոյնպէս եւ Հայոց սպարակիրն զթիկունս ունէր զօրացն Հայոց, վահանաւոր փակեալ զինքեամբք՝ իբրև պարիսպ ինչ ի թիկանց լինիցի։ Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից զզօրսն Յունաց եւ կամ զգունդ նիզակաւորացն Հայոց, ի լեգէոն վահանաւորացն Հայոց կամ ի սպարակիրն Հայոց իբրև իբերդ մտեալ հանգչէին... և նոցա զվահանափակն բացեալ, զնոսա իբրև ի քաղաքորմ պարսպաւոր ամրացեալ ընդունէին...

V, 4. ...Իսկ թագաւորն Պապ և եպիսկոպոսապետն Ներսէս կային ի վերայ Նպատ լերինն, և ս. Ներսէս զբազուկսն հանապազատարածսն համբարձեալ յերկինս

М. Сократъ.

с. 479—483. ...Եւ հասեալ (Թէոդոս կայսեր) ի Գաղիայ յոլովք ի բարբարոսացն գան առ Թէոդոս մարտակից լինել ընդ նմա ընդդէմ բռնակալին (Եւգինեայ)... և խմբեցաւ պատերազմ առ գետովն որ կոչի Փռիգդոն... Իսկ բարեպաշտըն Թէոդոս ետեսպարտեալ և լքեալ զայլազգիսն, որ մարտակիցք նորա էին, ի մեծի հանդիսի լեալ ընդէց լինին [я читаю: զինքն, какъ у Б. Сократа] ի գետին եւ մեծաւ հառաչանօք և արտասուօք յաղթանակ[illegible] կոչէր զԱստուած... անդէն յերեւեալ եղեն ի վերայ զօրութենէն [illegible] թագաւորին։ Զի Բակուրիոս զօրավար թագաւորին... պատառէր զռազմ մարտին և [illegible] ի փախուստ զմարտուցեալսն. եւ բազում մահս և վիրաւորս առնէր ի [illegible]։ Բայց լինէր և այլ զար-

М. Хоренскій.

[illegible] ահագին [illegible] [1]) ուսուցեալ ի փչմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զլեառն ինչ ադամանդեայ խոնարհել ի ծով զբովանդակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն։ Քանզի եւ զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ. արդարև զչրոյ գոյն զբաշագեստացն բերէր տեսութիւն։ Արդ իբրև ետես մեծն Ներսէս զայն ամենայն, եւ նա է կատար [illegible] [illegible]. և [illegible] զձեռս իւր [illegible], անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս հանգոյն նախամարգարէին Մովսէսի, [illegible] [illegible] երկրորդն Ամաղեկ։ Իսկ ի ծագել [illegible] [illegible] մերոց զօրացն, է [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի գուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն բաջ զբաշաւորք՝ [illegible] [вар. ի] [illegible] [illegible] [2]). Յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն՝ վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման։ Իսկ ի բախելն զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, և [illegible] սաստիկ ի մերոցն կուսէ [illegible] պարսկականին փչեալ։ Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ Կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շէրգիր Ղեկաց արքայ, զգլուխ միջի գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ։ Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս շանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, եւ զխումբն պատուեալ՝ է [illegible] [illegible]։ Եւ այսպէս է [illegible] օգնականութենէն [illegible] հասարակ [illegible] Յունաց եւ Հայոց, դիակամբք [illegible] լցին զդաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին։ Ընդ որս և [illegible] [illegible] [illegible], խոցոտեալ ի [illegible] որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն։ Բայց ամբարշտին Մերուժանայ վիրաւորեալ ձին, [illegible] երագել ընդ փախստեայսն. որում աճապարեալ հասանէ [illegible] Հայոց Սմբատ, եւ զօրս ընդ նմայն էին՝ կատարէ. ձերբակալ առնէ զվատշուէրն յեղեր շամբին Կոգայովտի... այլ զտեղօքն գտանէ... զմանս խորանաւորս հուր լուցեալ և շամփուր երկաթի ի մէս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ և յոյժ արտաշէկ արարեալ... եդ ի [illegible] Մերուժանայ, [illegible] [illegible] [illegible]։ [illegible] յայնմհետէ [illegible] երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ։

Фавстъ.

խնդրէր ի Տեառնէ, զի անխայեսցէ Տէր ի յուխտ իւր. ...Եւ Մուշեղ [illegible] Հայոց հարկանէր զզօրսն Պարսից... և հասանէր [illegible] [illegible] ի փախստեանն եւ նիզակաբնաւն և կառափն մատուցեալ ծեծէր բազում...

v, 43. ...Իսկ յորժամ զայն լսէր Մերուժան, անդէն վազվաղակի նիզակ առեալ, յառաջ խաղացեալ, ախոյեան ելանէր Մանուէլին։ Սակայն յորժամ հարկանէին նիզակօքն, քանզի երկոքեան արքն յաղթք էին, երկոքեան ի ձիոյ յերկիր անկանէին, և անդէն նիզակակիցն Մանուէլի Բաբիկ տէր գաւառին Սիւնեաց հասանէր, նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր ընդ գետինն և ոչ կարէր յառնել։ Իսկ զսպարապետն Մանուէլ իւր վարուանդապասքն յեբրիվարն հանէին և զՄերուժանայ ըզգլուխն ի բաց հատանէին. և ամենայն զօրացն լինէր փախուստ, իբրև տեսին թէ Մերուժանն մեռաւ։

М. Сократъ.

մանալիք. [illegible] [illegible] հարեալ [illegible] բռնակալին և զօրաց նորա եւ զնետս իւրեանց ի ձըգոյն դարձուցանէր... [illegible] [illegible] բռնակալն։ Զի ոչ էր հնար նմա [въ печ. զնմա] փախչել՝ ի հեծուելին թագաւորին վրտահացեալ ընթացեալ յառ թագաւորին անկանէր, աղաչէր զփրկութիւն... իսկ անդէն զնոււորքն հատին [illegible] զբռնակալին Եւգինի։ [illegible] [illegible] բարձաւ [illegible] ի միջոյ և եղև [illegible]... Իսկ Արբոգաստիս [въ печ. Արգոբաստիս], որ պատճառ չարեաց պատահեաց եղև... փախուցեալ և [illegible] ծանիլ ի հետամտիցն, ընդ իւրեան սուր եդեալ [illegible] [illegible]...

---

[1]) Ср. у *Гр. Назіанзина* (1 облич. сл. на Юліана, рук. вѣн. мхит. № 217, стр. 182ь): „[illegible] [illegible] [illegible] շնչեցեալք և ձգմամբ փող փողեալք [illegible] [illegible] տարգիտ անկուածովքն հեշտալի մխանգամայն և աչաւոր տեսութիւն առաջի անկանի դիմացն։“

[2]) Ср. *I кн. Макк.* (VI. 39): „Իբրև անկաւ [illegible] ծայրս արձակէր առ հասարակ է [illegible] պատենազէն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] հատանէին [illegible] [illegible] հրոյ։“

c) Папъ даетъ св. Нерсесу смертоносный напитокъ и лишаетъ его жизни. d) Вступленіе на престолъ Шахака. Умерщвленіе Папа по приказанію Θеодосія.

М. Хоренскій. III, 38, 39.

III, 38. Յետ սպանելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դնէր վկայութիւն ի մէջ արքային և նախարարացն՝ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան... Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և Արշարունեաց... Բայց զի ամօթալի ախտիւ [illegible] էր, և [illegible] [illegible] ի մեծէն Ներսէսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս. և [illegible] յինքնակալէն Թէոդոսէ [illegible] ինչ առնել նմա չարիս, [illegible] [illegible] զաղտնի արբուցեալ ս. Ներսիսի՝ ելոյծ ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն եւ չորս։ Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս է [illegible] [illegible], է գեօղն որ կոչի Խախ, բարձեալ [illegible] նորա արքային, Պապայ՝ [illegible] ի Թիլն աւանին, զանխլաբար ունելով զեղեալսն։

Фавстъ Византійскій.

IV, 44. Պապ որդին Արշակայ... մնաւ և աճեաց, և գործէր զմեղս... և [illegible] զարշութիւն...

V, 23. Այլ ս. Ներսէս... հանապազօր ընդդիմացեալ թագաւորին Պապայ, [illegible] և [illegible] մեծաւ վկայութեամբ... Իսկ թագաւորն Պապ լսելոյ նմա ոչ լսէր. այլ եւ ընդդիմացեալ ևս մեծաւ թշնամանօք, և մահու սպառէր նմա և կամէր սպանանել զնա յայտնի, բայց ի թագաւորէն Յունաց [illegible] և անարգել անգամ բանիւք [illegible]...

V, 24. ...Իբրև յայտնի զայս ոչ մարթէր նմա առնել, կեղծաւորել կերպարանէր իբրև այն՝ թէ յուղղութիւն ինչ եկեալ է. աղաչէր զքահանայապետն Աստուծոյ տալ նմա ապաշխարութիւն։ Եւ կոչեցաւ յապարանս իւր է [illegible] աւանի [illegible] [illegible]. արար նմա ընթրիս... և [illegible] [illegible] ընդ կոտինդն խառնեալ մատուցանէր նմա... Բայց մինչ չև էր ծածկեալ [illegible] սրբոյն, ինքն թագաւորն Պապ երթեալ պատեաց և [illegible] ի մարտիրոսական ի բնակութիւն... ի չբմեղս լինելով հլուելոյն առնէր, իբրև թէ իւր չիցէ գործեալ զայն։

М. Хоренскій.

III, 39. Այս տեսեալ թագաւորին Պապայ [illegible] [illegible] Հայոց ի վերայ երանելոյն Ներսէսի, հարկաւորեալ յուզեաց և եգիտ զոմն յազգէ եւ ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անուն Շահակ, կոչէր, ոչ հեռի ի զօրութենէ, ոչ [illegible] Ներսիսի [illegible], զոր կացոյց [illegible] [illegible] մեծի [illegible] [illegible], որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։ Բայց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] ընդ նա եւ [illegible] [illegible], և յաղթեալ [illegible] [illegible]...

Фавстъ Византійскій.

V, 30. Այս յետ սպանանելոյն Պապայ զս. հայրապետն Ներսէս... [illegible] ամենայն աղատք եւ շինականք ծաղէ ի ծագ [illegible] սահմանաց երկրին Հայոց...

V, 29. Եղև յետ մահուանն հայրապետին Ներսիսի կացոյց թագաւորն Պապ զՅուսիկ եպիսկոպոս, որ էր ի զաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսին Մանազկերտոյ... Բայց լուաւ [illegible] [illegible] թէ սպանին զմեծ հայրապետն Ներսէս և փոխանակ նորա տեղի նորուն զոր կացուցին զՅուսիկ՝ առանց նորա հրամանի եղեալ, զի ոչ որպէս սովոր էին առ հայրապետն

Малала.

p. 347. Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος Βασιλεὺς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν ἐπὶ Ῥώμην εἰσῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πολει καὶ τοῦ ὄντος

М. Хоренскій.

Նախալին՝ ապստամբեալ է թագաւորեալն ըստ Կոստանդեան հաւատոյ: Զայս լսելով Պապայ, վարկուցեալ յերկարել պսպխուցս խռովութեան, արհամարհեալ նշկահեաց. և գլըրգռեալ զնա կորստեանն իւրոյ, հալածեաց զՏերենտիանոս հանդերձ զօրուն, եւ սկսաւ պատրաստել ի պատերազմ: Եւ հասեալ հրաման ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ բաջն Տէրենտիանոս: Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով և զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ բաջութեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ Անձևացեաց եւ սպարապետ Պապայ արևելեան զօրուն. զոր յաղթողին Տերենտիանոսի իւրովի արարեալ ստամբա կխակտուր զգլուխ նորա, ըմբռնեաց զԹագաւորն Պապ: Եւ Պապայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ յանդիման լինել արքայի. և բաջին Տէրենտիանոսի գթացեալ՝ շնորհեաց նմա զմաղթանսն: Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին Թէոդոսի, ըստ իւրում անզգամութեանն ախտով վըճարի, թագաւորեալ ամս եւթն:

Фавстъ Византійскій.

տանել ի Կեսարիա ի ձեռնադրութիւն...

v, 32. Եւ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ եւ խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց եւ կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից... Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին էին յերկրին Հայոց. եւ անուն իշխանայն՝ միումն Տերենտ, միւսումն Ադէ: Եւ յղեաց դեսպան մի գաղտուկ թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց՝ որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ... Ապա զօրավարն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս հրաւիրեալ կոչեցին զմեծ թագաւորն հայոց զՊապ... Իբրև ընդ գինիս մտին... եւ լեգէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն՝ յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն, զարկանէին թագաւորին Պապայ. մի կշիռ զուլն հարկանէր ամբարտն, եւ միւս եւս սակրաւորն գաջ թաթ ձեռինն՝ որ կայր ի վերայ դաստապանի նրանին՝ հարկանէր, կորէր և ի բաց ընդենոյր... Ընդ շփոթելոյ տաճարին խռովութեան՝ Գնէլ տէր գաւառին Անձևացեաց յոտն կացեալ յիւրմէ բազմականէն, հարեալ զիւր սուսերն՝ հարկանէր զմի ի լեգէոնաց անտի սպանանէր յայնցանէ, որ հարին զթագաւորն: Ապա Տերենտ զօրավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ ածէր, տարակաց ի գլխոյն Գնելոյ զսկաւառակն գլխոյն ի վերայ աչացն ի բաց ընդենոյր...

Малала.

μετ' αὐτοῦ στρατιωτικοῦ πλήθους διὰ μιτᾶτα ταράξαντος τὴν πόλιν, ἐστασίασαν καὶ ὕβρισαν τὸν βασιλεὰ οἱ Θεσσαλονικεῖς. Καὶ θεωρήσας ἱππικὸν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει γέμοντος τοῦ Ἱππικοῦ ἐκέλευσε τοξευθῆναι· καὶ ἀπώλετο πλῆθος χιλιάδων δεκαπέντε.

е) Царствованіе Вараздата. Заключеніе его въ оковы.

М. Хоренскій. III, 40.

Բայց Աւգոստոս բարեպաշտն Թէոդոս, որ եւ մեծ, ի քսաներորդ ամին իւրում թագաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն ի նոյն տոհմէ Արշակունեաց: Այս Վարազդատ էր տիոք տանուէ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, չէ ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ: Որ ի ժամանակի փախստենէն Շապհոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պիսայ զբռնամարտիկն յաղթելով, դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացւոց յօր հասարակի կոտորեաց առեւծս, յորում փառս Ողոմպիացւոց խաղուն հանդերձ յըմբշամարտկացն երեւի և յարգի... Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն և հինգ ամին Շապհոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց Ասորւոց ի դժուարս Դարանաղւոյ, եւ փախստեայս արարեալ՝ հետամուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս Եփրատայ կամրջին, ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ, վաղեաց զԵփրատաւ առաւել քան զՂախոնացին Քիոնէս[1] վազեալ տասն և երկոտասան կանգնոյ չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլէս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով... Յաղագս որոյ արքեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսօրինակ և թագաւորութեանն, ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուսցէ առ նա զաշխարհս Հայոց... Իսկ կայսրն Թէոդոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ի կոչ ինքնակալին: Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ իսուտ հանել զԱւգոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ տանել ի Թուղիս կղզի Ովկիանու, որ թագաւորեաց ամս չորս...

Фавстъ Византійскій.

v, 34. Եւ եղև յետ մահուն Պապայ... Թագաւորեցոյց թագաւորն Յունաց զՎարազդատ ոմն ի նոյն տոհմէն Արշակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եկն բազում շքով եմուտ յերկիրն Հայոց եւ թագաւորեաց յերկրին Հայոց: Եւ էր նա տանուէ յաւուրց, չէ արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, և ի միտս թեթև, մանգաբարոյ, ողջահանճար մանկամիտ... Եւ սպարապետն Հայոց Մուշեղ առաջնորդէր Հայոց...

v, 35. ...Այլ Բատ, որ նահապետն էր ազգին Սահառունեաց, դայեակ սնուցիչ թագաւորին Վարազդատայ, կամեցաւ նա զգործ զօրավարութեան սպարապետութեանն Մուշեղայ յինքըն յափշտակել ի նմանէ: Վասն այսօրիկ սկսաւ քսիս մատուցանել զնմանէն առ թագաւորին Վարազդատայ... Եւ եղև յաւուր միոջ հրաման ետ Վարազդատ... ընթրիս մեծ գործել... և կոչել... զմեծամեծս և զզօրավարն Մուշեղ... Եւ անդէն Բատ Սահառունի... զնրանն՝ զոր յիւրում ազդերն ունէր՝ հանեալ անցոյց ընդ փողս զօրավարին Մուշեղի...

v, 37. ...Թագաւորն Վարազդատ եւ սպարապետն Մանուէլ զնիզակս առեալ, միմեանց յարձակեալ ախոյեանք ելանէին... Եւ արքայն Վարազդատ ի փախուստ դառնայր յերեսաց զօրավարին Մանուէլի...

Ibid. Եւ զթագաւորն Վարազդատ հալածեցին ի յերկրէն ի սահմանացն Հայոց, չոգաւ գնաց ի յերկիրն Յունաց. անդ եկաց որչափ եւ եկեաց, եւ անդէն մեռաւ:

Каллисѳенъ.

с. 23—24. Եւ Աղեքսանդրոս... ասէ. հա՛յր, աղաչեմ ըզքեզ հրամայեա ինձ նաւել ի Պիսաս: Ասէ Փիլիպպոս. կամի՞ս տեսանել զհանդէս ողոմպիացւոց... զի ոչ կռիւս ոչ բռնամարտիկս հանդէս եւ ոչ այլ ինչ կրթութիւն վարժից գիտես: Աղեքսանդրոս ասէ. կառավարել կամիմ, հայր...

с. 60. Եւ տեսեալ զՍկամանդրոս գետ ընդ որ վազեաց Աքիլլէս, զի եւ հինգ կանգնոյ ոչ էր լայնութիւն..

---

1) Ср. у *Евсевія* (Chronicon, I, 135): Յունաց Ողոմպիադք. ԻԹ. Քիոնիս Ղակոնացի ի ստադին, որոյ մի վազ էր ԻԲ կանգուն:

ГЛАВА XV.

Объ Аршакѣ III и раздѣленіи Арменіи. О Хосровѣ III и Врамшапухѣ.

a) Царствованіе Аршака и Ваҳаршака.

М. Хоренскій. III, 41.

Ապա փոխանակ Վաղարշակայ թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ. այսպիսի ինչ խորհեցեալ՝ որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկորին յապստամբութիւն։ Եւ անդէն պսակելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յիւրեանց, արամբք հաւատարմօք և զօրու։ Որ եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս։ Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ զդուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ զդուստր Սահակայ ասպետի, որ ի նմին ամի վախճանեցաւ։ Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եհաս յեպիսկոպոսապետութիւնն Հայոց Ասպուրակէս ամս հինգ, ազգական Շահակայ և Զաւենայ։ Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ է պատերազմ ի Մեդիոլանոն [вар. *Միգդոնոն*] *հիւանդացեալ մեռանի, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց...*

Фавстъ Византійскій.

v, 37. ...*Եւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ նուաճեաց զաշխարհս, և զամենայն մեծամեծսն և զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր... Եւ զկինն Պապայ արքայի զԶարմանդուխտ տիկին հանդերձ որդւովք Արշակունովք, առեալ զնոսա՝ ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր...*

v, 44. *Ապա յետ այսր ամենայնի զօր արարեալ զօրավարն սպարապետն Մանուէլ, հանդերձ Արշակունի տիկնաւն եւ մանկամբքն երկոքումբք՝ Արշակաւն և Վաղարշակաւն հանդերձ ամենայն բանակաւն Հայոց... հասանէր ի գաւառն Կարնոյ, և ամենայն տանուտեարք ընդ նմա։ Եւ տայր սպարապետն Մանուէլ զդուստր իւր Վարդանդուխտ կին Արշակայ մանկանն Արշակունւոյ և փեսայ իւր առնէր զնա։ Առնէր հարսանիս և եղբօր նորին Վաղարշակայ և տայր նմա զդուստր ասպետին Բագրատունւոյ, ի Սպեր գաւառէ, որ թագաւորձն* [я читаю: *թագաւորչն*] *թագակապքն լեալ էին ի բնմէ ազգին թագաւորութեան Արշակունեաց... և թագաւորեցոյց զմանուկն զԱրշակ երկրին Հայոց և զՎաղարշակ երկրորդ նմին...*

vi, 4. *Ապա յետ մահուն Շահակայ եպիսկոպոսի (որ եկաց գլուխ եպիսկոպոսաց փոխանակ Զաւենայ) եհաս գլուխ եպիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի գաւառէ Աղբիանոսի... և առաջնորդեաց գրանն Խոսրովու...*

Малала.

p. 348. Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεὺς ποιήσας πρόκενσον ἀπιὼν ἐπὶ πόλεμον, ἐν Μιζουλάνῳ ἠρρώστησε καὶ τελευτᾷ...

b) Раздѣленіе Арменіи на двѣ части.

М. Хоренскій. III, 42.

Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու... Իմացեալ Շապհոյ՝ թէ թերուղիղ է Արկադ, խօսի ընդ նմա խաղաղութիւն... վասն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս եւ զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ։ Վասն որոյ բարձեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ և զամենայն տան բաժինն Պարսից, փոխանակ տիրել արևմտեայ կողմանց աշխարհին մերոյ, որ է տան բաժինս Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքէն, այլ և հաւատացեալ նուաղ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորին, և ոչ յօժարել իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց։ Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք նախարարութիւնք՝ որ ի բաժնի Շապհոյ... Զայս լուեալ Շապհոյ՝ թագաւորեցոյց ի վերայ Հայոց ի բաժնի իւրոյ զԽոսրով ոմն ի նոյն ազգէն Արշակունեաց...

Фавстъ Византійскій.

vi, 1. *Ապա յետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց ոչ ինչ կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ. այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելեալ զատեան գնացին առ թագաւորն Պարսից և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց, և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի։ Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ... գտանէր ի նոյն տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով և կապեաց թագ ի գլուխ նորա, և ետ նմա կին զքոյր իւր զԶրուանդուխտ... Իբրև ետես Արշակ արքայ զնոսա, մերժեցաւ տեղի ետ չոգաւ գնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց, և Խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից։ Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս. և թագաւորն Արշակ զԵկեղեաց գաւառաւ և զօրքն Պարսից և արքայն Խոսրով յԱյրարատ գաւառին։ Ապա դեսպանք եւ հրեշտակք երկուց թագաւորացն, Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթեւեկէին... Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեսցեն։ Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու, և բաժին տանն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ...*

Лазарь П'арпскій.

c. 19. *Եւ ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունեացն յերկուս առ ի հնազանդեցուցանել զկողմն արևմտից աշխարհին Հայոց՝ թագաւորին Յունաց՝ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, զկողմն արևելից խոնարհեցուցանելով դառն և բռնաւոր ծառայութեամբ՝ արքային Պարսից...*

c. 22. *Եւ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ բոլոր զբարի և զբնիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց զգաւառն Այրարատ...*

c. 29. *Յաղագս որոյ յուղի անկեալ գնայր յԱյրարատեան գաւառէն որպէս ի գերութիւն Արշակ թագաւորն Հայոց. և հաւատացեալ երթայր զհետ սուղ սակաւ բաժնի յերկիրն հաւատացեալ և կալ ի հնազանդութիւն Յունաց թագաւորին, քան թէ կալ ի փափուկ գաւառի այսպիսի վայելչութեանց և տեսանել հանապազօր զայպանումն հաւատոյ... յամբարհաւաճ իշխանացն Պարսից տէրութեանն..*

c) Сурэнъ, Ваханъ и Ашхадаръ съ сокровищами Аршака приходятъ къ Хосрову. d) Побѣжденный Хосровомъ Аршакъ умираетъ отъ болѣзни.

М. Хоренскій. III, 45, 46.

III, 45. *Սուրենայ Խոռխոռունւոյ եւ Վահանայ Ամատունւոյն եւ Աշխադարայ Դիմաքսենւոյ գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծոփաց. զոր յափշտակեալ և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամանեցին։ Քանզի աճապարեալ Սամելի Մամիկոնենի մտերմի Արշակայ,* յուղարկեալ զնոսա զհետ հասեալ փախստեայս արկանէ յանտառ այրս *ի գաւառին Մանանաղւոյ,* յոր հնար ոչ գոյանէր. Բայց է խոռոչանէ պորչն եւ էին առ ի բնաւ. և առաջի դրան այրին՝ նստեալ էր ուղղորդ մարտիւ. *և ի վերուստ* պարանօք *քուււոր, որ հայի յանդունդս խորաձորոյն… Վասն որոյ տարակուսեալ Սամէլ վարանէր առ անհնարութիւն տեղեացն։ Եւ այգ արարեալ Արշակայ,* հրամայեաց արկղ փորձել երկաթեայ և բաղ արանց ի ներքս հրամանել. և այնպէս շղթայարող իջուցեալ ի վերուստ ի վայր իջուցանել ի դուռն այրին…

III, 46. *Թէպէտև և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Արկադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիգ օգնականութեան՝ առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արգելլին զնոսա… Գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մասուն կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ, զի մի՛ ի սահմանս իւր իջցէ.* եւ ոչ այնուհետ ստացեալ ախոյեան *մինչև եգիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանն,* ի գաւառն Վանանդայ։ *Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին* որ կոչի Երեւել[1])։ *Եւ տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ. Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Դարա Սիւնի ի պատերազմին, եւ փախստական լինի Արշակ սակաւուք… եւ գնաց Արշակ յԵկեղեց. և հիւանդացեալ անդ* հաշտութեան արարեալ ընդ երանւոյն հիւանդանայ…

Іосифъ Флавій.

Ant. Jud., XIV, 15, 5. Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον Ἀντώνιος μὲν ἔτριβεν ἐν Ἀθήναις, κατὰ δὲ Συρίαν Οὐεντίδιος Σίλωνα μεταπεμπόμενος ἐπὶ τοὺς Πάρθους ἐπέστειλε πρῶτα μὲν Ἡρώδῃ συλλαμβάνεσθαι τοῦδε τοῦ πολέμου, ἔπειτα δὲ καὶ δ'ἐπὶ τὸν σφέτερον καλεῖν τοὺς συμμάχους. Ὁ τοὺς ἐν τοῖς σπηλαίοις λῃστὰς ἐπειγόμενος Σίλωνα μὲν ἐξέπεμψεν Οὐεντιδίῳ, αὐτὸς δ'ἐπ'ἐκείνους ἐξώρμησεν. Ἦν δ'ἐν ὄρεσι τὰ σπήλαια τελέως ἐξερρωγόσι καὶ κατὰ τὸ μεσαίτατον ἀποκρήμνους ἔχοντα τὰς παρόδους καὶ πέτραις ὀξείαις ἐμπεριεχόμενα. Ἐν δὴ τούτοις μετὰ πάντων τῶν οἰκείων ἐφώλευον. Ὁ δὲ βασιλεὺς λάρνακας ἐπ'αὐτοὺς πηξάμενος καθίει ταύτας σιδηραῖς ἁλύσεσιν ἐκδεδεμένας διὰ μεχανῆς ἀπὸ κορυφῆς τοῦ ὄρους, μήτε κάτωθεν ἀνιέναι διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ ὄρους δυναμένων, μήτε ἄνωθεν καθέρπειν ἐπ' αὐτούς. Αἱ δὲ λάρνακες πλήρεις ὁπλιτῶν ἦσαν ἅρπας μεγάλας ἐχόντων, αἷς ἔμελλον τοὺς ἀνθεστῶτας ἐπισπώμενοι κτείνειν καταφερομένους.

Филонъ.

(См. *Акад. Слов.* II. с. *տապակել*.)

ու այնուհետ ապակեայ ամբարտաւանել. *De Prov.*, p. 68.

Եւ զՓիլոն հաշտարայական ախոյեան, *քանզի կրկին է յաղագս նորա բան,* զերանելհեթ-ԴԻՏԻ, *կամ զի յարայ մահենին կորնչել այրելով։*

[1]) Ср. у *Фавста* (IV, 22): „…Ապա գայր սպարապետն Վասակ, գտանէր զառաջին առաջն զօրացն Պարսից զՀազարաւուխտն, զի հասեալ էին, և զոտառն Վանանդայ, ի տեղւոջն որ կոչէր յԵրեւել…“

e) Возвращеніе къ Хосрову нахараровъ, бывшихъ у Аршака. f) Хосровъ заключенъ въ оковы. Наслѣдуетъ его корону братъ его Врамшапухъ. g) Саакъ В. отправляется въ Тизбонъ и возвращается съ почестями и дарами.

М. Хоренскій. III, 48, 50, 51.

III, 48. *Տեսեալ նախարարացըն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, և դժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել, խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու։ Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ… Բայց* Սամուէլ Մամիկոնեան *յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոց նախարարացն, զատուցեալ ի նոցանէ՝ գնաց առ կայսրն Արկադ։ Քանզի էր սպանեալ նորա* զհայր իւր Վարդան՝ *յաղագս ուրացութեանն* և զմայր իւր *Տաճատուհի, երկնչելով ի Պարսից և ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց, ոչ իշխէր զատչել ի Յունաց…*

III, 50. *Բայց* Շապուհ *էր ցասումն ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկադեայ անձամբ եւ* անհրաման *կարգել* յեպիսկոպոսութիւն *զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն՝ հանդերձ սպառնալեօք, ըմբոստացաւ Խոսրով… Եւ իսկոյն խօսեցաւ* ընդ *Արկադայ… նոյնհետայն առաքէ զորդի իւր զԱրտաշիր զօրու մեծաւ ի Հայս… Իսկ Արտաշրի* ընկեցեալ զնա *ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով* զՎռամշապուհ եղբայր նորին *ոչ զմեծն Սահակ եւ ոչ զոք ի նախարարացն կարգելոց Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց* [Ламбр. и другіе списки имѣютъ чтеніе: *Խոսրովայ վրդովեաց*] *ի պատուոյ իւրաքանչիւր… Եւ թողեալ գունդ ստուար ինքն ի Տիզբոն փութայր հասանել ի ծերութենէ հօրն ակն ածելով. ընդ իւր ունելով* զԽոսրով *դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ…*

Фавстъ.

IV, 59. *Այնուհետև Վահան* Մամիկոնեան *եւ Մերուժան Արծրունի, սոքա երկոքեան արք պիղծք… սկսան այնուհետև յերկրին Հայոց աւերել զեկեղեցիս… Ատրուշանս շինէին ի բազում տեղիս… և զորդիս և զազգայինս իւրեանց տային յուսումն մազդեզանց։ Ապա որդի մի Վահանայ, անուն* Սամուէլ, *եհար սատակեաց* զՎահան զհայր իւր, *եւ զՈրմիզդուխտ* զմայր իւր՝ *զքոյր Շապհոյ Պարսից թագաւորին, եւ ինքն փախստական լինէր յերկիրն Խաղտեաց։*

Лазарь П'арпскій.

с. 346. …*Բայց յղէր (արքայն Պարսից Պերոզ) առ երանելի կաթողիկոսն Գիւտ, թէ մինչև ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ* հրամանի *կալեալ է, և ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է, և ոչ ինչ յինէն ունիս վստահութիւն։ Բայց այժմ եթէ զիմ կամս առնես և զիմ օրէնս ունիս… զքեզ պատուով արձակեմ… Ապա թէ յամառեալ չհաւանիս կատարել զկամս իմ, զեպիսկոպոսութիւնդ ի բաց առնեմ ի քէն…*

с. 30—33. *Իսկ յետ ժամանակի ինչ անցելոյ բերեալ ատելութիւն նախարարացն Հայոց, որ ընդ Պարսից իշխանութեամբն էին, ընդ թագաւորին իւրեանց Խոսրովու… երթեալ այնուհետև առնէին բանսարկութիւնս առ* Շա-

Разр. спис.

М. Хоренскій.

III, 51. Սուրբք ոմանք երևելիք առաջինք... որդէծնութեամբ իշխալ ի մեծն Սահակ, դադարումն եղև ուստերաց նորա, ունելով դուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համազասպայ Մամիկոնէնի։ Եւ ի մեռանել քաջ զօրավարին Հայոց Սահակայ ասպետի ի տեղի նորա աղաչէր կարգել Խոսրովայ արքայի և զկնի կապանաց՝ եղբօր նորա Վռամշապհոյ. այլ սա հրաժարէր առանց արքայից արքայի առնել զայն... վասն որոյ առեալ ի սմանէ թուղթս, ի թախանձելոյ գստերն՝ ինքնին չոգաւ առ Արտաշիր... Եւ խնդրէ ի նմանէ յոյժ. նախ՝ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, դարձեալ և զի առաջի անհատատելոյ արքայ և պատուական ցուցանէ Արտաշէս զՏեառնս իւր։ Որոյ զընաւ կատարեալ խնդիրս, նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ և վասն մնացելոցն միզուցեալ նմա ազգայն Կամսարականն և Արծրունի, որ սուզեալ ղօղեալ էին յանյայտ տեղիս... Բայց միայն ի տան Հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել։ Իսկ զազգն Համազասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան, ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զչորրորդ տան նախարարացն Հայոց, և ի դիւանն իւրում գրել... Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պարգևեալսն հաստատեալ, մեռանի արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ որ և Կրման կոչեցաւ ամս տասն։ Եւ զնոյն բարեկամութիւն հալաւ ընդ աշխարհս Հայոց...

Ф. Лазарь П'арпскій.

զոյն արքայն Պարսից, եթէ Խոսրով զինքն կարծեցուցանէ քեզ սիրելի և հնազանդ... զի զաղտ ուխտ իւր և խորհուրդ ընդ Թագաւորին Յունաց է... Եւ Շապհոյ թշնամանեալ զնա (զԽոսրով) պատուհասէր. այլ թերևս և վասն յօժարութեամբ մերժելոյ զնա ի թագաւորութենէն... վաղվաղակի մերժեալ ընկեցեալ զԽոսրով յիշխանութենէ իւրոյ թագաւորութեանն և ուխտէր՝ այլ ոչ ևս տեսանել զաշխարհն Հայոց, անդէն կալեալ յաշխարհին Պարսից պահէր։ Իսկ իբրև մերժեալ լինէր Խոսրով ի թագաւորութենէն, խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ այլ թագաւոր իւրեանց, և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎռամշապուհ զեղբայր նորին Խոսրովու յազգէն Արշակունեաց...

c. 103. ...Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր (մեծին Սահակայ) արու որդի, բայց միայն դուստր մի, զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց զօրավարի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս... որոց ետ և կնքեաց ս. այրն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս գիւղից իւրոյ և ագարակաց...

c. 65. ...Եւ թագաւորն Արեաց Վռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն զս. կաթողիկոսն Հայոց զՍահակ. քանզի ճանաչէր զնա, նախ՝ վասն ազգականութեան տանն, և դարձեալ զի առաջի անհատաբերելոյ յարքայ և պատուական ցուցանէր զսուրբ ծառայս իւր Արտաշիր...

c. 340. Իսկ լաւ ոք այր յանկարծ և կամ արժանաւոր թէպէտ և էր ի ժամանակին, որպէս լաւ այր Բաբիկն Սիւնի և կամ սքանչելին Սահակն Արծրունի... ի ծերպս վիմաց և կամ ի մայրաստ տեղիս մայրեաց ղօղեալ թաքչէին...

c. 48—49. ...Եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս քսան և մի և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց։ Յետ այսորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա որ էր Կրման արքայ...

Разряд. спис.

(См. у *Алишана*, „Айраратъ").

[Սա]հակայ խընդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորին որ ի Տիզբոնն խաւսեցեալ եթէ ես զռամականն զնամա որ Արտաշէս է դիւանին տեսի... և գիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տայէ հայոց ազատաց և տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին նոյնպէս և ի ձերում դիւանի... հայոց ազատաց և տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր... Առաջին իշխանն Հայոց և Մախազն.

Ա. (слѣд. Բ.) Սիւնեաց տէր.

Բ. (слѣд. Գ.) Ասպետն.

Գ. (слѣд. Դ.) Արծրունեաց տէր.

Դ. (слѣд. Ե.) Մամիկոնէից տէր.

. . . .

. . . .

ԺԲ. (слѣд. ԺԳ.) Կամսարականն...

. . . .

ԺԵ. (слѣд. ԺԶ.) Արծրունի տէր...

h) Вторичное воцареніе Хосрова, а за нимъ парса Шапуха. i) Событія, совершившіяся по отъѣздѣ Шапуха изъ Арменіи.

М. Хоренскій. III, 55, 56.

III, 55. Վռամշապուհ թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ՝ անուն Արտաշէս։ Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշրի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ։ Եւ Յազկերտ հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածսն, տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակեաց ի Հայս... Խոսրով մի և եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ։ Յետ որոյ Յազկերտ ոչ ևս ի նոցանէ, այլ զՇապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս գտանելով խորհէր իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա նախարարքն յանձնեսցին խօսել, տարփացեալ, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և ընկամօք հարազատութեամբ մերձաւորեսցին խնամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա եւ ի դէն մազդեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենեքին զատուցեալ ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց. թէպէտ առ ժամայն աջողեցաւ։ Քանզի մեռեալ Համազասպայ և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ, ոչ որք ի միաբանութիւն հաւաքեալ ազգունս Հայոց... և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա (զՇապուհ) յորս կամ ի խաղս։ Էր երբեմն զհետ երամակաց ցռուց յանդգնագոյնս արշաւեալ... յորժամ կասել սկսաւ Շապուհ... և նորա զհայեցուածս յերկինս բարձեալ [1]) այսր անդր բերեալ լինէր երիվարաւն... Այլ երբեմն ի մականական խաղուն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունւոյ զգնդակն հանել ի Շապհոյ... Եւ զայս ասացեալ (Շաւասպայ) յոյժ համարձակ ի ձիարձակարանին արքայորդւոյ լինէր [2])։ Դարձեալ երբեմն ի խնջոյսն ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինւոյ զեղխեալ առաջի

Лазарь П'арпскій.

c. 48—52. ...Եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս քսան և մի և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ... Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա որ էր Կրման արքայ [3])։ Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ՝ որդի Շապհոյ ի վերայ աշխարհին Պարսից. յորժամ խնդրեցին իւրեանց Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ Խոսրով զեղբայր Վռամշապհոյ, զոր յառաջնումն բանսարկութեամբ ետուն մերժել զնա Հայք Շապհոյ արքային Պարսից ի թագաւորութենէ Հայոց։ Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա, թագաւորեցուցանէր դարձեալ զԽոսրով՝ զայր յոյժ ծեր։ Եւ եկեալ Խոսրով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիս ութ՝ վախճանէր առ հարսն յաւելեալ։ Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտ թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս հայոց յազգէն Արշակունեաց, թագաւորեցուցանէր ի վերայ սորա զորդի իւր, որում անուն էր Շապուհ ըստ անուն հօր իւրոյ. խորհեալ չարաչար ի մացմունս առնն ի միտս իւր... Արդ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. եւ նոքա ցանկ երկիւղիւ եւ զողութեամբ ծառայեն մեզ, եւ ստարատիս ինչ եւ վնասակարս ինչ ոչ խորհին։ Է զի սովորութիւն առնուն յանդիմանել յօրէնս մեր հանապազ խօսել ընդ միմեանս եւ ընդելական բարեկամութեամբ է զբօսանս որսոց, է խաղս որ լինին ի մէջ նոցա. այլ և ամուսնութեանց դարձեալ հաղորդեալք առ միմեանս, զատուցեալ յնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա (Յու-

---

1) Ср. у *Григорія Нисскаго*: „Արտասուալից աչօք հայեցեալ ի փայլումն արոյն և զհայեցուածսն յերկինս բարձեալ" (Слово его *Отрокамъ Виолеемскимъ*, Յայտնութիւն, 1834, Կ.-Պօլիս, Յ. Ճեւլուած, стр. 1).

2) Ср. у *Филона* (De animal., p. 142): „կարի յոյժ համարձակ արքայորդւոյ լինին (հաւքալք)".

3) О чтеніи этого мѣста см. выше, въ I части настоящаго изслѣдованія, стр. 300, въ примѣчаніи.

М. Хоренскій.

Շապհոյ, զօրէն անպիտանի ուրուք[1]) զնետ ջնարահար փողահարին[2]) կնոջ կրթէր։ Ընդ որ ցասուցեալ Շապհոյ, հրամայէ ունել զնա ի դահլճին պահել. այլ նա է վաղակատարն հրապուրեալ[3]) զմիտ... յիւր տունն անցեալ գնայր...

III, 56. Զքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Շապհոյ, հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, և գնայ փութանակի, թողում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց և տանել ի Պարսս։ Իբրև եղև հասանել Շապհոյ ի Տիզբոն, մեռանի հայրն նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան։ Ի նմին ամի և նա սպանանի ի դրանէ մարդկանն ն ե ն գ ե ա լ սպանանելոյն։ Իսկ ի ձեռն քաջին և բարեբախտին Ներսեհի Ճիճրակացւոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ... Ուստի աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս... Ընդ նոյն աւուրս լինէր Թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ, և զքէն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ի բաժին նոցա հպի։

Лазарь П'арпскій.

նոյ) և յօրինացն։ Եւ սորա խորհելով զայս այսպէս, զմիտս զբան սուրբ հոգւոյն՝ որ ասէր, թէ Տէր ճանաչէ զխորհուրդս մարդկան, զի են ընդունայն։ Որ փութանակի եւ արգեամբք վճիռ ետուն զրեալքն՝ իւրացն եղելոցն. քանզի չէև ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն՝ մեռանէր Յազկերտ. է նմին ամի և զորդի նորին զՇապուհ՝ զոր ի տեղի Արշակունոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս, անդէն դ ա ւ ո վ յարքունիքն սպանանէին։ Եւ յետ մահուանն Յազկերտի, որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից, թագաւորեաց Վռամ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Արեաց...

[1]) Ср. у *Филона* же (тамъ же, p. 150): „Իսր թէ դարձեալ ի խառնակութիւն վարարել զօրէն անպիտանի ուրուք զհետ երթայ (արու կոկորդիլոս զիգին)։“

[2]) Ср. у *Филона* же (*in Exod.*, II, 34): „Երաժշտանալ զդաշնակաւորն և զփողահարն։“

[3]) Ср. у *Григорія Нисскаго* (тамъ же, стр. 1): „Բայց թէ արդեօք զթագաւորական զձեռն զգեցեալ... և է պատկան վաղակատարն հրապուրել զմին...“

j) Построеніе города Карина, названнаго Θеодосіополемъ.

М. Хоренскій. III, 59.

Անատոլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր եւ շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր, հաճի է գաւառին Կարնոյ իբրև ի միջոցի շինել զքաղաքն արգասաւորահող, չափաջուր[1]) և բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք ականց, և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երևութիւք. յորում անբաւութիւնք ձկանց եւ զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ձուոց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն։ Եւ զեզերբ մօրին շամբք և բազմութիւն եղէգանց. և դաշտն ունէին զխոնջութիւն խոտոց և զբաջարեբութիւն սերմանաւոր պտղոց։ Եւ լերինքն լի են երէովք եղջերաքաղաքաղաք և որսոցովք. Նա և զանասուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յորս ցուցանեն համակեալս է ծնընդեան։ Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկաձևոյ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիտս և մանունս բղխեալ անդ. տեղագրեաց զքաղաքն, զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ, անդնդակէր հաստատեաց զհիմունս պատուարին. և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի։

Лазарь П'арпскій.

с. 22—27. ...զգաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհռչակաւորն... զամենարոյսն, զամենաբուղխն... զդաշտս մեծատարածս և որսալիցս, զլերինս շուրջանակի գեղեցկաձևս և պարարտարօտս, զհօտեալս երէովք եղջերաքաղաղաքաղ և որսոցովքն... յորոց ի վերուստ ի կատարացն ջրոց հոսմունք... մատակարարէ անբաւ բազմութեամբ յատանն... զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն և զզանազանութիւն իւղաբուղխ սերմանցն... Թանձրախիտ անձմունք խոտոյն՝ զանթիւ արօտականս ընդանի իշանց և զանհամբոյր բոլս վայրենի էրէոցն յագեցուցեալ, թանձրաթաղանթս, առողջաւակս, ս ո ն ք ա ց ե ա լ ս ճարպաթեամբ զընաւ տարօրինակ ցուցանէ... Եւս և գետոյն գնացք բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօք և փոքումբք զանազանեալ համովք... Նոյնպէս յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք և զառաւելութիւն հասոյն... սորամուտ երամս կաքաւացն և սալամբացն և կամ եղէգնարնակ թփամուտ մացառաղօղ պ ա ր ա ր տ ահարժին զանուշահամ ազգ ազգաց վայրենեաց... մեծ ա ն ձ ո ւ ն ք և յ ա ղ թ ահարժին հաւք... և բազմազան վայրենի հաւուց ձագս և ձուս ի կղզեաց գետոյն՝ բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն...

Прокоп. Кесс.

De Aedif., III, 5. ...ἡνίκα Θεοδόσιος ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς τὴν Ἀρσάκου ἐπικράτειαν ἔσχεν, ἥπερ μοι ἐναγχος δεδιήγεται, φρούριον ἐπί τινος τῶν λόφων ᾠκοδομήσατο τοῖς προσιοῦσιν εὐάλωτον, ὃ δὴ Θεοδοσιούπολιν ἐπωνό·

[1]) Ср. у *Филона* (Жизнь мудрец., стр. 68): „Արգասաւորահող և չափաջուր էր գաւառն։“

М. Хоренскій.	Лазарь	Прокопій Кессарійскій.
Եւ ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ծայրաւորս եհեր- ձեալս և առանցս ձե- ձևալ եղջևրս՝ որք ընդդէմ Հային լերինն: Սոյնպէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից և արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց և Աւգոստիոն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յոլով տեղիս ածեալ մուծանէ անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինս և պահապան գնդեր զօրաց և անուանեաց Թէոդոսուպօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմ բղխեալ աղբերացն յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց:		μασε. Τοῦτο Καβάδης τότε ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ἡνίκα δὴ Ἀμίδης εὐθὺ ἴετο, παριὼν εἷλεν. Ἀναστάσιος δὲ ὁ Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ οὐ πολλῷ ὕστερον πόλιν ἐνταῦθα ἐδείματο τὸν λόφον ἐντὸς τοῦ περιβόλου πεποιημένος ἐφ᾽ οὗ δὴ φρούριον τὸ Θεοδοσίου εἱστήκει. Καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ὄνομα τῇ πόλει ἀφῆκεν, ἐξίτηλον δὲ τὰ Θεοδοσίου ποιεῖσθαι τοῦ πρότερον οἰκιστοῦ ἥκιστα ἴσχυσεν... τοῦτο δὲ Θεοδοσιουπόλεως τεῖχος εὐρύνετο μὲν ἱκανώτατα, οὐ κατὰ λόγον δὲ τοῦ εὔρους ἀνεῖχε. τὸ γὰρ ὕψος αὐτῷ ἐς τριάκοντα ἐξικνεῖτο μάλιστα πόδας... διὸ δὴ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἀντεμηχανήσατο τάδε. πρῶτα μὲν τάφρον ὡς βαθυτάτην ἐν κύκλῳ ὀρύξας, χαράδραις αὐτὴν ὀρῶν ἀποτόμων ἐμφερεστάτην εἰργάσατο. ἔπειτα δὲ χῶρον τὸν ὑπερπεφυκότα κατατεμὼν ἔς τι ἀνεκβάτους κρημνοὺς καὶ σήραγγας ἀδιεξόδους μετεστήσατο τὴν αὐτοῦ φύσιν... τὰς δὲ ἐπάλξεις ἀποσφίγξας ἐν στενῷ μάλιστα ὅσον ἐνθένδε βάλλειν τοὺς τειχομαχοῦντας δυνατὰ εἶναι... πύργον ἕκαστον φρούριον ἐχυρὸν τεκτηνάμενος. οὗ δὴ τὰς δυνάμεις ἁπάσας καὶ τὸν ἐν Ἀρμενίαις στρατηγὸν ἱδρύσασθαι καταστησάμενος κρείσσους τοὺς Ἀρμενίους διεπράξατο τὸ λοιπὸν εἶναι ἢ δεδιέναι τὴν Περσῶν ἔφοδον.

ГЛАВА XVI.

О Врамшапухѣ и просвѣтительной дѣятельности Свв. Саака и Маштоца.

a) Блаженный Месропъ. b) Саакъ В. вступаетъ па первосвященническій престолъ. c) Письмена Даніила. d) Письмена Месропа, дарованныя черезъ посредство Божіей благодати. e) Письмена арменскія, иверскія и ахванкскія. f) Месропъ отправляется въ Византію. Копіи съ пяти писемъ. g) Ученіе въ западной части нашего отечества. Водвореніе общаго мира. Воцареніе Арташира. h) Месропъ вторично является проповѣдникомъ. Переводчики отправляются въ Византію.

Хоренскій, III, 47, 49, 52, 53, 54, 57, 58, 60.	Корюнъ.
III, 47. Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և գլխովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, և յետ ելից նորա աշխարհէ՝ ի դրան արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սիրեաց զճգնաւորութեան վարս. որպէս տեսաց ոմն, ինուահանգիստ փութայ նաւ խռովեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ, նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն, զհետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զճգնաւորութեան վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա ղօղեալ աղանդն հեթանոսական, թաքուցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց, զայն երարձ օգնականութեամբ իշխանին գաւառին, որում անունն էր Շաբիթ, Որ նշանէ աստուածայինք լինէին՝ որպէս առ սրբոյն Գրիգորի. Հալածական լեալ դևք մարմնաւոր տեսլեամբ անցանէին ի կողմանս Մարաց: Եւ ոչ ինչ յայնցանէ պակաս արարեալ գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ: Եւ ի վարդապետել երանելւոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանող. և եթէ այլ ոք ընթեռ-	Изд. 1833 г., стр. 6—8... Աոն զոր ինախակարգ բանիս նշանակեմք... էր Մաշթոց անուն ի Տարօնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելւոյ Վարդան կոչեցելոյ: Ի մանկութեան տիոն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն, և անդէն ուշ եդեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց... Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական չափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետև զիշխանական ցանկութիւնսն ... և անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր... Առեալ այնուհետև երանելւոյն զհաւատացեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան: Այլ և ընդ առաջ ելանէ նմա իշխանն Գողթան, այր երկիւղած... Իսկ երանելւոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառաւն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին... Եւ յորժամ ինոսա զբանն կենաց սերմանեալ... նշանս մեծամեծս երևէին, կերպակերպ նը-

М. Хоренскій.

Նոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ։ Վասն որոյ եդ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն ի ջանս, պէսպէս փորձիւք տաժանէր։

III, 49... Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի նորա յաջորդէ Խադով զՍահակ որդի մեծի Ներսիսի, որդւոյ Աթանագինի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանեսի, որդւոյ ս. Գրիգորի... Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց հայոց, էգիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով. Եւ մեկնեալ ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ ի դադարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճգնէլին առաւել քան զառաւել։

III, 52... Վասն հրամայեաց Վռամշապհոյ մեր թագաւորին իջանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար իւրաքանչիւրոցն հատցէ գործակալացն։ Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով. վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցելոյ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց գտանել նշանագիրս, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ։ Զորով անփոյթ արարեալ արքային և ելեալ ի հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց զասացեալսն վանականին։ Զոր լուեալ լուան, թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից։ Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց

Корюнъ.

մանութեամբ զնոյն փախստական լինելով, ամենեքին ի կողմանս Մարաց։ Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր... եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ.

c. 8. Եւ իբրև աւուրս բազումս անդէն ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ... Ապա ելանէր նոցա պարգևական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և գիւտ նշանագրոյ հայաստան ազգին, հասանել բազում հարցափորձիւ. և քննութեան զանձինս պարապեցուցանել և բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազդ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին հայոց, որոյ անունն կոչէր Վռամշապուհ։ Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն Ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս այբուբենից հայերէն լեզուի։ Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն [я читаю: գրերոյն] ի Դանիէլէ, յօժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ։ Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի եպիսկոպոսի. Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ փութանակի հասանէր առ Դանիէլ, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի նմանէ առա-[стр. 9] քէր առ արքայն յերկիրն հայոց, ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր. Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովն Սահակաւ և Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին. Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտն, խնդրէին հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեսցեն. Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ վարժեցան, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր. և իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւնն իւր և նովին նշանագրովք տանէր. Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն

М. Хоренскій.

հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր՝ Խադունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն։ Զոր առեալ և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ և թևածելով ընդ նոսա տղայոց ամս սակաւս, պիտոյեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ։

III, 53. Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵդեսիա առ Պղատոն [вар. Պղատոս] ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին. Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն. Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հաւատ, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եդեսիոյ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատոց—որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո։ Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբելայ եպիսկոպոսէ գըտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոսատ գիմէ. քանզի Եպիփանու վճարելով զկենդանս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուամբ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլենական դպրութեամբ, որ ի Սամոս էր միայնացեալ։ Առ սա երթեալ Մեսրոպայ և յայսմ ես անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ ի յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի [вар. Ա. Ե. Է. Ը. Ի. Ո. Ւ.]. զի որպէս ի ձեան վերջ.ք գծին կուտեալ ունէր քարն։ Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ

Корюнъ.

լեզուին, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան։ Յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային... Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտւոյ հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալ ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ [я читаю: յեօթներորդ, т. е. Է. вм. Ե.] ամի Վռամշապհոյ արքային հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուց Ասորւոց, որոց առաջին Եդեսիա կոչի և երկրորդն Ամիդ անուն։ Ընդդէմ լինէր ս. եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բաբիլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս, հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ, և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի։ Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր և զոմանս յունական դպրութիւնն, անտի ի Սամոսատական քաղաքն գումարէր։ Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եդեալ զաղօթս և զտքնութիւնս... [c. 10] Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ։ Որում պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական չափու ծնեալ ծընունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին։ Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղոբայիւք և կապօք։ Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացւոց... Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գտեալ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն ըղնըրբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկուք աշակերտօքն իւրովք, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեաց գաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն ի Պաղնատուն տանէն։ Եւ եդեալ սկիզբն նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն

М. Хоренскій.

ի միտս նորա հաւաքեցաւ։ Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, ստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռն պատրաստ փոխադրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անայթաքութեան յունականացն հելլենացւոց։ Եւ իսկոյն է թարգմանութեան ձեռնարկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց բովանդակ գ.քսան եւ երկու յայտնիսս եւ զնոր Կտակս յեղուլ ի Հայ բան, նա եւ աշակերտք նորա Յովհան Եկեղեցացին եւ Յովսէփ Պաղնացի. միանգամայն եւ զարուեստ գրչութեան աւանդեալ տալով իւրոց ծանկագոյն աշակերտացն։

III, 54. Վախճանեալ Արկադայ փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւ Թէոդոս փոքր. եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս եւ ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ. բայց զմասն իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ. եւ խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից։ Ընդ այն ժամանակս էջեալ Մեսրոպայ եւ բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, եւ հրամանաւ Վռամշապհոյ եւ մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս եւ քաջասունս, փափկաձայնս եւ երկարոգիս, եւ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, եւ ուսոյց զբնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեամբն տուգանեցան վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ եւ ոչ ասորւով։ Իսկ Մեսրոպայ՝ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայիւ ումեմն թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի. ձեռնտու լինելոյ արքային նոցա Բակուրայ եւ եպիսկոպոսին Մովսէսի։ Եւ ընտրեալ մանկունս եւ յերկուս բաժանեալ դասս, եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորենացի եւ զՄուշէ Տարօնեցի։ Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ

Корюнъ.

ընծայեցուցանէ լինել... Որ եւ գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ուսուցանելով ծանկաւոր գրչաց նմին դպրութեան։

Стр. 11... Եւ արդ էջեալ յիշելին (Մաշտոց) մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին... (стр. 13)... Որ եւ սկսան իսկ սիւնք եկեղեցւոյ՝ միջամուխ ձեռամբ գործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել. գումարել է կողմանս, է գաւառս, ի տեղիս տեղիս հայաստան ազգին, դաս դաս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհաստեցելոցս ի կատարումն գիտութեան... (с. 14) Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի Կայենականսն, եւ նա սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն։ Եւ հրաժարեալք ի նոցանէն հանդերձ այլովքն եւս օգնականօքն, որոց առաջնումն Տէր Յոհան անուն ի Խորձենական գաւառէն, եւ երկրորդին Մուշէ անուն ի նահանգէ Տարօնոյ... երթեալ ճգանէր առ ոտս տանն Գողթան՝ յառաջին դաստակերտն իւր։ Եւ (անդ) ընտելական սովորութեամբն ի կիր արկեալ զվարդապետութիւնն հաւատարութեամբն բարեպաշտին Շաբիթոյ, լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի... Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն եւանէր. եւ անդ աստուածասէր հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց, որ էր Վաղենակ անուն, բազում օգնականութիւն գտեալ ի նմանէն... Եւ ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն առաւել զգաղանամիտ զվայրենագոյն զճիւաղաբարոյ կողմանցն... մինչեւ ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր Անանիա...

с. 15... Յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ, այր խորհրդական եւ հանճարեղ... Դարձեալ յետ ժամանակի ընդ մէջ անցելոյ՝ հոգ ի միտ արկանէր սիրելին Քրիստոսի եւ վասն բարբարոսական կողմանն. եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին ըստ շնորհելոյ նմա ի Տեառնէ... եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անունն էր Բակուր եւ եպիսկոպոսի աշխարհին Մովսէս... Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ...

с. 18... Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգաւ, Բենիամին անուն.

М. Хоренскій.

Արձվաղէն[1]) թագաւոր նոցա եւ առ եպիսկոպոսապետն Երեմիա. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս։ Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ նշանագիրս կոկորդախօս աղխաղուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ գարգարացւոց լեզուին։ Եւ Երեմիայ թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն եւ թագաւորի կացուցեալ զդրանն արքունի, ինքն դառնայ ի Հայս. եւ գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի։ Քանզի նախ ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս հայոց՝ չտային Պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասին, այլ միայն ասորի։

III, 57. Իսկ իբրեւ ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից, գնաց նա ի կողմանս արեւմտից մերոյ աշխարհիս ի բաժին մասինն Յունաց եւ ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղեւ ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ եւ զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս թղթով. [слѣдуютъ: письма Саака Θеодосію, патріарху константинопольск. Аттику и полководцу Анатолію]. Խաղաղասէր կայսեր տեառն իմում Աւգոստոսի Թէոդոսի՝ Սահակ Հայոց եպիսկոպոս ի Տէր խնդալ... Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, Վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհաժողով քաղաքի, օրհնութեամբ ողջոյն... Սահակ եպիսկոպոս Հայոց՝ քաջի զօրավարի

Корюнъ.

եւ նորա հարցեալ եւ քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս... Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից, եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն. եւ հասեալ ի թագաւորական տեղին, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արձվաղ էր[1]) անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ... Տային եւս հրաման... գումարել՝ ըստ արժանաւոր եւ պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց եւ ուշիկս կարգել ի դարմանս... Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն Երեմիայի իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ Յովհաննու արքունական քահանայի, որում անունն Յովնաթան կոչէին... խաղացեալ գայր ի կողմանցն Աղուանից, անցանել յաշխարհն Վրաց... եւ յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սամուէլի... ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց մեծաց. եւ եկեալ ի սովորական տեղին, զընդելական ողջոյնն ս. Սահակայ եւ ամենայն պատահելոցն տուեալ, պատմէր նոցա վասն այնր եւս նորագործ իրացն... Յետ այնորիկ ուշ եդեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին զդպրութիւն առաւել յարգել եւ զիւրացուցանել, ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել եւ ի գրել մեծն Սահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն։

с. 16. ...Եւ յորժամ այնպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր (Մաշտոց) զսուրբ աւետարան Տեառն... խորհուրդ առնոյր այնուհետեւ վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին հոռոմոց։ Եւ փութացեալ գնայր հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանել ի կողմանս Յունաց. եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց յառաջագոյն գիտանէ անդ ի հիւսիսական կողմանց հուչակելոց առաւել միամտութեամբ ընտաներար... պատուել, մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անտիոխ [варіантъ Անտիոխի], ի մուտ Ճանապարհին, որ զկիրս առաջի եդեալ թագ ցուցանէր կայսերն, որում անուն Թէոդոս կոչէին, որդի Արկադու կայսեր. ուստի եւ հրաման եւանէր վայելուչ մեծարանօք զսուրբն Ակակիոս անուն կոչեցելոյ։ Իսկ նորա զքաջութիւն աշակերտացն տարեալ է քաղաքն Մելիտինացւոցն, յանձն առնէր ս. եպիսկոպոսի

---

[1]) Чтеніе имени Արձվաղէն у Хоренскаго произошло, по-видимому, по ошибкѣ: историкъ принялъ существительный глаголъ 3-яго лица ед. ч. за часть собственнаго имени. Впрочемъ, это искаженіе могло быть и въ томъ спискѣ Корюна, которымъ пользовался Хоренскій.

М. Хоренскій.

Անատոլեայ խնդալ... Զայս տեսեալ Անատոլեայ միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ, ոչ փոքր արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից փութով զգացուցանել կայսերն: Առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով: Վասն որոյ արգելեալ է քաղաքին Մելիտինէ զբազմութիւն աշակերտաց, զորս ընդ ինքեան ածեալ հանդերձ գլխաւորաւն նոցա Ղեւոնդեաւ, առ եպիսկոպոսին Ակակեայ թողու: Եւ ինքն առեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Դերջանու ցԳինիթ և բարեփառութեամբ գնոսա յուղարկէ: Որոց մտին ի Բիւզանդիոն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, առին զոր յուսային և զոր ոչն յուսային, եւ դարձան հանդերձ թղթով. [Слѣдуетъ грамота императора Сааку]. Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ատտիկոս... Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիա՞րդ թողեր զուսուցիչն եկեղեցւոյ [1]) զհայր մեր ս. Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս... Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիաստիկոս:

III, 58. Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ սորատեղատի՝ գտին զզօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի, առաւել յոխորտաբար և բաջափոյթ շինուածովք զգործն ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք... ի մի վայր եկեալ հանդերձ ամենայն քահանայական այգաւն ինքնակամ, իբր յառաջագոյն յայնէ հրամայեալ [2]) զոր անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երագապէս վարդապետեցին զկողմն արևմտեայն, որպէս զարևելեայն... Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ [3]), եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշտութիւն խօսեցեալ ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից և առ նմա զԹոռունսն իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան զեղբարսն Վարդանայ [3]) սորատեղատի: Հրամայէ թողուլ զժանդագործ Բորբորիտոնսն, և եթէ ոչ հեզութեամբ և ոչ սաստիւ դարձցին յուղղութիւն, չարչարանօք հալածել... Եւ ինքն... առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան սորատեղատ զԹոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից: Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ [3]). և փոխեալ զանունն, Արտաշիր կոչելով, զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատայ առանց պարսիկ վերակացուի, որ տիրեաց ամս վեց:

Корюнъ.

քաղաքին, որ Ախտիշատ կոչէին, եւ գլխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն, որում Ղեւոնդիոս կոչէին, այր հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ: Եւ առեալ երանելւոյն զպատուական եպիսկոպոսն (c. 17) Դերջանու, որոյ անուն կոչէր Գինթ, և սակաւս յաշակերտաց անտի... հասանէին ի թագաւորակայ քաղաքն Կոստանդինական, զորմէ խիկըն պատմէին յարքունիսն. և մտեալ առաջի պատուական աթոռոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթուղիկոսին աշխարհահռչակ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին, յորոց և գտեալ շնորհս՝ հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մնալով... Եւ մեծամեծ պարգևս գտեալ, գային հասանէին ի ժամագիր կողմանս. և անդէն վաղվաղակի պատահեալ սպարապետին Հայոց՝ հանդերձ սակերօք կայսեր յանդիման լինէին: Եւ նորա առեալ սակերս կայսերական նշանօք, փութայր վաղվաղակի զհրամանն կատարէր և հրեշտակս արձակեալ այնուհետև ի դուռն կէս ազգին Հայոց յիշխանութեան կայսեր բազմութիւն մանկտւոյ ժողովել եւ նոյին ռոճիկս կարգել ի պատեհագոյն տեղիս...

c. 18. Ապա յետ այնորիկ ձեռն արկանէր զդժպատեհ և զկամակոր Բորբորիտոնս աղանդն քննելոյ. եւ իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յուղղութիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն ծանրագոյն պատուհասիւք...

[1]) Ср. у *М. Сократа* (стр. 542): „Ո՞վ երանելիդ Յոհան, ուսուցիչ եկեղեցւոյ:"

[2]) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 33): „Եւ ժողովեալ ամենայն այր... և եկեալ հասանէին ամենեքին ի Մակեդոնիա ինքնակամ կամօք երբեք յառաջագոյն յայնէ հրամայեալ..."

[3]) Ср. у *Лазаря*, с. 52: „...Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց առաջի Վռամայ արքային Պարսից, խնդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց: Եւ նա թագաւոր եցոյց ի վերայ

М. Хоренскій.

III, 60. Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղգոմքն անուանին, բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն: Քանզի ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր: Յետ որոյ թողեալ վերակացուս յիւրոց աշակերտելոցն ի նմին տեղւոջ, զՂեւոնդ եւ զԵնովք ի Սպեր, իսկ ի Դերջան զնոցին եպիսկոպոսն զԳինիթ եւ յԵկեղեաց՝ զԴանան, ինքն եկեալ յԱյրարատ, անցանէ յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն: Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն՝ ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երևեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ: Զորս ընարարձ արարեալ երանելւոյն հանդերձ օգնականութեամբ հօրաքեռորդւոյն Գողթան տեառն Շաբիթայ, իշխանին գաւառին, տեղեկանայր ևս, եթէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք ի Բաղասական են կողմանս: Որ երթեալ զբազումս յուղղութիւն ածէ, և զսակաւս անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ: Հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսին, որում Մուշէն կոչէին, ինքն դառնայ զԳարդմանաց ձորոյն, զի և ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նոյին աղանդոյն: Զորս գտեալ, ածէ և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանաց, որոյ անուն էր Խուրս: Հրաւիրի անդէն ի բդեշխէն Գուգարացւոց Աշուշայ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշիր. ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց և հաստատագոյնս բան զամենայն աշակերտեալսն. առ որով ժամանակաւ Արչիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց: Ապա եկեալ և առեալ Մեսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և զմիւս ընկեր նմին է Կողբ գեղջէ, որում անուն Եզնիկ կոչիւր, առաքեն ի Միջագետս ի քաղաքն Եդեսիոյ. զի որ միանգամ գտցի

Корюнъ.

c. 18. ...Յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց և յիշխանաց աշխարհին և յամենայն եկեղեցեաց, առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որ առաջնոյն Ենովք անուն էր և երկրորդին Դանան՝ արք կրօնաւորք և յառաջադէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն, զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն զետեղէր: Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց...

c. 7. ...Առեալ այնուհետև երանելւոյն (Մաշտոցի) զհաւատացեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան: Այլ և ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան, այր երկիւղած և աստուածասէր ըստ աշակերտաց հաւատոյն Քրիստոսի: Իսկ երանելւոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զհասարակ հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց և ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր:

c. 14. ...և երթեալ իջանէր առ ոտս տանն Գողթան՝ յառաջին դաստակերտն իւր: Եւ անդ ընդելական սովորութեամբն ի կիր արկեալ զվարդապետութիւնն՝ հաւասարութեամբն բարեպաշտին Շաբիթայ... կարգէր յամենայն գիւղս գաւառին դասս սրբոց վանականաց: Որում և հասեալ ժամանեալ հօրաքեռորդւոյն Գողթայ, որդւոյ Շաբիթայ առն Քրիստոսասիրի, բազում սպասաւորութիւն իբրև հաւասարի որդւոյ վարդապետին տանէր:

c. 19. ...Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ և լցեալ զպիտոյն իւրեանց և զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում Մուշէ կոչէին... (c. 20) խաղացեալ գայր ի կողմանցն Աղուանից անցանել յաշխարհն Վրաց. և հանդէպ հասեալ գայր Գարդմանական ձորոյն: Ընդ առաջ

նոցա զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ, յազգէ թագաւորացն Հայոց:" c. 103 „...Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր (Սահակայ) արու որդի՝ բայց միայն դուստր մի, զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս՝ զսուրբն Վարդան և զսուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան..."

М. Хоренскій.

ընդ գիրս ասացեալ Նոցին սրբոց հարցն առաջնոց, թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով. զի յետ այնր ի Բիւզանդիոն առաքեցին ի նոյն գործ։ Որոց ընկալեալ զհրապուրական թուղթս սուտակապասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն Սահակ և Մեսրոպ գալըս առաքել ի Բիւզանդիոն, վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց նոյն ընդ նոյն չուեալ գնային ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեանս, յետ-նորդեցին ի թարգմանել և ի գրել։ Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ և Կորիւն կարգային, յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ի Բիւզանդիոն։ Ապա եկանեն անդր Յովհան և Արձան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, որոց յաջողեալ [1]) ուղեւորեալ և ծուլարար [вар. ծուլացեալ] դեգերեալք պատաղեցան ի Կեսարիայ։ Որոց ընդունելութիւն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն Բիւզանդացւոց։

Корюнъ.

լինէր նմա եկեղեցին Գարգարացւոց, որոյ խորս կոչէին... առաջի դնէր զանձն վարդապետին հանդերձ իշխանութեամբն իւրով... Իսկ նորա անցեալ դիմեալ ի կողմանսն, առ որում ինքնակալ Աշուշա անուն Բդեաշխեաց Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. և նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօք պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն։ Յայնժամ իշխանին Տաշրացւոց առն պատուականի և աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշոտայ, ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն զաւառաւն իւրով... և յանձն արարեալ զնոսա եպիսկոպոսին Սամուէլի... ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց մեծաց։ Եւ եկեալ ի սովորական տեղին, զընդելական ողջոյնն ս. Սահակայ և ամենայն պատահելոյն տուեալ... Յետ այնորիկ ուշ եդեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին շտեմարանին առաւել յարգել և զիւրացուցանել, յետոյ ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել. մեծն Սահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն։ Որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել ի կողմանս Ասորոց՝ ի քաղաքն Եդեսացւոց, զՅովսէփ, զոր ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէն ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս հայերէն գրեալս դարձուսցեն։ Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն և (с. 21) կատարեալ զհրամանսն, և առ պատուական հարսն առաքեալ, անցեալ գնային ի կողմանս Յունաց, ուր և ուսեալք և տեղեկացեալք, թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին։ Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր և երկրորդին Կորիւն, և մատուցեալ յարէին յԵզնիկն՝ իբրև առ ընտանեգոյն սննդակից ի Կոստանդինական քաղաքին և անդ միաբանութեամբ հոգևոր պիտոյիցն զխընդիրն վճարէին։

[1]) Ср. у *Филона* (De Provid., p. 114): „Եւ մինչև ցայսօր է տեսանել զայնոսիկ, որ ոչ յաջողեալ և ծուլացեալ բժշկել ձեռնարկեն։“

i) Соборъ Ефесскій, созванный противъ нечестиваго Несторія.

М. Хоренскій. III, 61.

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեան Բիւզանդացւոց անարժանաբար յաջորդեալ ամբարիշտն Նեստոր. և հրէական իմացմանց հետևեալ, հայհոյէր զամենասուրբ կոյսն Աստուածածին [1]) լինել և ոչ աստուածածին։ Քանզի ծնեալն ի նմանէ ասէր սկիզբն, այլ որդւոյն ասէր շնորհօք ի Մարիամայ [1]), և այլ որդի ի հօրէ յառաջ. որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի։ Վասն որոյ ժողովեալ սրբոց հարցըն յԱսիա ի ծովահայեացն Եփեսոս դրաւորական վերծանութեամբ, Կելեստինոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրի, Յոբնաղիոս Երուսաղէմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմնոն Եփեսոսի, Պաւղոս Եմեսու, Թէոդոտոս Անկիւրիայ, և այլ բազում, համանգամայն երկերիւր հարք, նզովեցին զՆեստոր, խոստովանեցին մի որդի Աստուածոյ զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և աստուածածին զամենասուրբ կոյսն Մարիամ։ Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ, գրեն առ նոսա Կիւրեղ Աղեքսանդրացի և Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսի և Ակակ Մելիտինոյ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարալուան աշակերտացն առեալ զգիրսն Թէոդորոսի Մամեստացւոյ [вар. Մամսուեստացւոյ], զվարդապետին Նեստորի և զաշակերտին Թէոդորի, գնացին յաշխարհն Հայոց։ Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն,

Исторія императоровъ.

(Рукоп. моей библіотеки, стр. 30—32).

...Եւ էր հերձուած ի ժամանակին յայնմիկ Դիոդորի Տարսոնացւոյ և Թէոդորոսի Մամեստացւոյ և Նեստորի Անտիոքացւոյ... Իսկ Նեստոր Անտիոքացի, եպիսկոպոս Կոստանդնուպաւղսի, աշակերտ Պաւղոսի Մամեստացւոյ, ուսեալ զգընախաւսութիւնս Դիոդորի Տարսոնացւոյ՝ ասէ. ոչ ուրեք իշխեցին ասել հարքն թէ Աստուածն Բան ծնաւ ի կուսէն, այղ առ ի նըշանակ զանուանսն որ ցուցանեն զընութիւնս երկուս. քանզի Քրիստոսն և Որդին և Տէրն երբեմն զաստուածութիւնն զեկուցանեն և երբեմն զմարդկութիւնն, իսկ երբեմն զերկուս, եւ ոչ դարձեալ այղ Որդի և այղ միւս, այղ ինքն Որդի է ըստ բնութեանցն կրկնակի... ոչ խոստովանի զբանն Աստուածամարմնով երևեալ, այղ ի մարդ բնակեալ... զոր դիտացեալ Կիւրղի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի՝ գրէ երիցս անգամ առ Նեստոր դառնալ ի հայհոյութեանցն... իսկ Նեստոր զընդդէմ հակառակսն առնէր նմա պատասխանիս. վասն

Корюнъ.

с. 21. ...Որոյ յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն և բազում շնորհագիր հարց յետ այնր աւանդութեամբք, և Նիկիական և Եփեսոսական կանոնօք դային եբերելով աշխարհին Հայոց և առաջի դնէին հարցն զբերեալ կտակարանսն եկեղեցւոյ սրբոյ։ Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց զումարութիւնն կանխաւ յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ եւ բազում ևս զհայրապետաց սրբոց զճշմարիտ զիմաստութիւնն [2]), դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եզնակաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնսն հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք, և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանեցին։

с. 25. Յայնմ ժամանակի բերեալ երանելեացն Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք

[1]) Ср. у *М. Сократа* (стр. 659): „...և զի ցասմամբ էր Կիւրեղ ընդ Նեստորի յաղագս նախանձու Քրիստոսի մարդկանալոյն, և վրէժխնդրութեան սրբոյ Աստուածածնին Մարիամու, զոր Աստուածածին ասէր և զծնեալն առ ի նմանէ սոսկ մարդ փոխարկեալ և ըստ շնորհի որդեգրութեան արժանաւոր լինել Որդի Աստուծոյ անուանի...“

[2]) Въ этомъ мѣстѣ я ставлю *запятую*, вмѣсто *точки*, какъ это принято въ обоихъ венеціанскихъ изданіяхъ.

М. Хоренскій.

գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, եւ մատուցին զԹուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով և զստոյգ օրինակս գրոց։ Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նորոք վերստին յօրինել նորոգմամբ։ Բայց քանզի անգէտք էին մերոյ արուեստի 1), ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ՝ ի լեզու պանծալի 2), ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին 1) վերաբանութեան։

Исторія императоровъ.

որոյ հարկաւորի երանելին Կիւրեղ գրել առ թագաւորն, զի տայէ հրաման ժողովելոյ. և նորա հրամայեալ ժողովեցան յԵփեսոս ԺԱ. ամի թագաւորութեան նորա եպիսկոպոսք որոց էին գլխաւորք Յոբենաղիոս Երուսաղէմի, Կիւրեղիոս Աղեքսանդրի (որ և) գլուխ ժողովոյն, Մեմնոն Եփեսոսի, Յովհաննէս Անտիոքոյ, Պաղադիոս Եմեսիոյ, Թէոդորոս Անկիւրեայ, Ակակիոս Մելիտինէ, Պրոկղոս Կիւզիկեայ, Կեղեստինոս Հռոմայ, Նեստոր Կոստանդնուպաւղսի։ Եւ ժողովեալ նզովեն զՆեստորիոս, բայց ի Յովհաննէ Անտիոքացւոյ և որոց ընդ նմա եպիսկոպոսք Լ.

Корюнъ.

առն ուրումն Թէոդոսեայ անուն։ Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետաց եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ աղգ առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մաշտոցի...

1) Ср. у *Филона* („Объ аллегоріи въ Библіи", p. 107): „...քանզի որք ինչ միանգամ մերով արուեստիւ գործին, կատարեալք՝ կային..."—*Idem* (De animal., p. 128): „...Եւ բազմաց և այլոց դէպ է լեզու ճշգրիտ և ստոյգ յօդանալ և այնոցիկ որք ոչ յայտ ընդելք"։—*Id.*, (In Genes., ш, 16): „...Արիստոտելես և որք ի ճեմարանէն..."

2) Ср. также у *Гр. Назіанзина* (въ словѣ *Кесарію,* рукоп. вѣн. мхит., № 217, стр. 118а): „...ոչ զարդարի (կեսարոս) Պղատոնի և Արիստոտէլի... ոմամբք, որք ի պանծալի ճեմարանէն են և յԱկադեմեայ։"

k) Объ учителяхъ (своихъ), о самомъ себѣ, о путешествіи, предпринятомъ для собственнаго образованія съ уподобленіемъ небесному чину.

М. Хоренскій. III, 62.

Յարահետեւողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակադրութեանց՝ զաստեղս ի լուսնոյ առեն ընթացս և զլուսինն արեգակամբ լուսաւորել և զբոլոր արեգակնն յարփիայինն երկնէ. հիկէն արփւոյն հեղեալ զծագումն յիւրաքանչիւր գօտիսն, և զանգնիւր գոտիքն ի ձեռն աքեփալոնն ընթացին՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի։ Օրինակ իմն, այսպէս և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգևոր հարցըն, ըստ հարազատին տասանցն պարգևաձևալ, յԵդեսացւոցն 2) հասանէաք քաղաք. Ընթանալք ընդ խորս գիւանին նաւել 1), անցաք ի սուրբ 2) տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի պաղեստինացւոց հրահանգս 2)։ Եւ այնպիսով սաղապաձեմիւ մտաք յԵգիպտոս յաշխարհն համբաւաւէնչ, յանչափից հրաժարեալ ի ցրտոյ և ի տօթոյ, ի հեղեղաց և յերաշտից, ի գեղեցկումն մասին երկրի զդիրն ունելով, ամենայն պտղովք առլցեալ եւ անպարսպաբերձ պարզպեալ Նեղոսիւ։ Որ ոչ պահպանութիւն միայն, այլ և կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեալ, և յինքենէ սահմանեալ տէր զոլ պատահել չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն. և զանեղսն ի նմա դիւրածել ի գետոյն բերիւք, հանդիտակ կղզւոյ առատագիւտ առնէ, շուրջ պարունակելով և ընդ ամենայն հոսելով տրոհմամբ երկոտասանից վտակաց։ Յորում բարեյարմար մեծն Աղեքսանդրեայ է շինեալ քաղաք ծովեզերեայն 3) ի մէջ ծո-

Филонъ.

О священникахъ, стр. 181. ...եթէ ոչ լոյս արեգական ընծայեր, զիա՞րդ մարմնոցըն անբաւ և անճառ որակութիւնք երևեալ լինէին...

In Exod., ii, 104. ...Իսկ աստեղացն յերեկորեայ մինչև յառաւօտ ընթացին...

Ibid., i, 9. ...քանզի չորեքտասաներորդին լուսաւորել (լուսինն) ի ժողովրդոյն զգայութեանն լինի լուսալիր...

Ibid., ii, 79. ...քանզի շարժումն նոցա (մոլորականաց) իբրու թէ մերձ առ մեր գօտիդ է...

Ibid., ii, 80. ...նոյն օրինակ և որ յաստեղս պայծառութիւն լուսոյն է, բնաւորեալ է յարեգակն լուսաւորութիւն ընդունել ի սրբագունէն։

Ibid, ii, 103. Որք ըստ տարևորական ժամանակսն կատարեն ի կենդակին չորք կարգն՝ այսպէս են. իւրաքանչիւր որք արփի ունի շուրջ զիւրեաւ...

О жертвенникѣ, стр. 201. Վայելչապէս կարծեմ և արժանապէս. վասն զի աստուծոյ շնորհին յաւէտագոյն խաղացեն և անպակաս...

Каллисѳенъ.

с. 47. ...զիարդ իսկ ամենեին ըմբռնեալք եղերուք... պարզապէս անձնատրութեան ունելով ...քանզի գետք են շուրջանակի...

с. 36. ...շինեա՛ (ասէ Ամոն զԱղեքսանդր) քաղաք նշանաւոր դեր ի վերոյ Պրոտեոսեայ կղզւոյ, որոյ առաջնոյ անկեալ նորա յաւիտեան Պղոտոնեայ ինքն թագաւորելով հզօրագոյն գահաւորեալ ամենայն աշխարհաց պատեալ։

с. 39. ...ի վերայ լերին միոյ բարձու եկեալ բերին զնա (զԱղեքսանդր), այդ որ այժմ կոչի Պլուտոնի գերեզման...

с. 41. ...քանզի զքաղաքն դեռ ևս անդր լինելով Աղեքսանդրոս շինէր ի Տաբերի գետն և հնացեն և զնոյն ինքն զմեհեան օձին... եւ զոհք

1) Ср. у *Григорія Назіанзина* (въ словѣ *Василію,* рукоп. вѣнск. мхит., № 217, стр. 146 и 148): „Թեբնաւոցոյն նաւեր (Բասիլիոս) ընդ կենցաղոյս ծով։"

2) Ср. у *Ананіи Ширакаци* (Автобіографія, изд. К. Патканова, стр. 3): „...Եւ պարգևեաց Աստուած զխնդրուածս իմ [вар. рук. вѣн. мхит. № 30 = B: զհայցուածսն], գնացի [вар. B. գնաց] (յԱնտիոքայ) ողջացեալ ի [вар. B. սուրբ] քաղաքն Երուսաղէմ և [вар. B. արարեալ անդ ամիս մի] անտի յԱղեքսանդրեայ և [вар. B. ամս երիս կայր ի հրահանգի և ապա չոգաւ] անտի ի Հռոմ և կացեալ [вар. B. և արարեալ անդ տարևոր] ժամանակս, դարձայ [вар. B. գա] ի Կոստանդնուպօլիս, և գտի վարդապետ Աթենս իմաստասիրաց քաղաքին այր երևելի և կացի առ նա յուսմանն ամս ոչ սակաւ [вар. B. և գտանէ անդ այր երևելի, որ վարդապետ էր իմաստասիրաց քաղաքին և եկաց առ նմա... ոչ սակաւս]։

3) Ср. у *Гр. Назіанзина* („Առ որս," Ը.): „Զիա՞րդ ոչ ասես և զԲարեձևան գիր թողութեն։"

М. Хоренскій.

վուն եւ ձեռագործ լծի կառուցեալ յորոց չորոյն բաղդատութեանն փչեցեալ, որ է լծին բերանք արդեանցն է ծովն, և որք է ծովէքն մօտելոյ [вар. տասն եղեւ] որ եղանեն առեալ առեալ սղոխք չորոյ՝ անօսրանք այն որ է ծովէն, և խանձանք որ է լծէն. որոց խառնուածն առողջութիւն հաստատութեան կենաց գործէ։ Սորա առաջին այժմ ոչ անցեալ նորին Պղատոնեանս հնգախորհուրդ տեղակութեանսն զանազան աշխարհս զարդեալ, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեամբն. և ոչ փիլիսոփայական նախոց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելչական վկայարանք։ Եւ ոչ է տասն և հինգն Տօթի տօնի աղձատանք զբեռնաբարձս պատուելով զբանս, և պաշտօն տանել լորոտոյ և օձերոյ առնել քաղխսոն, այլ ի մետասաներորդի Նորին Տուրի՝ յայտնութեան Տեառն կատարի տօն. զյաղթող նահատակսն գովել և ստարայ առնել ընդունելութիւն և յաղքատս տուրս։ Եւ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի զարիւնն մատուցանել պատարագ. եւ ոչ խնդրել հրաման պատասխանոյ ի սանդարամետապետէն [вар. ի սանդարամետէն] Պրոտէէսայ, այլ ուսանել զզօրութիւնս պէս պէս իմաստից ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ արժան [вар. ոչ անարժան] դտայ աշակերտ. և ոչ անկատար վարժմամբ յանգեալ արուեստից ճշմարտաց։ Նաեւ յԵլլադայ կամելով, յԻտալիա բնութեամբ անկար հողմոց. և ողջունեալ ի հանգիստ սրբոյն Պետրոսի և Պաւղոսի, ոչ բազում ի Հռովմայեցւոցն 2) կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս 2)։ Եւ ի կատարման ձմերայնոյն՝ դէմ եդեալ ի Բիւզանդիոն 2) եկանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն։

Филонъ.

In Exod., II, 79. ...առաւկելով զմոլորակայն իւրաքանչիւր ըստ հարմարութեան տասանցն պարբերութեամբ։

О жизни мудрецовъ, стр. 68. Սողովմայեցւոց երկիրն ...բազում անիրաւութեամբք առլցեալ... ամենայն պարզոյ քաջարերութիւն...

О жертвенник., стр. 217. ...զշնչելեացս փող... ընտրեալ էր արտաքուստ ոռոգանել [вар. առոգանել].

Объ Іессеянахъ, стр. 12. ...Իսկ զառ ի յարգն բաղդատութեանն որ է լծին բերանք արդեանցն է ծովն, և որք է ծովէքն տասն եղեւ որ եղանեն առեալ առեալ սղոխք, անօսրանք այն որ է ծովէն, և խանձանք որ է լծէն. որոց խառնուածն առողջութիւն հաստատութեան կենաց գործէ։

Объ аллегоріи въ Библіи, стр. 107. ...որք մերով արուեստիւք գործին, կատարեալք՝ կայանան... իսկ որք... մակացութեամբ հանճարոյ Աստուծոյ յանգեալք լինին, դարձեալ շարժին...

О жертв., стр. 205. ...յորոց ամենեցունց ընտրեալ կայ մնայ, ոչ յեղյեղեալ.

Ак. сл. *п. с.* ինքնանալ. Ոչ ինչ որ զնի լուսնոյս է՝ ընտանեաց.

Ib. Կենդանեաց ազգք և տնկոց ընտանեան.

Каллисѳенъ.

մատչին նմա իբրև Փիլիպպոսին. եւ պատիւն և զհրամանս ամենայն բերանաբարձս... եւ զոհս մատուցանել աստուածայինն, և պաշտօն կրել լորոտոյն՝ որ խնամ տանին տանն և քաղխոսն առնել օձերոյն։

с. 43. Եւ երևեցաւ նմա ի քուն յայտնագոյն Սարապիս եւ ասայ. Աղեքսանդրէ, մոռացմ՞ունք եղեն քեզ մինչ առնելով զոհս կացեր...

с. 46. ...և ի խնդրելն մեր զնա և յաղաչել զաստուածն, թէ՞ ո՞ւր արդեօք փախեաւ թագաւորն, նա ետ պատասխանի որ է սանդարամետս ի Սարապեան մեհենին աստուածն...

ГЛАВА XVII.

Объ Арташирѣ и паденіи Аршакидской династіи въ Арменіи.

a) Злосчастный союзъ армянъ, замышлявшихъ собственную гибель. b) Паденіе армянскаго царства по желанію самихъ армянъ. Униженіе первосвященническаго престола. c) Саакъ В. отпускается изъ Персіи съ совмѣстникомъ Шмуэлемъ. d) Дѣйствія Шмуэля, недостойнаго соправителя Саака Великаго.

М. Хоренскій. III, 63, 64, 65, 66.

III, 63. Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշիր անհաճոյ սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս մինչև տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն։ Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ, զբողոք բարձին՝ հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն իւրեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից եւ ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, և պարսիկ ածել ունող աշխարհիս։ Այլ նա ասէ. Ոչ առ սուտ ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց և բազում անգամ յանդիմանեալ ուրացաւ։ Եւ արդ պարտ է փոքր մի տանել թեւութեան առնն, մինչև զեւս նորան խորհել մարթասցուք կայսերըն Յունաց Թէոդոսիւ, և ոչ անօրինաց տալ ի ձեռս և յայպանումն։ Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ զնա իւրեանց առնել։ Այլ նա ասէ. Ինձ քաւ լիցի մատնել զգայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ զաղավէժ առնել։ Զի թէ էր հաստատեալ թագաւորն առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն զլորելոյն՝ այլ հեթանոսաց՝ յառաւել կործանումն, ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի՛ տայցես գազանաց զանձն խոստովանողի քեզ 1)։ Բանզի գթացեալ է առաջնոյն, թէպէտ և անառակ է. պոռնիկ է,

Лазарь П'арпскій.

с. 52—62. Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ եւ իգամոլ եւ բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն։ Եւ չկարացեալ տանել նախարարքն Հայոց ժողովեցան միահամուռ առ... ս. Սահակ... և ասեն զնա. Ոչ ևս կարեմք այսպիսի անօրէն և պիղծ գործոց թագաւորին համբերել... Եւ լուեալ զայսպիսի բանս ...Սահակայ ի նախարարացն Հայոց... ասէ. Իբրև ոչ եթէ նոր ինչ լուեալ այսօր ի ձէնջ ճանաչեմ զասացեալսդ ձեր... բայց արդ՝ որպիսի հնարիւք ըստ արժանի հոգևոր մարդկան պարտ է մեզ նորայդ գտանել՝ զայն արժանէ խորհել ամենեցուն և առնել։ Եւ նոցա առհասարակ պատասխանի տուեալ ասեն ցսուրբ կաթուղիկոսն Սահակ, թէ մեք և ոչ մի ինչ ելս այլ եւ հնարս իրացն գտանել կարող եմք, բայց բողոքել թագաւորին Պարսից՝ ի բաց բառնալ ի թագաւորութենէ այտի... Սահակ իբրև լսէր զայս ամենայն ի նախարարացն Հայոց, և ստուգիւ ճանաչէր եթէ ի նոյն միտս և ի նոյն խորհուրդս հաստատեալ են բովանդակ աւագանի աշխարհին, ի մեծ տրտմութիւն և յանմխիթար սուգ ընկղմեալ լինէր... հրաժարէր առնել պատասխանի բանիցն մինչև յաւուրս բազումս... Իսկ յետ բազում աւուրց դարձեալ ժողովեալ առ նա միաբան ամենայն ազատա-

---

1) Ср. *Псалмы*, LXXIII, 19: „Մի՛ տայցես գազանաց զանձն որ խոստովան առնէ առ քեզ։“

М. Хоренскій.

այլ Քրիստոնէից է. գիտացեալ է Տարօնով, այլ ոչ անհնարին հոգւով. զեղխ է վարուք, այլ ոչ հրաժարողաց. տէր է ի խմայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զի՞նչ լինիցի այդ, փոխանակել զիս ախտացեալ ուրուք ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս: Իսկ Նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խարկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուսցէ, ասեն ամենեքեան. Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ զՆախարարութեանս, արդ եւ մեք կամեսցուք և տէր վերահասութեան մեզ: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ Արծկեցւոյ փառամոլ երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշրէ, և զմեծէն Սահակայ զՅունովք գլեալ խորհրդովն:

III, 64. *Յայնժամ* արքայն Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ի դուռն զՆախարարսն Հայոց զԱրտաշիր և զմեծն Սահակ, և խնդրէին ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշրէ. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար խօս բարբ: Ապա հրամայէ հազարապետին Արեաց, որ է Սուրէնեան Պահլաւ, զի հաւանեցուսցէ զնա խրատու սիրելութեան, որպէս ազգային: Եւ նորա անկեալ ի բանս հրապուրանաց, ասելով. Զի արիւն իմ ես և հարազատութիւն, զբարին քո խօսկալ ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեսցիս ընդ Նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից, և զթոռն քո Վարդան կարգեսցէ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. Զիա՞րդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն, ընկենուլ զԱրտաշիր. զի ես զնորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանեն, պատուոյ արժանի է ի ձէնջ՝ ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումս դատապարտ. բայց սակայն յինէն ոչինչ եւ լսելոց ամենեին: Ապա զայրացեալ Վռամայ ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ գնելով ունկն Արտաշրի, յօժարութեամբ լսէր չարա-

Лазарь П'арпскій.

գունդք աշխարհիս Հայոց, և զնոյն բանս երկրորդեալ առաջի ս. կաթողիկոսին Հայոց՝ խնդրէին ստիպով ի նմանէ եւ զնորա միաբանութիւնն ընդ ինքեանս: Իսկ սուրբն... ասէր... պարտ է ի վերայ մեղուցեալ անդամոյն խնդրել զողորմութիւն, և ոչ անօրինաց տանելով ի ծաղր և յայպանումն տալ զսուրբ խորհուրդ հաւատոյս մերոյ... զի Քրիստոս և մեղաւորէ, այլ դրոշմեալ է սուրբ աւազանին ծննդեամբ ...Արդ եթէ էր տանել առ բժիշկ առողջ զվիրաւոր եկեղեցւոյս իմոյ ոչ խոտ, քրիստոսի և ոչ յայպանելի... Զի եթէ էր հաւատացեալ Քրիստոսի առաջի տանել զհաւատացեալս յաղագս մեղաց առաջի անհաւատից՝ ոչ հաւանիմ... Զի թէպէտ և իցէ պոռնիկ, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրէ յանձին իւրում, գիտացեալ է Տարօնով, այլ ոչ անհնարին և հեթանոս, զեղխ՝ այլ ոչ հրաժարողաց, տիրացեալ է ի խմայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց... Միաբանութեամբ պատասխանի արարեալ ամենեքեան քահանայապետին սրբոյ ասեն. թէ փոխանակ զի ոչ լուար բանից մերոց, եւ ի միաբանութենէ մերմէ զանձն քո ի բաց մերժեցեր, գիտասջիր, զի որպէս եղեալ է ի մտի Նախարարելս, և այլ ես ի վերայ խոստանամք վերահասութեան և ոչ տեղ առ յերկարս ի վերայ աշխարհիս մերում... (c. 63—70) Եւ այնուհետև միաբանեալ գնացին ի դուռն. և երթեալք անդր յանդիման եղեն արքային Պարսից Վռամայ: Ընդ որս էր և երէց մի Սուրմակ անուն ի գաւառէն Բզնունեաց, ի գեղջէն որ կոչի Արծկէ, ի տոհմէ քահանայից գաւառին, մեկուսանայր. որոյ միաբանեալ ընդ Նախարարսն Հայոց, ձեղքեալ ի խրատուէ... Սահակայ, խօսէր բանս անհանճարս եւ առաւել աղբեղէս քան զամենայն Նախարարս Հայոց զթագաւորէն Արտաշեսէ ...յաղագս խոստանալոյ նմա ոմանց յաւագանոյն Հայոց զաթոռ կաթուղիկոսութեան աշխարհին Հայոց: Եւ ծանուցեալ նախագոյն զպատճառս տրտնջոյն իւրեանց՝ Սուրենայ և այլ աւագանոյն Պարսից. քանզի Սուրէնն Պահլաւ էր ի ժամանակին յայնմիկ հազարապետ դրանն արքունի. և հանդերձ նովաւ և այլ մեծամեծօք դրանն հասուցին զբանս ամբաստանութեանն առ Վռամ... Եւ լուեալ արքային Պարսից այնպիսի բողոք յաղատանւոյն...

М. Хоренскій.

խօսացն, առաւել ես յոյժ աղբեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զԱթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր նմա Նախարարացն խոստացեալ թշնամանասիրացն [вар. Թշնամանախօսաց] և ոսկեսիրացն [1]), վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ. մինչև հրամայեաց Վռամ առնուլ զԹագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, եւ անդէն արգելուլ զնա և զամենայն ինչս ազգի նորա առնել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ. և զԱթոռն Հայրապետական առնել յարքունիս, և տալ նորա փոխանակ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարգև զնախարարսն արձակեալ պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ: Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեւեալ քան զմի ամ, ի նոցին Նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զեկեղեցւոյ գաւառին զԲզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եգիտ ունել պարգեւ: Իսկ Նախարարքն մեր խնդրէին ի Վռամայ այլ աթոռակալ. և նա նոցա զԲրքիշոյ ումն Ասորի: Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան եւ կանայս տնկալուչս, անժուժկալ և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս. որում տանել ոչ կարացեալ Նախարարացն, դարձեալ աղաչեն զՎռամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. եւ կիսոցն ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ:

III, 65. *Որպէս ասացաք*, յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց, յերկաբանչիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ Արծրունեաց տէր և Հմայեակ Աշոցայ տէր, զոր ոք և արքայ կամեսցի. իսկ Մանէճ Ապահունեաց տէր և Սպանդարատ Արշարունեաց տէր, զմեծն Սահակ. նաև զօրավարքն Յունաց Անատոլեայ ի Կարնոյ զՀաւուկ ի Կուկայառճյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին, տացէ զնա

Лазарь П'арпскій.

վաղվաղակի դեսպան արարեալ զԹագաւորէն Հայոց Արտաշեսէ՝ առ ինքն ձեպով գալ հրամայէր. գալ նմա գրէր և մեծի քահանայապետին Հայոց Սահակայ: Եւ եկեալ նոցա ի դուռն, հարցանէր նախ առանձին արքայն Պարսից զԹագաւորն Հայոց զԱրտաշէս, եթէ զի՞նչ են իրքդ յաղագս որոյ ամբաստանեն զքեն նախարարքդ Հայոց: Եւ նորա պատասխանի տուեալ ասէ. եթէ ամենեւին ոչ գիտեմ զի՞նչ խօսին և չարախօսեն զոքա զինէն, այլ որպէս սովոր են ի ընէ թշնամանել զտեարս իւրեանց... Եւ Թագաւորն Արեաց Վռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն... զՍահակ. քանզի մեծարէր զնա, նախ՝ վասն ազգականութեան առն, և դարձեալ՝ զի առաջի անհաւատից յարգոյ և պատուական ցուցանէր զսուրբ ծառայս իւր Աստուած. և հարցեալ ցերանելի կաթուղիկոսն, կամէր լսել ի նմանէ զամենայն բանիցն զչարախօսացն Թագաւորացն Հայոց: Իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէր, եթէ ոչ գիտեմ զինչ խօսին նոքա զնմանէ... զի ոչինչ լսելոց եմ յինէն յաղագս չարախօսութեանդ այդորիկ չար ինչ և խօս բարբ: Ապա կոչէր առ ինքն Թագաւորն Վռամ զՍուրէն Պահլաւն... որ ազգակից և տոհմակից էր... Սահակայ, որպէս զի միաբանեալ և նա ընդ այլ Նախարարսն Հայոց՝ վկայեսցէ չարախօսութեան նոցա, և պատուեալ բազում պարգևօք և մեծապէս շքեղութեամբ դարձցի յիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան իւրոյ... և ես (ասէ Սուրէն ցՍահակ) վասն զի ազգակից քո եմ և զբարին քո կամիմ, և ոչ թեթեւութեամբ տամ քեզ այսպիսի սիրոյ խրատ: Եւ այսպիսի բանիւք ջանայր հաւանեցուցանել... զՍահակ. քանզի կամէին բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն Հայոց: Իսկ սուրբն և բնաւ իսկ յանձն ոչ առնոյր այսպիսի բանից տալ վկայութիւն իշխանացն Հայոց, այլ հաստատեալ ի նոյն միտս ասէր. եթէ ես զԱրտաշեսի զայդպիսի ինչ զվատթարութիւն ոչ գիտեմ... զի թէպէտ և ըստ սրբասէր մերոյ օրինաց արժանի է և անդոսնելոյ, այլ ըստ հրա-

---

1) Ср. у *Филона* (De Provid., p. 90): „Ծովային ջուրն վասն զի ըմպելի ոչ է, պատճառ թշնամանախօսացն և ոսկեսիրացն տայ առ ի բասրել“:

М. Хоренскій.

մասինն Յունաց։ Յղեցին և քաղցրաբարոյ եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեաւն Մեսրոպաւ և բովանդակ ուխտի եկեղեցւոյն մաղթանս զքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան ի Զարիշատէ Վանանդայ։ Վասն որոյ հաւանեալ Վռամայ, զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զխնդիր. տուեալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ումն Ասորի, Շմուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմամարտ մեծին Սահակայ և հակառակորդ [1]). և գործ նմա ցաւուցեալ՝ զընկերել մարզպանին, կալ ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց և դատաստանաց և այլ աշխարհական կարգաց։ Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ, թողու ի նա սակաւ գեւղս ի նորին տանէ, զի նստցի յինքեան, միայն իշխանութիւն ունելով վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շմուէլն յանձն առնուցու։ Բայց յարձակելն յանդիման իւր արարեալ ի բազմակոյտ ատենին, ասէ. երդմնեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի ծառայութեան մերում, և ոչ խորհել իբրս ապստամբութեան՝ պատրել ի մոլար հաւատակցութիւնն և լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին ի մէնջ, փոխել զբարերար անուն մեր ի չարարար։ Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նուէր [2]) զինքն կալմեալ ի բեմբասացութեան ձևի, հանդերձ հայեցուածոք, հանդերձ արտաքոյն և յայտնիւ [3]) սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն... այլ այնչափ կայծակնաճաճանչեցուցեալ, որով զգաղաղացան [вар. գաղաղացան] մոգուցն լեզուք [4]), և հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնադեղացն Պարսից՝ յականջս կալով ականջնել [5]) [вар. առականջնել]. մինչև հրա-

Лазарь П‘арпскій.

մանի ձեր աղտեղագոյն օրինացդ՝ գովութեան արժանի է և մեծարանաց... Ի ցասումն բարկութեան դրդեալ Յազկերտ՝ հրաման տայ այնուհետև ի բազմամբոխ ատենին հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշէս։ Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աղտեղաբանութիւնս... որ թէպէտ և յուրաստ եղեալ Արտաշեսի... ոչ հաւատացին լսողքն... Մանաւանդ զի լուաւ թագաւորն Արեաց ...ի դատախազացն Արտաշեսի, թէ բնաւ զի՞ իսկ ևս պիտոյ է թագաւոր... այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ... Եւ լուեալ զայս Վռամայ... յոյժ ուրախանայր, և այնուհետև հրաման տայր վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշեսէ. ընդ նմին և զտունն կաթողիկոսական ի ս. Սահակայ՝ յարքունիս առնել... Եւ առեալ զինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից ընդ մատնութեանն Արտաշեսի, պատիւ և մեծութիւնս... եկին յաշխարհն իւրեանց։ Եւ տանուտերացն Հայոց որոց խոստացեալ էր զկաթողիկոսութիւնն Սուրմակայ Արծկեցւոյ երիցու, նստուցին զնա յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Հայոց։ Որում՝ սակաւ ինչ ժամանակի անցելոյ, ընդդիմացեալ ոմանց ի զօրաւոր իշխանացն Հայոց, մերժեալ ընկեցին զնա... Եւ յայնմհետէ առաքեցաւ նախ ի Վռամայ... յաշխարհս Հայոց մարզպան պարսիկ...

с. 72—78. ...խնդրեցին այնուհետև իւրեանց նախարարքն Հայոց յարքունուստ կաթողիկոս, և թագաւորն Վռամ ետ նոցա զԲրքիշոյ ումն անուն, Ասորի յազգէ այր, որ եկեալ յաշխարհն Հայոց իւրովք գաւառակցօք... ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին տանտիկնօք. և ոչ կէին ըստ սուրբ ամբիծ կրօնիցն...

[1]) Ср. у *Григорія Назіанзина* („Слово Василію“, рук. вѣн. мхит., № 217, с. 110*a*): „Մին համակամ և աթոռակից (Աթանասայ), իսկ միւս ընդդիմամարտ և հակառակորդ։“

[2]) Ср. у *Филона* („Объ Iессеян.“, с. 12, 13 и др.): „Զպարկեշտ և զնուէր զխորհուրդն կատարեն։“ См. также *De animal.*, p. 125.

[3]) Ср. у *Филона* („Объ Iессеян.“, с. 14): „խօսի հանդերձ հայեցուածոք և հանդերձ արտաքոյն յայտնիւ, խորհրդով և իմաստութեամբ։“

[4]) Ср. у *Григорія Назіанзина* (въ „Словѣ Василію“, рук. вѣн. мх., № 217, с. 147*a*): „Գաղաղացան լեզուք չարք և անօրէնք։“

[5]) Ср. у *Филона* („О десяти запов.“, с. 234): „Յանդիման եղեալ և զականջս ուղղեալ ականջնէր։“ См. также *Объ Iессеян.*, с. 28.

М. Хоренскій.

մայեաց Վռամ արծաթ բազում տալ նմա... Այլ նորա ոչ առեալ ասէ ցհամագգին ցՍուրէն Պահլաւ. Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զերկուս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ է յԱրտաշրէ... Եւ միւս, զի դարձուսցէ զտուն ազգականին իմոյ և քո, զմանկանն Գաղաւոնի զորդւոյն հրահատայ... որպէս համայն նորա Կամսարականն և կամ զԱմատունին թափեալ ի հարցն պարտուց [1]) և յառաջնահանութիւն դահէ ի ստորնակային եւ կամ գրեթէ որպէս զարքունի գործակալութիւն նմա հաւատասցէ և նորուն զաւակաց հաստատնականի ընդդանութեամբ [2]) մինչև Աստուած բարեյրասցի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի։ Արդ ջանասցիս դու թողլով զօրէն հանդուլներ [3]) թողչի [вар. բոձչի]։ Այնմ լուր եղեալ Վռամայ, հրամայէ զամենայնն կատարել և... արձակէ ի Հայս։ Բայց թէ ասիցէ ոք, պարտ է մեզ զասացեալն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել... ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ... և զերագելն խոկացի... մարդ զքեզ վարկանելով կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ որպէս ծերունոյն ասէն, ծերացեալք և տկարեալք զօլ և նոյնատեսակ պատուանդոյ էշխանք [4])։

III, 66. Եկեալ Շմուէլի, կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետևեալ վարուցն Բրքիշոյի, և առաւել ևս ագահութեանն մասամբ... Վասն որոյ ատեցեալ ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր... Այլ մեծն Սահակ ոչինչ կասեաց զհոգևոր կաթն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ... Բայց Շմուէլ կեցեալ ամս հինգ, մեռանի ի մերում աշխարհիս։ Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն, չոգան առ մեծն Սահակ, և աղաչանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ

Лазарь П‘арпскій.

Եւ չհաւանեցեալ հանդուրժել առ ի յերկարս այսպիսի զեղխ և անարժան կարգի, խոտեալ մերժեցին զԲրքիշոյն ի քահանայապետութենէն Հայոց, ծանուցանելով թագաւորին Վռամայ... բայց ա՛յլ տուր մեզ առաջնորդ ըստ մերում ընիկ կարգիս... Եւ Վռամայ արքային հաւանեալ կամաւ խնդրոյն նոցա, տայր նոցա դարձեալ կաթողիկոս այլ Ասորի, որում անուն էր Շամուէլ։ Որ եկեալ յաշխարհս Հայոց կայր և նա նոյնպէս ըստ կրօնիցն Բրքիշոյի, և սակաւ ինչ կացեալ ժամանակս՝ վախճանէր յաշխարհիս Հայոց։ Եւ ապա ժողովեալ աւագ սեպուհեացն և բովանդակ քահանայութեան ուխտին եկեղեցւոյ և ժողովրդոց ի միասին... և դիմեալք բուռն հարկանէին զոտից... Սահակայ... և ասեն. Մեղաք յերկինս և առաջի քո. թո՛ղ մեզ մեղուցելոցս... Եւ մեք ջանամք և խնդրեմք ի դրանէ հաստատել զքեզ ի բնիկ հայրենի աթոռ կաթողիկոսութեան սուրբ եկեղեցւոյ... Այլ խաղաղական պատասխանատուութեամբ ասէր ցամենեսեան. թէ ես ոչ ուսայ յերկնաւոր արարչէն և ի վարդապետէն Քրիստոսէ բարկանալ ումեք... Այլ քահանայանալ ի վերայ տիրանենդ և տիրասպան և մատնիչ ժողովրդոց ոչ կարեմ... Արդ դուք ձեզէն գիտէք. եղէք վրէժխնդիր թագաւորին ձերոյ գործոց, և զայրացեալք նմա՝ զսուրբ հաւատ ուխտին մերոյ մատնեալ, ծաղր եդուք առնել անօրինացն։ Ի՞ւ զիս արդեօք ջանայցէք մխիթարել, և կամ ո՞ւմ թախանձեցուցանէք զիս քահանայանալ... Երթա՛յք յինէն ի բաց, և թո՛յլ տուք ինձ ողբալ զընդ-

[1]) Ср. у *Филона* (In Exod., II, 43): „վասն պատուոյ և յառաջնահանութեան մեծի արժանի առնել զմարգարէն։“

[2]) Ср. у *Филона* („О жертв.“, с. 210): „...որք ինչ ըստ խնամութեան կամ ըստ այլ ինչ հաստատնականի պատճառացն ընդդանութեան են...։“

[3]) Ср. у *Филона* („Объ Iессеян.“, с. 17): „Զօրէն հանդուլներ թողչի ի մէջ անցեալ քակեսցէ...“

[4]) Ср. у *Филона* (In Exod., II, 6): „Զի որպէս ծերունոյն ասէն՝ ծերացեալք և տկարեալք են և նոյնատեսակ պատուանդոյ էշխանք։“ См. также *De animal.*, p. 128.

М. Хоренскій.

թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն։ Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. և ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զտեսիլն [1]), զոր յառաջ քան զբազում ժամանակս երեւեցաւ նմա ի բուն ապագայից յայտնութիւնք։ Զոր լուեալ նախարարացն, և գիտացեալ՝ թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն [1]), յորդորեալ հարկեալ աւաղելով զինքեանս՝ ըստ աւետարանին բանի, թէ հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վա՜յ այնոցիկ՝ ընդ որ ձեռն գայցէ գայթակղութիւնն, թոյլ տուին նմա։

Лазарь П‘арпскій.

հանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աչօք մտացս ի զօրութենէ վերին ցուցակութեանն...

с. 102. ...Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս բազմութեան աւագանւոյն Հայոց... ի սուրբ Հայրապետէն Սահակայ, յորդորեալ հարկեալ զարհուրեցան...

[1]) О *Видѣніи* Саака см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 357.

е) Представленіе изъ міра святого Саака и блаженнаго Месропа.

М. Хоренскій. III, 67.

Զքսան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի... Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու, և առեալ աշակերտացն՝ տարան ի գեւղն որ կոչի Բլուր. որպէս թէ ի վայր ընդանեացն և զերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն Պարսից կատողաց զնոսա։ Ուր եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս յիսուն և մի. սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ Հայոց արքայի, մինչև ցերկրորդ ամն երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յելս ամսոյն Նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն։ Որ հանգստացաւ ծնեալ, անհաս [1]) զիւրն յիշատակ եթող. պատուեալ զպատկերն, պատկառեալ ի խորհրդեանն [2]), փոխանորդեալ զնմանն... Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Երեմիայ՝ հանդերձ աշակերտակցօք և տիկնաւն Մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Դստրիկ. կին Վարդանայ սպարապետի, տարեալ հանգուցին յիւրեանց գեւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօնոյ։ Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուդէից ի գաւառս իւրաքանչիւր, վանորայս շինեցին՝ ժողովեալ եղբարս։ Եւ զկնի ի վեց ամսոյ անցելոյ, յերեքտասաներորդ մեհեկանի, և երանելին Մեսրոպ փոխեցաւ յաշխարհէ ի Վաղարշապատ քաղաքի. գերագունեալ[3])

Лазарь П‘арпскій.

с. 102–106 ...Եւ յայնմ հետէ ամփոփեալ զինքըն առաքինւոյն (Սահակայ) յամենայն աշխարհածուփ զբօսանաց, առօթից միայն պարապէր և վարդապետութեան... Եւ կացեալ ամս բազումս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի գաւառին Բագրևանդայ, ի գեւղն որ անուանեալ կոչի Բլուր, և ելեալ [Ս.] ամին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն Նաւասարդի, որ օր երեսուն էր ամսոյն, յերրորդ ժամու աւուրն. որ և նոյն ծննդեան սրբոյն ի ստոյգ գիտողաց և ի պատմութենէ երանելոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ գրեցաք լինել և նոյն օր ծննդեան սրբոյն, ի նմին ամսեան։ Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր արու որդի՝ բայց միայն դուստր մի, զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս, զսուրբն Վարդան և զա. Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան, որոց եւ կընքեաց սուրբ այրն Աստուծոյ Սահակ զստա-

К о р ю н ъ.

с. 25. ...Յետ այնորիկ դէպ լինէր նովին ճշմարտութեամբ՝ երանելոյն Սահակայ լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակօք... յառաջնումն ամի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ՝ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին, ի Բագրեւանդ գաւառի, ի գիւղ Բլրոցաց, ի կատարել ամսեանն Նաւասարդի, որպէս եւ զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերրորդ ժամու աւուրն... զոր և առեալ փաղփաղակի ամենայն հանդերձելովք, ձեռնասուն աստուածասէր պաշտօնէիցն իւրոց, որոց գլխաւորին Երեմիա անուն ճանաչէր, այր սուրբ և բարեպաշտօն, հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ և վայելչացեալ անուանեալ կոչէր Դստրիկ. որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերնոյն յիշեցաք, եւ բազում ամբոխից սրբոց ժողովոց, բարձեալ զսուրբն... ի Տարօն հասուցանէին մինչ ի բուն իսկ գեւղն յԱշտիշատ։ Եւ անդ մարտիրոսական խո-

Жит. св. Сил.

[1]) Ср. у *Филона* (In Genes., IV, 46): „...զհանգստեանսն կենացս անհասութեան փոխանակէր։“ рук. вѣн. мхит., № 217,
[2]) Ср. у *Гр. Назианзина* („Ի բանս եւ ի հաւատարեացացիչն“, ... „Եղիցուք մարուք Արարչին, պատուեսցուք զպատկերն, պատկառեսցուք ի խորհրդեն (въ
стр. 171*b*): (См. также отд. отт. моихъ оригиналѣ стоитъ ἡ κλῆσις = կոչումն), փոխադրեսցուք զնմանն։“ крит. статей объ арм. пер. *Ц. И.* Сократа, Вѣна, „Ազգ. Մատենադ.“, ԽԷ, стр. 22—23“).
[3]) Ср. сокращ. перев. *Житія св. Сильвестра*, стр. 698: „...Եւ հրաժարեցեալ և վայելչացեալ այրն (Սեղբեստրոս) ճանաչիւր ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյն Հռովմայ...“

М. Хоренскій.

տուն զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք։ Քանզի առաքինութեանն և հարազատութեանն ի նորա [вар. առ ի նորա] վարս տեսչի ժառանգել երբէք ոչ կարացին, այլ հեզ և լաւակաց և քաղցրախորհուրդ գոլով և երկնայնոցն շնորհաց արժանաւորեալք շնորհս քաղցրս ցուցանէր։ Վասն զի գոյր տեսանել հրեշտակական, մտօք ծննդական, քաղցր պայծառ, գործովք ժուժկալ, տարփանօք առաքինացեալ, պարկեշտ անձամբ, խորհրդականութեամբ լի, հաստատուն ողջախոհ, յաղթող հաստատուն [вар. հաստատողական], սիրով աննկուն, անդադարանելով աղօթիւք [1]։ Այլ վասն զի շնորհս ողջախոհութեան նորա ոչ բաւական էի ասել, ի հանդիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս։ Որպէս լուսոյ ի բազմաց և ի հաւատարիմ արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշանախաչն ի վերայ տանն, ուր երանելւոյն կցորդին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ՝ էանց ծագումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ ամենայն բազմութեանն, մինչ յոլովից մկրտել յանհաւատից։ Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթի յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանգուցանելոյ զպարծելւոյն կայն Տարօն և նախ տան զՏանն կրկնել ի Մշեալութեան [2]։ Կէսքն ա-

Лазарь П'арпскій.

ցուածս գեօղից իւրոց և ագարակաց... Որոց առեալ զանգինչալի նշխարս սրբոյն՝ բազմութեամբ քահանայից և ազատաց տարան ի գաւառն Տարօնոյ ի բնիկ գեօղն իւր սեփհական՝ յանուանեալն Աշտիշատ. և անդ կազմեալ հանգստարան սրբոյն, պատեցին շուրջեղեալ Տարօնի արդարոյն ըստ արժանի կայանից ճշմարտին։ Ուր և շինեալ եկեղեցի մեծապայծառ ի վկայարան սրբոյն զարդարեցին պատուական և մեծագին սպասուք. հիմնացուցեալ կանոնեցին ի տեղւոջն վասն բազմութեան պաշտօնէից. կարգեալ դարմանս անպակաս պտղոց ի հանգիստ առաւելեալ եղբայրութեան... Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարւոյ հանգստեան ս. Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր և Նոր քաղաք անուանեն, յերեքտասաներորդի

К о р ю н ъ.

բանին յարկեղ սրբոյն... եղեալ և կնքեալ քրիստոսադրոշմ կնքովն և զօրինաւոր յիշատակն (с. 26) ի վերայ կատարեալ...Որոց և նոյնպէս ամի ամի զումարելովք ի նոյն ամսեան՝ զնոյն յիշատակն տօնախմբեն...

Յետ ամսոյ միոյ անցելոյ վախճանի երանելւոյն Սահակայ, լինէր հանդերձ սրբով վարդապետով բանակին Հայոց յԱյրարատեան ի Նոր-քաղաք եւ նովին հոգեկրօն վարուք հասանէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումն, յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեանն, յերեքտասաներորդի ամսեանն Մեհեկանի... Եւ անուանք գլխաւորաց աշակերտացն ժողովելոցն՝ են այս. առաջնումն Յովսէփ, զոր եւ ի սկզբան գրեցաք. երկրորդին Թադիկ. արք զգաստք՝ զգուշագոյնք հրամանաց վարդապետութեանն։ Ի զինուորական կողմանն՝ առաջնումն Վահան անուն յազգ-

Жит. св. Сильвестра

(Пространное, стр. 698—699).

Երեսնամեայ ահայ ամաց էր, յորժամ ի սրբոյն Մեղտիադէ ի սարկաւագութեանն նախաձեռնարկեցաւ պատիւ ամենայնն ապա պատուով ուրախացեալ և բարեվայելչացեալ տան զբոլոր վիճակաւորսն։ Վասն զի առաքինութեանն և հարազատութեանն առ ի նորա վարս տեսչի ժառանգել ոչ ուրեք կարացին. այլ հեզ և բարեխաւս և քաղցրախորհուրդ գոլով և երկնայնոցն շնորհաց արժանաւորեալ շնորհս քաղցրս ցուցանէր. վասն զի գոյր տեսանել հրեշտակական, քանզի մաքրապայծառացեալ, գործովք սուրբ, տարփանօք առաքինացեալ, պարկեշտ անձամբ, խորհրդականութեամբ լի, հաստատուն ողջախոհ, յաղթող հաստատողական, սիրով անխզելի։ Այլ վասն զի շնորհս ողջախոհութեանն ոչ էր բաւական ասել, առ ի մասնաւորական նորա գործեցեալս դարձուցից զբանս։ Ս. Միլտիադոսի եպիսկոպոսի առ Աստուած գնացս առնելով...

---

[1]) Ср. у *М. Сократа*, стр. 498: „...անբաւ ի բանս առատութեան (Յոհան Ոսկեբերան), անդադար յառաջացանելն...“

[2]) Ср. у *Гр. Назіанзина* (Норайръ, Բանասէր, Բ., с. 60): „մանր ոսկերք և նախ տան ...ն կրկնեալ ի Մշեալութեան էան։“

М. Хоренскій.

սէին տանել ի բնագաւառն իւր ի Տարօն, և ոմանք ի նախ աշակերտեալն Գողթն, այլքն անդէն ի Վաղարշապատ քաղաքի ի սրբոյն դիրս։ Բայց յաղթեալ բայցն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս. որոյ բարձեալ դադար զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գեօղն Օշական. և նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին ի վերայ երթեալ դադարեցն՝ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան եւ Թադէոս նորին արբանեակք. և այս նշանն աներևոյթ լինէր։ Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելւոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ ի Վայոց Ձորոյ ի Խողոցիմ գեղջէ։

Лазарь П'арпскій.

աւուր ամսոյն Մեհեկանի. զոր առեալ իշխանին Ամատունեաց Վահանայ՝ զմարմին առաքինւոյն տարաւ յիւր գեօղն, որ անուանեալ կոչի Օշական։ Եւ յոյժ մեծարանօք զգիր երանելւոյն կազմեալ, տօն յիշատակի առնէն ամենափոյթ պատուով ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոց Այրարատոյ։ Զորոյ զհետ յաջորդեաց զաթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց հրամանաւ երանելւոյն Մաշտոցի՝ սուրբն Յովսէփ, որ էր ի գաւառէն Վայոց Ձորոյ, ի գեղջէն որում անուն էր Խողոցիմ...

К о р ю н ъ.

զէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց մեծաց, եւ երկրորդին Հմայեակ ի Մամիկոնեան տոհմէն... Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն ընդ երկինս կարկառեալ էին, տեսիլ սքանչելի խաչանման լուսաւոր շողաւոր ձև երևէր ի վերայ ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր... Զոր առեալ Վահանայ և Հմայեկի կազմութեամբ վախճանելոյ... և այնու խաչանշան լուսաւոր առաջախաղաց նշանաւն, յՕշական եկանէին և անդ ի մարտիրոսարանն մատուցեալ, զօրինաւոր յիշատակն կատարեալ, այս նշանն աներևոյթ լինէր, և նորա իւրաքանչիւր դառնային։ Իսկ յետ երից ամաց անցելոց յաջողեցան Վահանայ Ամատունւոյ քրիստոսասէր փութով խորան սքանչելի կանգնել՝ տաշածոյ վիմօք քանդակելով, և ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստ յօրինեալ... ի հանգիստ խորանին փոխէ... Եւ զնորին աշակերտ Թադէոս անուն՝ զայր զգաստ և բարեպաշտօն հանդերձ եղբարբք երանութեանն հասելոց, սպասաւոր սրբոյն ի փառս Աստուծոյ կարգէին...

Жит. св. Сил.

f) Плачъ о прекращенiи армянскаго царства изъ рода Аршакуни и патрiаршества изъ дома св. Григорiя.

М. Хоренскiй. III, 68.

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող, վրդովեցաւ խաղաղութիւն... Ողբամ զքեզ եկեղեցի Հայաստանեայց, խոնարհեցեալ ի բարեզարդութենէ բեմբին [1]), ի քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ: Ոչ ևս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոջ և առ ջուրս հանգստեան [2]) արածեալս, և ոչ ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ ցրուեալս անապատաց և զառիվայրաց: Երանի՛ առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսայն և փեսաւէրին, և հարսն հաստատէր զանխառնութեան պարկեշտութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն առն օտարազգւոյ յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարգ առագաստն, և հարսն ոչ աղտեղեցաւ. թէպէտ և բռնութիւնն զփեսայն ի բաց վարեաց, որդւոց բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն և խորթոցն ըստ արժանեացն յօտար հայրն և զեկամուտ յօրայն: Սակայն դու և ոչ յայնժամ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր, զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ. հովուակցաւն ոչ որպէս տայգերբ, այլ իբր նոյնազուական զուգահարբ զմանկունսն փոփոխեցեր [3]): Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի, լուծեալ ի մարմնոյս ընկերաւն և գործակցաւն: Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել և յԱբրահամեանն հանգչել գոգս և զհրեշտակացն տեսանել զպարաւորութիւնս: Բայց անհօգող դու այրութեամբդ, և եղկելիք մեք՝ որ զրկեցաք ի հայրենի վերակացութենէն: Զի ոչ որպէս ի հընումն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մեր է նշանաւորութիւնն: Վասն զի Մովսէս

Григорiй Назiанзинъ.

(Слово Мелетiю, рукоп. вѣн. мхит., № 217, стр. 156a—157b) ...Նմա լաւագոյն էր ընդ Քրիստոսի լինել լուծանելով ի մարմնոյն. բայց մեզ չար որոշել ի հայրենի վերակացութենէն. վասն զի ահա՛ խորհրդեան ժամանակ և խորհրդակիցն լուեալ է. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, պատերազմն հերձուածողական, և որ զօրավարն լինի ոչ ոք է. վտանգի հիւանդութեամբ հասարակաց մարմին եկեղեցւոյ և զբժիշկն ոչ գտանեմք: Տեսանէ՞ք յորպիսի մեր իրքս կան. կամիմ եթէ որպէս կարողութիւն է արտեւեալ զիմ զտկարութիւնս ելանել ի վերոյ քան զծանրութիւն թշուառութեանս [և] արձակել ձայն արժանաւոր աղետիս, որպէս առաքինիքն այնոքիկ սրարին մեծաձայն ի վերայ հօրն թշուառութեան ողբալով: Այլ զի՞նչ կրեցից, զի՞արդ բանագատեցից զլեզուս ի սպասաւորութիւն բանիս որ օրինակ իմն իբրև ծանր կապանօք թշուառութեամբքս է կապեալ, զի՞արդ բացից զբերան զանատացութեամբ կալեալ [вар. կապեալ], ո՞րպէս արձակեցից ձայն յախտս և ի յողբս ի սովորութենէ ի գայթակղեալսն. զի՞արդ ի վեր հայեցայց ողբոյս ծածաչօք նշանաւորութեան մառախլով ծածկեալս...

Յայնժամ իբրև ի հարսանիս պարէաք, և այժմ ողբեմք ի վերայ ախտիս հառաչէաք. յայնժամ առագաստն էր, և այժմ ի վերայ գերեզմանի ողբ: Քանզի յիշէք, յորժամ զհոգևոր հարսանիսն մեզ հաստատեցաք ընդ բարի փեսայն... վասն զի բարձաւ ի մէնջ քաջ փեսայն... Ո՞ւր է պայծառ առագաստն այն հոգւոյն սրբով յամենայն ժամ ուղղեալ... ո՞ւր քաջ նաւուղիղն, որ զվերինն դիտելով ուղղէր զնաւն... Ո՞ւր է քաղցր ալոյն հանդարտութիւն, ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն...

---

1) Ср. у *Х'евонда*, стр. 21: „Արդ ո՞վ ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտն որ ժամանեաց նոցա. զի ուրբ եկեղեցին խոնարհեցեալ ի բարեզարդութենէ բեմին և լռեալ ձայն աստուածային փառաբանութեանն..."

2) Ср. также *Псалмы*, XXII, 2.

3) Ср. *кн. Малах.*, III, 17: „...և փափաքեցից զնոսա, որպէս փափաքէ հայր որդի զբարւոք ծառայեալն նմա:"

М. Хоренскiй.

բարձեալ լինի, և Յեսու ոչ յաջորդէ առաջնորդել յերկիրն աւետեաց: Ռոբովամ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն և փոխանորդեաց որդին Նաբատայ... Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պատեաց [вар. պաշարեաց], և Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց. և խորհրդականն չէ ի միջի որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ: Աւա՜ղ զքեզ կանայս, աւա՜ղ նշանաւորական պատմութեանս. ո՞րպէս զանձն հանդուրժեցից բերել. զիարդ զմիտս իմ և զլեզու պնդեցից, և հատուցից զբանս հօրն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն: Քանզի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել: Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային դարձ, և պատուասիրել խնամ ամենայնատար արուեստիւ [1]) և ճարտարախօսին յարմարութեամբք, համայն և մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել՝ անվեհեր երգութեամբք կրթեալք, և առագաստն ասել երգս. արդ փոխանակ խրախճանութեանն ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողբումն հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն: Այսպիսեաւ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մեծի հօրն: Ո՞ւր է քաղցր ալոյն հանդարտութիւնն առ ուղիղս և ահաւորութիւն առ թերս, ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ո՞ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց, ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: Կորեաւ ժողովողն, թագեաւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեաց յաղթողն յորդորեցուցիչ: Ո՞վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախասցի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի

Григорiй Назiанзинъ.

Յառաջ մատչիմ իբրև ի կերպարանս իմն բարբառելով զթշուառութիւնս: Ողբամ զքեզ, ո՜վ եկեղեցի, առ քեզ է բանս Անտիոքու քաղաքդ: Ողբամ զքեզ յանկարծակի փոփոխմամբդ [вар. փոփոխմանդ] այդուիկ, զի՞արդ անզարդացաւ [вар. անզարդեցաւ] գեղեցկութիւնդ, զի՞արդ կողոպտեցաւ զարդն, ո՞րպէս յանկարծակի վայր անկաւ ծաղիկն, ճշմարտապէս ցամաքեցաւ խոտն... Ո՜վ նշանաւորական պատմութեանն այնորիկ. ո՞վ պատմէ եկեղեցւոյն զախտն, ո՞վ ասիցէ մանկանց [вар. եկեղեցւոյն մանկանց], թէ որբք եղեն. ո՞ պատմեսցէ հարսինն, թէ այրի մնաց. ո՜վ չարեացս... Նահատակն ի հանդէսն կոչեցաւ, և նահատակէր յաղագս ճշմարտութեանն քրտամբք. իսկ հարսն հաստատէր զանխառնութեանն պահելով: Ժամանակ էր ի մէջ յոլով. և առն օտարազգւոյ յանդգնէր յանարգ առագաստն, այլ հարսնն ոչ աղտեղանայր: Դարձեալ վերստին ճանապարհ և դարձեալ փախուստ. երրորդ անգամ նոյնպէս, մինչև քայքայէր զհերձուածողական մառախուղն Տէր և ճառագայթս խաղաղութեան ի վերայ ծագելով...

Այլ իբրև զի՞ գեղեցիկ, եթէ մինչև յայսոսիկ պատմութիւնս: Իբրև զի՞ երանելի, եթէ յայսոսիկ դադարէր բանս: Եւ ապա զի՞նչ յետ այնորիկ. կոչեցէք զողբացող կանայսն. յԵրեմիաս ասէր. զի և ոչ իսկ այլազգ այժման [я читаю: այրման] սրտին զիջանել յախտէն, բայց եթէ հառաչանօք և արտասուօք թեթևացուցանել: Յայնժամ մխիթարէր զբաժանումնն անդրէն դառնալոյն յոյս, բայց այժմ զվերջին մեզ որոշումնն բաժանեցաւ. վիհ մեծ ընդ մէջ նորա և եկեղեցւոյն ի հասարակածին հաստեցաւ [вар. հաստատեցաւ]: Նա ի գոգսն Աբրահամու հանգչի, և որ բերէ զկաթ ջրոյն, զի զովացուցէ զվտանգելոցն զլեզու, ոչ ոք է [вар. ոչ է]: Կորեաւ գեղեցկութիւնն այն, լռեաց յոյնն, կարկեցան շրթունքն, թռեաւ շնորհն... Լուայ և ձայնս ոմանս յԵրեմիայէ ողբականս և օգնութեան, որովք յամայանալ քաղաքին Երուսաղէմացոց ողբայր...

---

1) Ср. у *Филона* (In Exod., II, 90): „...ըստ կարողին զնոսա (զերկինս) աստուածային բանին ամենայնատար արուեստիւ և ճարտարախօսին յարմարութեամբք:"

М. Хоренскій.

զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս։ Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդդէմ աստուծոյ վարդապետութեանն հոգևորական յորդորելոյն, որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք՝ յոլով փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս, որպէս ասացումն ի հարցն. առ ամենայն բան նենգաւորս դժուարին և չար օրինակ գրեն զայն անյայտ՝ զձեռնարկեալն զմեղս և զարհամարհելն իւրեանց զանհնազանդութիւն և որ ոչ ինչ [вар. որ ինչ] պիտանացու ունիցին արուեստ։ Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով և զմեզ սփոփեսցէ գովելով և չափ դնէ բանի և լռութեան։ Զմտաւ զայսոսիկ ածելով, հառաչանս յն է ներքս ընթանայ և արտասուք, և կամեցուցանէ բարբառել բան ողբական և աղէտից։ Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զի՞արդ յարմարեսցից զողբերգութիւնս... Զհէքն իմ մանուկ և թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար՝ ազգաւ ի բաց ընկեցիկն և նախ քան զժամ մեռելութեան անփառութեամբ... Զհա՞յրն իմ և զքահանայապետ... որ... զերաստանեալ է բանին առեալ[1]) ուղղէր զգէմն... Ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ հառաչելով տրտմութեանս և օգնեսցէ արտասուելով ասիցս կամ յարձանս փորագրել։ Զարթի՛ր Երեմիա, զարթի՛ր և ողբա հանդերձ մարգարէութեամբ... Վարդապետք տխմարք և ընդինքնահաճք...[2]) ուսկեսէրք... Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան զԱստուածասէրք։ Վիճակաւորք հպարտք[2]), դատաւորք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից... Աշակերտք հեզք առ ուսուցանողն և փոյթ է վարդապետելոյ որք նախ քան զաշակերտութիւնն աստուածաբանեն։ Ժողովրդականք գէճք[2]), ստահակք... այրեցողք, վաշխակերք, փախչողք ի ժառանգութենէ։ Զօրականք անիրաւք... անձնամոլք[2]), կողոպտիչք... Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց... յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք... Դատաւորք

Григорій Назіанзинъ.

Слово Отцу (рук. вѣн. мх., *l. c.*, стр. 126a). Եթէ պարտ իցէ զՍողոմոնին ասել պսակել, զհօր տարակուսեալ ի վայր անկեալ դժուարին. որքան լի տրտմութեամբ եւ տխրանօք. ով են ի տեղւոջ զալերոյ[2]) հանգուցեալ և ոչ է ջերմ հանգստեան սնեալ՝ խնդրէ զվախճանն մեռելութեան և ամայութիւնս...

Слово, въ котор. онъ оправдываетъ удаленіе свое въ Понтъ (рук. вѣн. мхит., *l. c.*, стр. 96 и слѣд.) ...Բայց զի՞նչ ասիցէ որ վասն սնափառութեան և կամ վասն իշխանասիրութեան զանիրաւութիւնն ի բարձունս խօսողացն... ո՞չ ընդդէմ Մովսիսայլ ճշմարտութեան զլինելոյ և ասողութեան վարդապետութեան հոգևորական յորդորելոյն, որք երրորդ մասինն անխրատութեան և որ զհետ նորին երթան խրատութեան յախուռն ամենայն բանիւ գիտեն վարալական ախտիւն և կոխեն զգեղեցիկ մարգարիտն ճշմարտութեան... Այլ երբեմն յայլմէ գանգատեալք եւ շրջեալք և ամենայն բանիւ դարձեալք և կոխեալք յոլով փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս. որպէս փոշի հողմովք դիւրագոյն ի բաց անկեալք և վաղջան տաժանին լսելօք և մտօք։ Ո՞վ անբանութեանս. առ ամենայն բան նենգաւորս դժուարին և չար օրինակ խորհեալ գրեն զայն. զ[ի] ձեռնարկեալն զմեղս և զարհամարհելն իւրեանց զանհնազանդութիւնս և որ ինչ աստուածագոյնս ունիցին, եւ զհաւատոյն զանցանեն անհանճարաբար յասողացն ի բանս...

Ibid., стр. 101a. ...որո՞վ սպառազինութեամբ առ ի չարին խարդախութիւնս զինեցայց, ո՞ր Մովսէս այսմ յաղթեսցէ... ո՞ր Յեսու յետ նորա զօրավարութեամբ աստուածային պատերազմացն հանդերձ մեք պատերազմեսցէ... ոչ և Յորդանան...

Слово сестрѣ (рук. вѣн. мх., *l. c.*, стр. 125a). ...Եւ այս սարսափումն իմն է ներքս

---

[1]) Ср. у *Филона* (In Exod., II, 115): „...զերաստանեալ է բանին առեալ արգելուլ զախտս“

[2]) Ср. *II Посл. Тимоѳ.*, 1—14: „Զայս գիտասջիր, եթէ յաւուրս յետինս եկեսցեն ժամանակք չարք. զի եղիցին մարդիկ անձնասէրք, արծաթասէրք, հպարտք, ամբարտաւանք... անձնայօժարք, վէտք, անբարեսէրք... ամբարհաւանք... ցանկասէրք մանաւանդ քան աստուածասէրք...“ — Ср. также апокрифич. *Видѣніе св. Меѳодія*, приведенное у Стеф. Орбеляна (гл. 31 по изд. Эмина).

М. Хоренскій.

տմարդիք... խաբողք, կաշառառուք... Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ դարձոյց փոփոխել զժամանակն[1])։ Գարունն երաշտացեալ, ամառն անձրևայոյզ, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքարարք, խորշակաբերք. ամպք հրդեհելոյք, կարկտաբերք. անձրևք անժամանակք և անպիտանք. ցուրտ դառնաշունչք, եղեմնարկուք. ջրոցն առաւելուլն անօգուտ և նուազելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք պտղոց և անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ եւ սասանմունք եւ դղրդմունք։ Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւն յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ թէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց[2])։ Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք...

Григорій Назіанзинъ.

ընթանայ և արտասուք միանգամայն յիշելով զսքանչելիսն...

Слово Аѳанасію (рук., *l. c.*, стр. 110b). ...Ո՞ր որք յԵրեմիա ողբասցէ զմեր խառնակութիւնս և զխաւարս, որ միայնն գիտէր հարմարեցուցանել զողբս աղէտիցն։

Изъ словъ **Назіанзина** (см. у Норайра, Քննասէր, Բ. стр. 60): Մանր ոսկերք և նախ քան զժամն կրթեալք ի մեռելութիւն։

Изъ словъ **Назіанзина** (Акад. слов., *n. c.* աստուածաբան:) Աշակերտք հեզք առ ուսուցանողն և փոյթ է վարդապետելոյ որք նախ քան զաշակերտութիւնն աստուածաբանեն։

---

[1]) Ср у *Ананіи Ширакаци* („О созвѣздіяхъ“, стр. 62—63 по изд. К. Патканова): „...Երկոտասանեքեան սոքա (կենդանատեսակք) շարժին չորիւք տարբերութեամբք՝ առ ի լինել մեզ տարեոր ժամանակի... եւ առնեն ջերմութիւն եւ ցրտութիւն, խոնաւութիւն եւ երաշտութիւն եւ իշխեն փոփոխմանց օդոց եւ ժամանակաց, բայց եթէ աստուածային ինչ հասանէ հրաման, վասն որոյ փոփոխեն դարձոյց բնութիւնս, թէ արդեօք յողորմութիւն կամ ի խրատ, որպէս զի լինել ի ձմեռնային ժամանակի ջերմութիւն, կամ յամառայինն ցրտութիւն, կամ ձիւնաբերութիւն եւ շնչումն առանձնանալոց, որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակի եւ գիտելի նմա մերձենալ...“ — Ср. у него же („О движеніяхъ, происходящихъ между небомъ и землею“, с. 46—47): „...Ապա թէ լինիցի ինչ հետևանք չեասոց ի սաստիկ որոտալոյ, եթէ թէ կարկուտ եւ հրացանութիւնք, այս ի վերեւ ի բնութենէ ի սաստիկ ... է զերկիր Արարչին շնորհութիւն անզգամաց և ի խրատ այնոցիկ, որ զաւ և զերկիր ... եւ երաշտութիւնք զերկիր դալարայնինս իւրեանց։ Քանզի... անչափութիւն անձրեւոյ ողողանեն, եւ երաշտութիւնք զերկիր դալարայինս իւրեանց ... մինչև հարկանել մարդ եւ անասուն եւր ցամաքեցուցանեն, եւ ժանտախտ, սով, հիւանդութիւնս, մինչև հարկանել մարդ եւ անասուն առ հասարակ...“

[2]) Ср. *кн. Ис.*, LVII, 21: „Ոչ գոյ խաղաղութիւն ամբարշտաց, ասէ Տէր։“

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0845996